POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII

PRACE GEOGRAFICZNE NR 24

ANDRZEJ WRÓBEL

WOJEWÓDZTWO WARSZAWSKIE

STUDIUM EKONOMICZNEJ STRUKTURY REGIONALNEJ

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1960

http://rcin.org.pl

Panu Profesorowi Leszczyckiemu
z wyrazami wdzięczności
ofiaruje
autor

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII

*

PRACE GEOGRAFICZNE NR 24

http://rcin.org.pl

ERRATA

Str.	Wiersz		Jest	Powinno być
	od góry	od dołu		
9	6		silna	silnie
83		6	Praca pionierska J. Kostrowickiego [28] w literaturze polskiej w tym zakresie	Pionierska w tym zakresie w literaturze polskiej praca J. Kostrowickiego [28]
104	mapa 26, opis sygn. 2			literami a, b, c powinny być oznaczone koła w kolejności od najmniejszego do największego
104	,, ,, ,, sygn. 4			litery a, b powinny być przestawione
115		15	niniejszych regionów	regionów
116	4		w dużej	dużej
116		8	perspektywicznego rozwoju	perspektywicznego planu rozwoju
130	4		с другой, имели в виду, что такой подход	с другой, такой подход
133	10		23	21
	11		26	24
	14		25	23
	15		28	26
	16		27	25
	17		карты 23 и 21	карта 22
139	7		22	20
	12		19	21
	14		23	24
	17		21	23
	19		25	36
	22		maps No. 19 and 20	map 22
140		1	their serving detail trade	retail trade service

Prosimy o wklejenie pod podpisem mapy 27 legendy:

1 — regiony strefowe produkcji rolnej i ich rdzenie (a); 2 — obszary silnie uprzemysłowione (Warszawski Okręg Przemysłowy); 3 — ośrodki regionalne drugiego rzędu i ich regiony obsługi; 4 — granice kompleksów terytorialno-produkcyjnych; 5 — granice powiatów

http://rcin.org.pl

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ
No 24

АНДЖЕЙ ВРУБЕЛЬ

ВАРШАВСКОЕ ВОЕВОДСТВО
ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РАЙОННОЙ СТРУКТУРЫ

*

GEOGRAPHICAL STUDIES
No. 24

ANDRZEJ WRÓBEL

THE WARSAW VOIVODSHIP
A STUDY OF REGIONAL ECONOMIC STRUCTURE

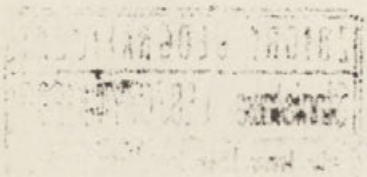

http://rcin.org.pl

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT GEOGRAFII

PRACE GEOGRAFICZNE NR 24

ANDRZEJ WRÓBEL

WOJEWÓDZTWO WARSZAWSKIE

STUDIUM EKONOMICZNEJ STRUKTURY REGIONALNEJ

ZBIORY GEOGRAFICZNE
Stanisława LESZCZYCKIEGO
Nr. inw. | Nr. kat. | Nr. dział.

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1960

http://rcin.org.pl

Komitet Redakcyjny

PRZEWODNICZĄCY: S. LESZCZYCKI

CZŁONKOWIE: R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KOSTROWICKI
B. OLSZEWICZ, A. WRZOSEK

SEKRETARZ REDAKCJI: J. WŁODEK-SANOJCOWA

Rada Redakcyjna

J. BARBAG, J. CZYŻEWSKI, J. DYLIK, K. DZIEWOŃSKI
R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KONDRACKI, J. KOSTROWICKI
S. LESZCZYCKI, A. MALICKI, B. OLSZEWICZ, J. WĄSOWICZ,
M. KIEŁCZEWSKA-ZALEWSKA, A. ZIERHOFFER

Redaktor tomu

K. DZIEWOŃSKI

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO NAUKOWE
WARSZAWA 1960

Wyd. I. Nakład 2000+250 egz. Ark. wyd. 11,5. Ark. druk. 8,75+5 wkł. Papier druk. sat. III kl. 80 g 70×100 cm. Skład rozp. w czerwcu 1960 r. Druk ukończ. w listopadzie 1960 r. Zam. nr 3452/A. C-70. Cena zł 24.—

Zakłady Graficzne „Dom Słowa Polskiego"

http://rcin.org.pl

SPIS TREŚCI

I. Wstęp 7
1. Cel i charakter pracy. Założenia metodologiczne 7
2. Źródła i sposób ich wykorzystania 15
II. Historyczna ewolucja ekonomicznej struktury regionalnej obszaru . . . 19
1. Mazowsze historyczne 19
2. Zatarcie historycznych granic dawnego Mazowsza i położenie obszaru w nowych granicach państwowych w okresie rozbiorów 21
3. Okres wczesnego kapitalizmu (1825) 22
4. Okres rozkwitu kapitalizmu (1864—1914) 24
5. Układy ciążeń regionalnych w drugiej polowie XIX wieku a ówczesne podziały administracyjne 32
6. Okres międzywojenny 35
7. Okres po II wojnie światowej 40
III. Województwo warszawskie jako obszar produkcji 46
1. Charakterystyka struktury gospodarczej województwa 46
2. Struktura przemysłu. Warszawski okręg przemysłowy 50
3. Produkcja, obrót i przetwórstwo artykułów rolnych 54
IV. Pozaprodukcyjne powiązania regionalne 83
1. Struktura funkcjonalna miast i osiedli miejskich. Warszawa jako ośrodek dojazdów do pracy 83
2. Układ regionów obsługi w świetle analizy ruchu pasażerskiego . . 90
3. Funkcje handlowe ośrodków regionalnych 95
4. Regionalne zasięgi obsługi szkolnictwa średniego 103
5. Struktura regionalna obszaru w świetle analizy powiązań pozaprodukcyjnych 106
V. Gospodarcza struktura regionalna obszaru (podsumowanie i wnioski) 108
1. Współczesna struktura regionalna i jej geneza 108
2. Potencjalne kierunki ewolucji obecnej struktury regionalnej . . 115
Literatura 123
Spis map 128
Spis tabel 128
Краткое изложение 129
Summary 135

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

I. WSTĘP

1. CEL I CHARAKTER PRACY. ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

Celem pracy jest przedstawienie gospodarczej struktury regionalnej województwa warszawskiego[1]. Jest to zatem praca z zakresu regionalizacji ekonomiczno-geograficznej; sformułowanie zaś tematu pracy nie jako „wyznaczenie regionów ekonomicznych" na badanym obszarze, lecz „struktury regionalnej" tego obszaru ma akcentować wyraźniej postawę badawczą autora, wynikającą z przyjętych założeń teoretycznych.

Samo pojęcie regionu ekonomicznego (gospodarczego) nie jest w geografii do dziś zupełnie jednoznaczne ze względu na różne znaczenia tego terminu w zależności od kontekstu w jakim występuje. To zróżnicowanie znaczeń wiąże się z jednej strony z różnymi metodami pogłębionej analizy życia gospodarczego w jego aspekcie przestrzennym, z drugiej zaś z rozwojem i doskonaleniem samego pojęcia regionu jako jednego z podstawowych narzędzi badań geograficznych; pojęcie to używane jest również często — zwłaszcza w krajach socjalistycznych — na oznaczenie jednostki terytorialnej, wydzielonej dla celów planowania i administracji gospodarczej.

Pojęcie regionu ekonomicznego zrodziło się pod wpływem obserwacji przemian zachodzących w przestrzennym układzie całokształtu życia gospodarczego w warunkach rozwijającej się gospodarki kapitalistycznej. Dwa podstawowe aspekty tego procesu przemian to: a) postępująca specjalizacja produkcyjna poszczególnych obszarów oraz tendencja do koncentracji ludności i produkcji na poszczególnych obszarach oraz b) zagęszczanie się powiązań gospodarczych i społecznych dokoła tych obszarów i na nich. W analizie tego procesu akcentowano bądź jedną, bądź drugą stronę zagadnienia. Analiza specjalizacji obszarów była już od dawna badana przez ekonomistów, statystyków i geografów, a w po-

[1] Termin „województwo warszawskie", używany w niniejszej pracy, oznacza cały obszar objęty zewnętrznymi granicami województwa, tj. łącznie z miastem Warszawą, chyba że odmienne, ścisłe jego znaczenie zostało wyraźnie zaznaczone bądź też jasno wynika z kontekstu.

http://rcin.org.pl

staci naukowej koncepcji, która stara się uchwycić prawidłowości procesu, znalazła po raz pierwszy wyraz w znanych pracach Lenina [29, 30]. Główny jednak nurt rozwojowy koncepcji regionu ekonomicznego, zapoczątkowany pracami socjologów [34] badających nowy typ społeczności ludzkich, związany z rozwojem urbanizacji — podchwycony następnie przez geografów, zwłaszcza zajmujących się geografią osadnictwa [8, 10, 12], i pogłębiony teoretycznie przez ekonomistów zajmujących się zagadnieniem lokalizacji [19, 20, 31], związał pojęcie regionu ekonomicznego z wykształcaniem się przestrzennych zgrupowań ludzi i produkcji, koncentrujących się dookoła wielkich miast i ośrodków przemysłu.

Koncepcja ta przesunęła punkt ciężkości zainteresowania z tradycyjnego badania różnic i podobieństw między obszarami na zagadnienia organizacji przestrzennej życia społeczno-gospodarczego, przy czym na pierwszy plan wysunęły się zagadnienia ośrodków regionalnych, „ognisk", „węzłów" życia społeczno-gospodarczego obszaru. Oto na przykład jak w latach czterdziestych bieżącego stulecia definiował region ekonomiczny brytyjski geograf R. E. Dickinson [11]:

Region ekonomiczny to „obszar o wzajemnie powiązanych czynnościach i wspólnych interesach i organizacji. Jest on jednością ludzkich stosunków przestrzennych, zachodzących przez układ sieci komunikacyjnej i centra miejskie. Region taki obejmuje więc kompleks ściśle współzależnych powiązań, na które składa się zarówno przepływ dóbr materialnych, jak i rozdział usług, wiadomości i idei".

Cechą konstytutywną tak pojmowanego regionu są zatem — czytamy w rozwinięciu powyższej definicji — przede wszystkim powiązania gospodarcze i społeczne, wynikające z dominanty jednego lub kilku przemysłów, z reguły dopełniających się i współzależnych — powiązania wyrażające się w wymianie dóbr i usług oraz układzie sieci komunikacyjnej, ogniskującej się w pewnych punktach (ośrodkach regionalnych), a ukształtowane w wyniku historycznego rozwoju. Momentem wtórnym w stosunku do tych powiązań gospodarczych jest poczucie wspólnoty, więź psychiczna mieszkańców regionu.

Wiążąc pojęcie regionu ekonomicznego z pojęciem rynku z jednej strony, a pojęciem kompleksu produkcyjnego z drugiej strony, koncepcja ta otworzyła szerokie perspektywy badawcze, nasuwając zarazem nowe, niemałe trudności teoretyczne.

Zwrócić tu należy bowiem uwagę na istotny fakt, że taka koncepcja regionu ekonomicznego narodziła się w zasadzie na tle analizy tzw. „regionów metropolitalnych" (a więc regionów określonego, wysokiego rzędu) w krajach o wysokim stopniu rozwoju gospodarczego; taki właśnie region metropolitalny stanowi też w pełni wykształcony region ekono-

http://rcin.org.pl

miczny, wyposażony we wszystkie jego atrybuty, ujęte w przytoczonej definicji.

Powszechne zastosowanie tej definicji nastręczało szereg trudności podważających sens tego pojęcia jako obiektywnej podstawy regionalnych studiów ekonomiczno-geograficznych.

*

Ponadto rozwijająca się silna, zwłaszcza w ostatnich latach, radziecka teoria regionu ekonomicznego doszukuje się treści tego pojęcia w specjalizacji produkcyjnej obszarów, stanowiących pewne całości gospodarcze. Również i w tej teorii — mimo zasadniczych różnic dzielących ją od ujęć zachodnich — nacisk położono na organizację gospodarczą obszaru, wyrażającą się w zharmonizowanej współpracy zespołu sił wytwórczych, stanowiących jako całość pewne określone ogniwo gospodarki narodowej — koncepcji, która znalazła swój wyraz w określeniu regionu ekonomicznego jako kompleksu terytorialno-produkcyjnego [26]. Dla teorii radzieckiej charakterystyczne jest szczególne zainteresowanie problematyką regionów jednego, a mianowicie pierwszego rzędu („podstawowe regiony ekonomiczne"), które — podobnie jak regiony metropolitalne w ujęciu dużej liczby geografów zachodnich — posiadają w pełni wykształcone wszelkie atrybuty regionu wyliczane przez autorów radzieckich (m. in. własną bazę surowcową i energetyczną). Dominuje przy tym zdecydowanie problematyka produkcji, a zagadnienie ośrodków regionalnych i ich zasięgów obsługi odsunięte jest na plan dalszy, mimo że w zasadzie regionalizacja gospodarcza traktowana była jako problem systemu podziałów regionalnych różnych rzędów i związana była również z przebudową podziału administracyjnego, dla której problem ten jest dość istotny.

Trzeba tu jednak zwrócić uwagę na fakt, że radziecka teoria regionu ekonomicznego rozwijała się w kraju rzadko zaludnionym i początkowo słabo rozwiniętym gospodarczo, o małej skali i znaczeniu wszelkiego rodzaju usług, zaś rozwój sił wytwórczych, związany z realizacją planu uprzemysłowienia, zmieniał w sposób zasadniczy terytorialny układ produkcji, narzucając przez to i skalę przestrzenną, i ową produkcyjną problematykę.

Inną charakterystyczną cechę radzieckiej teorii regionu ekonomicznego stanowią poglądy, dotyczące zagadnienia tzw. „obiektywności istnienia regionów ekonomicznych", które mimo znacznej ilości poświęconych mu wywodów do dziś nie znalazły pełnego sformułowania. W związku z tym przypomnieć należy, że teoria regionu ekonomicznego była tam od począt-

http://rcin.org.pl

ku koncepcją ekonomiczno-planistyczną, zrodzoną z praktyki pierwszych lat przebudowy i rozbudowy gospodarki radzieckiej i stąd w niezmienionej zasadniczo postaci weszła do literatury ekonomiczno-geograficznej [3].

Nie wchodząc tu bliżej w całą skomplikowaną problematykę naukowych podstaw tworzenia przez państwo terytorialnych podziałów dla celów administracji i planowania, należy podkreślić, że niniejsza praca zajmuje się wyłącznie istniejącymi, wymiernymi faktami i zjawiskami badanymi przez geografię ekonomiczną, nie zaś konstruowaniem regionów planowania, dla którego nasze ustalenia mogą być jedynie niepełnym, choć niezbędnym zespołem przesłanek.

*

Długie prawo obywatelstwa i stały rozwój koncepcji regionu ekonomicznego, który w najogólniejszych zarysach zanalizowano wyżej, nie oznacza bynajmniej powszechnego przyjęcia tego pojęcia przez geografów, wśród których nie brakowało nigdy zdecydowanych przeciwników tego pojęcia.

Charakterystycznym przykładem argumentacji tej negatywnej postawy może być artykuł E. N e e f a [36], który analizując układy regionalne wytwarzające się w związku z procesem życia gospodarczego wyróżnia trzy rodzaje jednostek przestrzennych, dla których proponuje nazwę „ekonomiczno-geograficzne obszary elementarne" (Elementarräume); są to: 1) obszary związane dojazdami ludzi do miejsc pracy, 2) obszary obsługi ośrodków centralnych i 3) obszary pozalokalnych powiązań między zakładami produkcyjnymi.

Te trzy typy „obszarów elementarnych" istnieją obiektywnie; ich treść sprowadza się do określonych funkcjonalnych powiązań i mogą być względnie precyzyjnie i jednoznacznie wyznaczone na mapie. Natomiast dla pojęcia regionu ekonomicznego, stanowiącego syntezę tych obiektywnie istniejących układów elementarnych, autor nie widzi miejsca w geografii ekonomicznej, odnosząc to pojęcie do dziedziny praktyki zarządzania i organizacji życia społeczno-gospodarczego.

Rzeczowy artykuł prof. Neefa stanowi niewątpliwie poważną próbę dyskusji z zagorzałymi, lecz niezbyt ścisłymi w sformułowaniach słownych, zwolennikami „obiektywności" istnienia regionów gospodarczych.

Z drugiej zaś strony artykuł ten dotyczy zarazem wspomnianych wyżej istotnych trudności metodycznych, związanych z problemem regionów ekonomicznych w literaturze zachodniej.

http://rcin.org.pl

Trudności te wiążą się z podwójną treścią pojęcia regionu ekonomicznego: a) treścią gospodarczo-produkcyjną, zawartą w pojęciu kompleksu terytorialno-produkcyjnego i b) przestrzenną organizacją życia mieszkańców regionu i zaspokajania ich potrzeb. Pierwsza wyraża się w powiązaniach między jednostkami produkcyjnymi, druga — w powiązaniach grupujących się dookoła hierarchicznie ukształtowanej sieci ośrodków obsługi w zakresie handlu (dystrybucji), usług, administracji, jak również i w dojazdach do pracy (które mogą być zresztą ujmowane również w aspekcie produkcyjnym).

Rozwój przemysłu w okresie zaawansowanego kapitalizmu, powodujący załamanie się względnie zrównoważonego systemu organizacji regionalnej.

W aktualnej rzeczywistości, w wyniku nie tylko żywiołowości rozwoju kapitalistycznego i konkretnych faktów historycznych, lecz i znacznego zróżnicowania gospodarczych i technicznych warunków kształtowania się rynków dla różnych produktów, oraz, last but not least, zróżnicowania warunków środowiska geograficznego — nieczęsto mamy do czynienia z przypadkami pełnego pokrywania się obu tych aspektów regionalizacji gospodarczej, które by pozwoliło określić jednoznacznie pewien obszar jako region gospodarczy, wyjątkowo zaś z przypadkiem, by warunek ten był spełniony dla całego hierarchicznego systemu regionów różnych rzędów.

Dużą pomocą metodyczną, pozwalającą na przezwyciężenie tych trudności, jest znaczny postęp dokonany ostatnio przez geografów w zakresie metodyki badań regionalnych. Według nowoczesnych ujęć pojęcie regionu ma charakter wyłącznie podstawowego narzędzia analitycznego badań geograficznych, pojęcia pozbawionego treści materialnej (empirycznej), natomiast określonego ścisłymi wymogami formalnymi, odnoszącymi się do kryteriów wyróżniania jego cech, właściwości itd.

Empiryczna treść tak rozumianego regionu zależna jest ściśle od kryteriów jego wyróżniania, dobieranych odpowiednio do celu poznawczego [2].

W niniejszej pracy, zachowując dla pojęcia regionu gospodarczego treść empiryczną związaną z analizowanym wyżej zagadnieniem współżycia ludzkiego i organizacją przestrzennego podziału pracy, posłużono się w pełni aparatem pojęciowym, jaki stawia do dyspozycji współ-

[2] Ujęcie takie znalazło swój najpełniejszy wyraz w znanym opracowaniu Amerykańskiej Komisji Badań Regionalnych zredagowanym przez D. Whitlesseya [46].

http://rcin.org.pl

czesna, geograficzna metodyka badań regionalnych. Operowanie tymi kategoriami, prowadzące do rozłożenia skomplikowanej problematyki regionu ekonomicznego na elementy składowe, nasuwa pewne zasadnicze problemy metodologiczne, związane z zastosowaniem przyjętej metody.

Dialektyka węzłowości i strefowości. Zgodnie z nowoczesnym ujęciem teoretycznym koncepcji regionu jako narzędzia analizy geograficznej, wyróżniamy dwa główne typy regionów — jednolite i węzłowe. Jakkolwiek region ekonomiczny, rozumiany jak wyżej, jest zasadniczo typem regionu węzłowego, dla wyróżnienia regionów ekonomicznych na jakimś obszarze jest rzeczą celową, jeżeli nie niezbędną, posłużenie się w analizie obu rodzajami kryteriów regionalizacji, tj. węzłowości i jednolitości (strefowości).

Region węzłowy — jak to formułuje powołane wyżej opracowanie Komisji Whitlesseya — jest jednorodny w tym sensie, że wszystkie części jego obszaru posiadają jedną wspólną właściwość, odróżniającą je od innych obszarów, a mianowicie przyporządkowania danemu ośrodkowi regionalnemu [3]. Jednakże takie czysto formalne ujęcie nie wyczerpuje zagadnienia stosunku regionów węzłowych (a więc i regionów ekonomicznych w naszym rozumieniu) do regionów typu jednolitego (stref gospodarczych).

Na pojęcie węzłowości regionu gospodarczego składają się dwa zasadnicze elementy:

a) układ trwałych materialnych elementów wiążących dany obszar (przede wszystkim linii komunikacyjnych);

b) ruch dóbr, ludzi i wiadomości.

Dla wyznaczenia regionów ekonomicznych na jakimś obszarze uchwycenie tych dwóch zasadniczych elementów jest jednak niewystarczające, a niejednokrotnie również niemożliwe z następujących powodów:

a) studium regionalizacji zmierza nie tylko do wyznaczenia obszarów powiązań, ale i interpretacji tych zjawisk i wytłumaczenia ich tendencji rozwojowych, do tego zaś niezbędne jest zbadanie podstawowych elementów geografii ekonomicznej badanego obszaru, przy zastosowaniu m. in. analizy ogólnego stanu i charakteru gospodarki oraz jej zróżnicowania strefowego;

b) elementy ruchu są na ogół najsłabiej udokumentowanym źródłowo i najmniej opracowanym naukowo zagadnieniem w geografii ekonomicznej, zarówno co do kierunku, jak i natężenia, przy czym zwłaszcza odnośnie przeszłości uzyskanie materiałów z tego zakresu jest

[3] Stąd też Whitlessey wprowadza zróżnicowanie pojęć „jednolity" i „jednorodny".

http://rcin.org.pl

rzeczą najczęściej zgoła niemożliwą. Stąd też wynika nieraz konieczność wnioskowania pośredniego o układach ruchu na podstawie układów linii komunikacyjnych, jak i elementów strefowości.

Region ekonomiczny a układy elementarne. Pojęcie gospodarczej struktury regionalnej. Region ekonomiczny — o treści przedstawionej wyżej — stanowi zatem typ regionu wysoce złożonego, stanowiącego syntezę wielu prostych, jak i złożonych układów regionalnych, które będziemy nazywać jego układami elementarnymi. Nie ulega wątpliwości, że różne układy elementarne będą mieć dla wyznaczania regionów ekonomicznych istotne znaczenie, zależne zarówno od rzędu regionu, jak i od stopnia i charakteru zagospodarowania obszaru. Praca geograficzna, zmierzająca do wyznaczenia regionów ekonomicznych, musi zatem bazować na wyznaczeniu swych układów elementarnych [4].

Wskazano wyżej na trudności metodyczne, na jakie natrafiamy przy występowaniu rozbieżności układów elementarnych, z których wszystkie — w myśl różnych zbliżonych definicji regionu ekonomicznego — składają się na materialną treść tego pojęcia. Rozbieżność ta powoduje, że próby zastosowania definicji regionu ekonomicznego do badania podziału regionalnego konkretnego kraju pozwalają na wyróżnienie wyraźnie ukształtowanych regionów, obejmujących część badanego obszaru, podczas gdy pozostałe obszary pozostają nieokreślone (jak się wyraził krytycznie jeden z polskich geografów: „według tej koncepcji otrzymamy podział kraju na regiony i nieregiony"). Innym wyrazem tej samej trudności są przykłady koncepcji regionalizacji ekonomiczno-geograficznej, w której pewne obszary wyróżnione jako regiony ekonomiczne nie podlegają w zasadzie dyskusji, natomiast inne, przy których wyznaczeniu autor przezwyciężał rozbieżności układów elementarnych według subiektywnego uznania, są przedmiotem ostrej — choć raczej rzadko płodnej — krytyki.

Na podstawie powyższych rozważań uzasadniona staje się celowość posługiwania się pojęciem „gospodarcza struktura regionalna". W pojęciu tym zawarte jest nie tylko uznanie w zasadzie istnienia pewnego hierarchicznego systemu regionów różnych rzędów, lecz również ustale-

[4] Takie regionalne układy mogą spełniać zasadnicze postulaty formalne pojęcia „regionu"; przysługuje im w tym przypadku nazwa regionów. Mówi się więc o typach i rodzajach regionów, niekiedy nawet o rodzajach regionów gospodarczych, takich jak „regiony dojazdów do pracy", „regiony zaopatrzenia", „regiony typów gospodarki rolnej" itp.; oczywiście należy zdawać sobie sprawę, że autorzy mają tu na myśli po prostu regiony w sensie formalnym, których kryteria wyznaczenia leżą w sferze życia gospodarczego.

http://rcin.org.pl

nie charakterystycznych właściwości poszczególnych części składowych tego systemu oraz rodzaju i siły łączących je wzajemnych stosunków [5]. Takie ujęcie zakłada oczywiście ustalenie omawianych wyżej podstawowych układów strefowych oraz elementarnych układów węzłowych; natomiast nie implikuje, że częściami składowymi struktury regionalnej (struktury regionu wyższego rzędu) są wyłącznie całe, w pełni wykształcone regiony ekonomiczne niższego rzędu.

Wyznaczenie gospodarczej struktury regionalnej jest więc zawsze możliwe, niezależnie od stopnia rozwoju gospodarczego badanych obszarów lub poprawności wniosków autora, wyznaczającego granice określonych regionów ekonomicznych. Wnioski takie bowiem, w przypadku zakwestionowania ich słuszności, możliwe są do weryfikacji pod warunkiem; a) że autor trafnie dobrał rozpatrywane istotne układy elementarne i b) że układy te w miarę możności przedstawione zostały w kategoriach ilościowych.

*

Opierając się na przedstawionych założeniach metodycznych możemy obecnie bliżej sprecyzować cel niniejszej pracy. Przez określenie regionalnej struktury gospodarczej badanego obszaru rozumiemy odpowiedź na pytania:

1) czy i w jakim sensie województwo warszawskie w jego obecnych granicach jest regionem ekonomicznym;

2) czy i na jakie regiony ekonomiczne niższych rzędów można podzielić badany obszar, jaki jest stopień ich zwartości oraz charakter i siła powiązań wzajemnych?

Analizę współczesnego stanu tej struktury regionalnej poprzedzono rysem historycznym procesu jej rozwoju, który pozwala wyjaśnić niektóre jej cechy oraz umożliwia wyrobienie poglądu na zagadnienie trwałości i możliwej przyszłej ewolucji wyznaczonego układu.

Celem teoretycznym pracy jest zweryfikowanie na przykładzie zbadania konkretnego obszaru koncepcji regionu ekonomicznego, i wniesienie w ten sposób wkładu do przezwyciężenia istniejącego do dziś

[5] Należy zauważyć, że pojęcie to różni się od pojęcia „struktura regionalna", wprowadzonego przez W. Isarda w jednej z jego ostatnich prac [21]. W ujęciu Isarda pojęcie to przybiera znaczenie znacznie szersze niż proponowane przez nas, gdyż nie jest określone definicją jego treści materialnej (analogicznie jak pojęcie regionu w ujęciu Whitlesseya); obejmuje ono mianowicie zespół wszelkich sensownych i znamiennych regionów, jakie można wyznaczyć na badanym obszarze.

http://rcin.org.pl

w geografii ekonomicznej napięcia („sprzeczności") między stwierdzoną empirycznie różnorodnością zjawisk kształtowanych przez proces rozwoju terytorialnego podziału pracy a ścisłymi, lecz abstrakcyjnymi ujęciami teorii regionu [6].

W pracy swej autor zmuszony był do posługiwania się dość wysokim stopniem generalizacji, uważając za swe główne zadanie wyznaczenie układów regionalnych stosunkowo wysokiego rzędu (skali większej od powiatów); w stosunku do niższych jednostek hierarchii regionalnej podano jedynie charakterystykę ich wewnętrznej struktury oraz jej ośrodków węzłowych, wyznaczając granicę niektórych tylko pojedynczych elementów węzłowości.

Praca niniejsza, zarówno ze względu na swój problemowy charakter, jak i stopień generalizacji w żaden sposób nie może być uważana za regionalnie ujętą monografię geograficzno-gospodarczą badanego obszaru, może natomiast co najwyżej stanowić pewne ramy takiej monografii.

2. ŹRÓDŁA I SPOSÓB ICH WYKORZYSTANIA

Pod względem szczegółowości i sposobu opracowania praca niniejsza rozpada się na dwie różne części: analizę historycznej ewolucji regionalnej struktury gospodarczej obszaru oraz analizę jej stanu współczesnego. W pierwszej części autor oparł się głównie na opracowaniach istniejących, nie przeprowadzając w zasadzie specjalnych badań źródłowych; należy tu zwrócić uwagę, że uzyskanie danych ilościowych dla opracowania poszczególnych elementów struktury regionalnej — analogicznie jak to zrobiono dla stanu współczesnego — byłoby często zgoła niemożliwe.

Podstawowymi źródłami, jeżeli chodzi o dane dotyczące rozwoju zaludnienia i miast, były:

a) dla okresu przedrozbiorowego — praca S. Pazyry [85], oraz Historia Polski w opracowaniu Instytutu Historii PAN [64],

b) dla okresu zaborów — praca S. Szulca [102], która zestawia powyższe dane według najważniejszych źródeł z tego okresu, wraz z ich wyczerpującą krytyką,

c) dla okresu międzywojennego — praca P. Szynkaruka [97] oraz oficjalne wydawnictwa GUS.

Podstawowym źródłem odnośnie historycznego przebiegu granic administracyjnych była praca A. Borkiewicza i W. Trzebińskie-

[6] Pewne rezultaty niniejszej pracy w tym zakresie antycypuje zresztą już wstępne przedstawienie problematyki teoretycznej, czego ze względów konstrukcyjnych nie dało się uniknąć.

http://rcin.org.pl

go [106], zaś jeżeli chodzi o układ sieci kolejowej — praca T. Lijewskiego [76].

Wśród wykorzystanych opracowań monograficznych zdecydowanie dominują zarówno co do ilości, jak i poziomu opracowania prace dotyczące Warszawy i jej strefy podmiejskiej; obszar ten został też stosunkowo wyczerpująco opracowany w licznych, przeważnie niepublikowanych studiach wykonywanych przez organa planowania regionalnego. Literatura dotycząca geografii pozostałego obszaru województwa przedstawia się niezwykle skromnie. Większość prac z tego zakresu odnosi się głównie do miast. Są to przede wszystkim monografie miast, ujęte zresztą najczęściej historycznie; dobre opisy miast, zamieszczone w Słowniku Geograficznym Królestwa Polskiego, ujmują niestety stan tylko do około 1880 roku; wśród nielicznych współczesnych opracowań geograficznych miast województwa do wyjątków należą studia naprawdę cenne, jak np. praca J. Endrukajtisa o Myszyńcu [100], analizująca rozwój miasta i jego funkcji na tle życia gospodarczego jego regionu. Przy takim stanie literatury nawet ogólne omówienie historycznej ewolucji struktury regionalnej badanego obszaru wymagało sięgnięcia do szeregu opracowań specjalnych, głównie ekonomicznych, w których zawarte były cząstkowe informacje, zwłaszcza o strukturze handlu i potokach masy towarowej w okresach ubiegłych.

Wśród wykorzystanych prac należy wymienić — obok wyczerpującego studium M. Romanowskiej o zmianach w rozmieszczeniu lasów [93] oraz wspomnianego już artykułu T. Lijewskiego o rozwoju sieci kolejowej — dwa opracowania, które w niniejszej pracy zostały uwzględnione w pełni, zwalniając autora od obowiązku przeprowadzenia badań źródłowych w odpowiednich dziedzinach. Są to prace S. Misztala o przemianach w strukturze i rozmieszczeniu przemysłu [79] oraz o rozwoju elektroenergetyki okręgu warszawskiego [80]. Prace te w bardzo szerokim zakresie wykorzystujące znaczną ilość publikacji i źródeł statystycznych stanowiły dla autora niniejszej pracy podstawowy materiał dla przedstawienia problematyki Warszawskiego Okręgu Przemysłowego.

Badania własne przeprowadzono głównie w oparciu o:

1) materiały znajdujące się w dyspozycji wojewódzkiej, stołecznej i powiatowych komisji planowania gospodarczego, jak również na materiałach instytucji, działających na terenie województwa i poszczególnych powiatów (w badaniach przeprowadzonych w terenie autor nie schodził poniżej szczebla powiatowego),

2) jednostkowe materiały badań ankietowych a) przeprowadzonych przez autora, bądź przy jego współudziale przez odpowiednie instytucje (przejazdy pasażerskie, szkolnictwo, targi), bądź też b) przeprowadzo-

http://rcin.org.pl

nych niezależnie przez inne instytucje (np. materiały GUS w zakresie sieci handlu detalicznego, materiały jednostkowe bilansu zatrudnienia na rok 1958/9). Wszystkie badania ankietowe grupy a) były poprzedzone odpowiednimi badaniami w terenie, które określiły koncepcję i sposób przeprowadzenia tych badań. Opracowanie materiałów typu ankietowego należało oczywiście do najbardziej pracochłonnych elementów wykonanej pracy.

Przy korzystaniu z oficjalnych materiałów statystycznych, zwłaszcza zaś opracowanych przez GUS, niejednokrotnie (tam gdzie odpowiednie liczby budziły zastrzeżenia) zachodziła potrzeba ich kontroli i korekty, w oparciu o materiały jednostkowe; w niektórych przypadkach korzystano z nieoficjalnych, lecz bardziej wiarogodnych materiałów statystycznych opartych na szacunkach miejscowych organów planowania (np. w zakresie użytków rolnych).

Okolicznością do pewnego stopnia niefortunną dla autora była wprowadzona na przełomie 1955/56 roku zmiana granic administracyjnych, związana z utworzeniem czterech nowych powiatów (Łosice, Ryki, Wyszków, Żuromin). Ponieważ do prac badawczych przystąpiono z końcem 1956 r., znaczna część III rozdziału pracy, w tym pracochłonne badania wartości masy skupowej rolnictwa, opracowane zostały w ramach starych podziałów administracyjnych. Zważywszy jednak, że w tych ramach przedstawione zostały jedynie elementy strefowego zróżnicowania gospodarki obszaru [7], stanowiące tło dla dalszej analizy sieci ośrodków i kształtowania się powiązań regionalnych, można stwierdzić, że moment ten nie zaciążył ujemnie na całokształcie opracowania.

W opracowaniu całości materiału przyjęto jako wytyczne następujące postulaty:

1) podstawowym rezultatem badań winna być seria map obrazujących kształtowanie się poszczególnych elementów gospodarczej struktury regionalnej,

2) wyniki badań łącznie z ich przedstawieniem kartograficznym powinny być ujęte w kategoriach ilościowych, przy czym poszczególne elementy powinny być możliwie porównywalne co do swej wagi.

Za taki „wspólny mianownik" umożliwiający porównywalność znaczenia poszczególnych elementów w dziedzinie produkcji uznano wartość mierzoną w cenach rynkowych. Założenie to udało się tylko w części zrealizować. Z jednej strony przeliczono na ceny rynkowe całą masę skupową produktów rolnych, z drugiej zaś — przedstawiono według

[7] Zauważyć trzeba, że jedynie w przypadku powiatu wyszkowskiego nowa jednostka powiatowa utworzona została w miejscu przechodzenia ważnego pasa granicznego układu strefowego; moment ten uwzględniono też przy interpretacji danych.

http://rcin.org.pl

wartości całość produkcji analizowanych przedsiębiorstw przemysłu przetwórczo-rolnego, które zarejestrowano na mapach, stosując na wszystkich tę samą lub w przybliżeniu tę samą skalę wartości sygnatur. Stan materiałów statystycznych uniemożliwił niestety pełne opracowanie w ten sposób całokształtu gospodarki, które by dało obraz kształtowania się podstawowych elementów produktu globalnego badanego obszaru i jego przestrzennych przemieszczeń.

http://rcin.org.pl

II. HISTORYCZNA EWOLUCJA EKONOMICZNEJ STRUKTURY REGIONALNEJ OBSZARU

1. MAZOWSZE HISTORYCZNE

W okresie przedrozbiorowym cały niemal obszar dzisiejszego województwa wchodził w skład historycznego Mazowsza, stanowiącego od czasów wczesnofeudalnych jedną z głównych dzielnic Polski. Dzielnica ta, przez parę wieków odrębne księstwo pod władaniem Piastów Mazo-

1. Mazowsze historyczne (XVI—XVIII w.)

wieckich, wcielona została następnie do Korony Polskiej trzema etapami, w latach 1462—1525. Z tego okresu datuje się też utrzymany następnie do czasu rozbiorów podział tej dzielnicy na trzy województwa: rawskie, płockie i mazowieckie; granice tych województw obrazuje mapa 1.

Niższymi jednostkami terytorialnego podziału administracyjno-politycznego były ziemie, których na obszarze Mazowsza było 14 (wyjątkowo województwo płockie stanowiło jedną ziemię). Ziemie z kolei stanowiły

http://rcin.org.pl

zespoły 1—4 powiatów, które początkowo posiadały znaczenie okręgów grodowych, następnie zaś przybrały charakter podstawowych jednostek administracyjno-sądowo-ziemskich.

Znamienną cechą Mazowsza w okresie Rzeczpospolitej Szlacheckiej była wysoka gęstość zaludnienia, co wiązało się w dużej mierze ze znaczną tu liczebnością drobnej szlachty — warstwy silniejszej ekonomicznie w porównaniu z chłopstwem, a nieskrępowanej w dziedziczeniu ziemi (ilość szlachty na tym obszarze pod koniec XVI wieku szacowana jest na około 1/3 ogólnej liczby ludności rolniczej) [59].

Z końcem XVI wieku Mazowsze (wraz z przyległym województwem łęczyckim) stanowiło w skali państwa jeden z najgęściej zaludnionych jego obszarów, przy czym znamienny jest strefowy, południkowy układ gęstości zaludnienia [8], stanowiącej w odniesieniu do owych czasów dobry wskaźnik intensywności gospodarki.

Obszarem o szczególnie wysokiej gęstości zaludnienia była wówczas zachodnia część Mazowsza: województwa płockie i rawskie wraz z przyległymi powiatami województwa mazowieckiego (ziemia wyszogrodzka, powiat zakroczymski i powiat ciechanowski), o zaludnieniu ponad 20 mieszk. na km², w tym pas powiatów o żyznych glebach w północnej części tego obszaru o gęstości 30—40 mieszk./km² (powiaty: Płock, Bielsk, Płońsk, Sąchocin, Ciechanów). Ku wschodowi gęstość zaludnienia się obniża, spadając na silnie zalesionych obszarach poza linią Wisły — Narwi — Orzyca do mniej niż 15 mieszk./km², przy czym puszczański obszar w prawobrzeżnej części dorzecza Narwi (między Orzycem a Pisą) stanowi terytorium niemal bezludne i poważną przeszkodę komunikacyjną.

Od wschodu Mazowsze graniczyło z Podlasiem, które — podobnie zasiedlone w znacznej części drobną szlachtą — stanowiło drugi, południkowy pas wysokiej gęstości zaludnienia (20—25 mieszk./km²), charakteryzującej także przyległe wschodnie powiaty Mazowsza (Kolno, Łomża, Wizna, Zambrów, Nur, Liw).

Głównym ośrodkiem regionalnym Mazowsza jest Warszawa, która położona w miejscu zwężenia doliny Wisły, a niedaleko od głównego węzła sieci wodnej obszaru, już w okresie wczesnofeudalnym była ośrodkiem osadniczym stosunkowo niewielkiego obszaru tzw. Kotliny Warszawskiej. Położony na skarpie wiślanej gród feudalny panował nad przeprawą przez Wisłę w miejscu, którego położenie geograficzne zyskiwało na znaczeniu w miarę nasilania się kontaktów politycznych i gospodarczych między coraz to większymi obszarami położonymi po obu stronach tej arterii wodnej. Z końcem XVI wieku Warszawa staje się

[8] Por. mapę Gęstość zaludnienia Korony i Śląska u schyłku XVI wieku, Historia Polski, Warszawa 1955 (załącznik do t. I).

http://rcin.org.pl

jednym z największych miast w kraju i jednym z jego głównych węzłów komunikacyjnych. Potwierdzeniem tego wielkiego znaczenia miasta, a równocześnie przesłanką jego dalszego rozwoju stało się przeniesienie tu z końcem XVI wieku stolicy państwa, będące logicznym następstwem unii Polski i Litwy i wynikającego stąd przesunięcia się gospodarczego i politycznego punktu ciężkości państwa. Mimo niszczących wojen XVII wieku Warszawa rozwija się też w szybkim tempie osiągając pod koniec wieku XVIII liczbę około 100 tys. mieszkańców.

Tym samym też, już w okresie historycznym, zarysowała się jedna z głównych, trwałych cech struktury regionalnej badanego obszaru, jaką był fakt dominanty na tym obszarze Warszawy jako stolicy regionalnej o niewspółmiernym doń znaczeniu i zasięgu wpływów.

2. ZATARCIE HISTORYCZNYCH GRANIC DAWNEGO MAZOWSZA I POŁOŻENIE OBSZARU W NOWYCH GRANICACH PAŃSTWOWYCH W OKRESIE ROZBIORÓW

Wraz z trzecim rozbiorem Polski zatarte zostały historyczne granice Mazowsza. Nowe jednostki administracyjne drugiej instancji (departamenty Księstwa Warszawskiego i późniejsze województwa Królestwa Polskiego) w nazwach nawiązywały tylko częściowo do historii, obejmując zupełnie inne obszary niż województwa Polski przedrozbiorowej. Historyczny podział na województwa, oddający stosunki dynastyczne przełomu XVI i XVII wieku, nie odegrał w ukształtowaniu się tych nowych jednostek administracyjnych, zmienianych zresztą kilkakrotnie do roku 1867, żadnej roli; ważne natomiast znaczenie miała aktualna konfiguracja granic państwowych na wschodzie i na zachodzie. Granica Królestwa Polskiego na zachodzie obejmowała poza granicą dawnego Mazowsza pas powiatów Lipno, Rypin, Włocławek, Nieszawa — które przez całe stulecie 1815—1914 wchodziły wraz z powiatem kutnowskim w skład przedzielonych linią Wisły jednostek administracyjnych z siedzibami w Warszawie i w Płocku. Na wschodzie granica Królestwa przecinała obszar dawnego Podlasia stwarzając szanse późniejszego rozwoju Siedlec, które poczynając od roku 1807, z przerwą w latach 1845—67, pełniły funkcje władz administracyjnych drugiej instancji (w stosunku do obszaru guberni siedleckiej utarła się też w XIX wieku nazwa „Podlasie"). Skrawki dawnego Podlasia na obszarze Królestwa na północ od Bugu wchodziły teraz nieodmiennie w skład jednostki administracyjnej z siedzibą w Łomży.

Tak tedy ogólne cechy ram administracyjnych, w jakich przebiegał rozwój gospodarczy badanego obszaru, były następujące: dwa historyczne ośrodki administracyjne — Warszawa i Płock — objęły swym

http://rcin.org.pl

zasięgiem obszary leżące na zachód od granicy dawnego Mazowsza aż do nowej granicy państwowej, na wschodzie natomiast części dawnego Mazowsza weszły w zasięg dwóch nowych ośrodków administracyjnych — Łomży i Siedlec.

Rezerwując sobie dla dalszych rozważań próbę oceny granic tych nowych jednostek administracyjnych, w których skład wchodził badany obszar, z punktu widzenia układu ciążeń regionalnych, zanalizujemy z kolei układ sieci osadniczej jako schematu odniesienia struktury regionalnej, w wybranych przekrojach czasowych na tle ogólnej charakterystyki rozwoju gospodarczego obszaru.

3. OKRES WCZESNEGO KAPITALIZMU (1825)

Układ sieci osadniczej na badanym obszarze ilustruje mapa 2, na której oznaczono sygnaturami odpowiadającymi ilości mieszkańców wszystkie miasta o ludności ponad 1 tys.[9] Układ ten wykazuje cechy regularnej sieci osadniczej okresu feudalnego, a rozmieszczenie i wielkość ośrodków miejskich odpowiada w dużym stopniu danym Pazyry [85] obrazującym stosunki w połowie XVII wieku. Typowym większym ośrodkiem lokalnym jest wówczas miasto rzędu 3—3,5 tys. mieszk.; jako podgrupę tej samej klasy oznaczyć należałoby miasta o wielkości 2—2,5 tys. mieszk. Odrębną klasę stanowią pomocnicze ośrodki lokalne o ludności do około 1,5 tys. mieszkańców. Poza Warszawą, przekraczającą 35-krotnie wielkość typowych ośrodków lokalnych, tylko dwa miasta leżące w zachodniej części dawnego Mazowsza wyróżniają się wielkością przekraczającą 2-krotnie wielkość ośrodków typowych: Płock i Łowicz.

Charakterystyczną cechą układu osadniczego jest hamujący wpływ Warszawy na rozwój ośrodków lokalnych w promieniu około 50—60 km, wyraźny zwłaszcza na południe od linii Wisły — Bugu. W tym promieniu położony jest szereg miasteczek nie wykraczających jednak ponad klasę ośrodków pomocniczych, zaś ośrodki lokalne położone na peryferiach tego obszaru (Sochaczew, Grójec, Żelechów) mają wielkości mniejsze niż podobne — dalej położone.

---

[9] Prawa miejskie posiadało w tym czasie szereg osiedli, które z nazwy tylko były miastami, o ilości poniższej 1000, a nawet poniżej 500 mieszkańców [28]. Z uwagi na niemożność przeprowadzenia dokładnej analizy funkcji osiedli przyjęto umowną granicę 1 tys. mieszkańców jako kryterium zaliczenia miejscowości do rzędu miast, czyniąc wyjątek dla osad, które w tym czasie były miastami powiatowymi i miały wówczas mniejszą ilość mieszkańców (Mińsk, Garwolin, Błonie).

http://rcin.org.pl

2. Sieć miast i podziały administracyjne 1825 r.

1 — miasta wg ilości mieszkańców (sygnatury na mapie 2) powiększone dwukrotnie w stosunku do pozostałych map; 2 — granice powiatów (obwodów); 3 — granice województw (guberni); 4 — granice państwa; 5 — główne drogi i trakty pocztowe (1825); 6 — koleje szerokotorowe; 7 — koleje wąskotorowe; 8 — główne rzeki

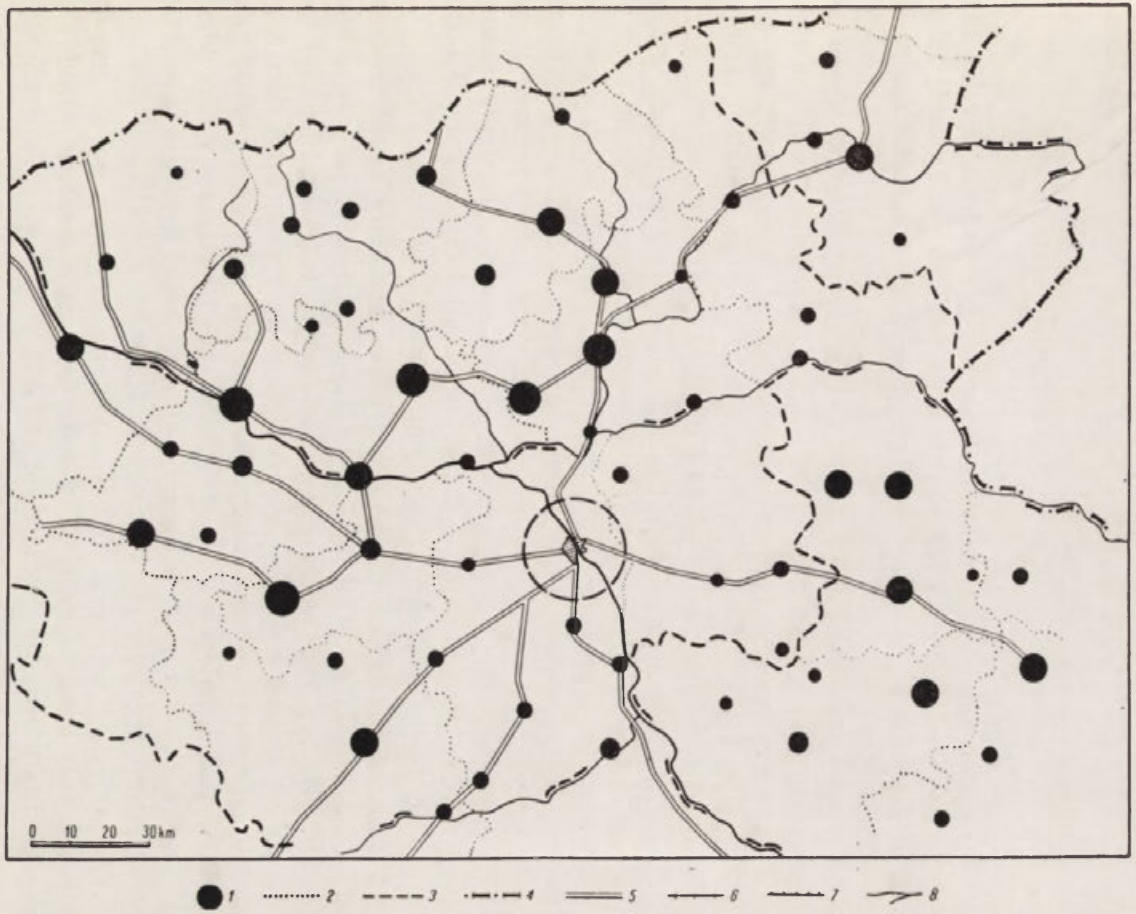

http://rcin.org.pl

4. OKRES ROZKWITU KAPITALIZMU (1864—1914)

Następna z kolei mapa rozmieszczenia miast [10] pochodzi z roku 1897, dla którego posiadamy po raz pierwszy dokładne dane o liczbie mieszkańców dzięki przeprowadzonemu wówczas spisowi ludności (są to zarazem właściwie jedyne ścisłe dane z okresu zaborów). Ten przekrój czasowy pochodzi z tzw. „okresu rozkwitu kapitalizmu" w Królestwie Polskim, datowanego od około 1870 roku do wybuchu I wojny światowej. Data spisu zamyka równocześnie 30-letni okres, zbieżnego z tą periodyzacją historii gospodarczej, trwania nowego podziału administracyjnego Królestwa na gubernie i powiaty (1867).

Proces gwałtownego rozwoju kapitalizmu wyrażał się przede wszystkim we wzroście przemysłu fabrycznego; towarzyszyły mu: szybki wzrost ludności i urbanizacja. U źródeł tego rozwoju leżały dwa podstawowe fakty: uwłaszczenie włościan (1864) i dostosowanie w ten sposób organizacji prawnej stosunków społecznych do wymogów gospodarki kapitalistycznej, oraz wcześniejsze, ponowne zniesienie granicy celnej między Królestwem a Cesarstwem, otwierające rozwijającemu się przemysłowi fabrycznemu olbrzymi rynek zbytu.

Badany obszar tylko w niewielkiej części dotknięty został procesem industrializacji, który przebiegał z większym nasileniem jedynie w Warszawie i okolicy, oraz w okręgu włókienniczym łódzkim. Niemniej jednak wpływ ogólnego rozwoju gospodarczego na rozwój całej sieci miejskiej był poważny. Bodźcem jego bowiem był nie tylko rozwój przemysłu w poszczególnych miejscowościach, ale i związany z nim wzrost ogólnego wolumenu dóbr w obiegu, zarówno jeżeli chodzi o masę artykułów przemysłowych, jak i produkcji towarowej wsi [11].

Rozwój miast w okresie 1825—1897, rozpatrywany na tle wzrostu ludności wsi, miał w związku z tym odmienny przebieg przed i po roku 1868 (z którego pochodzą dane zawarte w Słowniku Geograficznym

[10] Zarządzeniem z 1867 r. szereg miejscowości pozbawione zostało praw miejskich. Na mapie i w niżej podanych szacunkach uwzględniono jednak jako miasta niektóre większe osady o charakterze miejskim, biorąc za podstawę ich stan prawny w późniejszym okresie międzywojennym.

[11] Ten proces wzrostu produkcji rolniczej, przebiegający szczególnie silnie w latach przełomu XIX i XX wieku, charakteryzuje J. Rutkowski następująco: W Królestwie Polskim w latach 1891—95 i 1911—13 przeciętny roczny zbiór żyta w mln q wzrósł z 13,5 na 23,7, pszenicy z 4,9 na 6,5 jęczmienia z 3,6 na 6,3, owsa z 6,4 na 11,8, ziemniaków z 56,0 na 90,3, buraków cukrowych z 7,1 na 15,4. Do wzrostu tego przyczyniły się: a) wzrost areału ziemi ornej (płodozmian coraz bardziej zmniejszał powierzchnię ugorów) oraz b) zwiększanie się wydajności z ha (Historia Gospodarcza Polski, t. II, s. 284—285).

http://rcin.org.pl

Królestwa Polskiego), o czym świadczy dobitnie następujące porównanie oparte na przybliżonych danych szacunkowych [12].

O ile w okresie 1825—68 ludność Warszawy oraz pozostałych miast i wsi na badanym obszarze dzisiejszego województwa wzrosła mniej więcej jednakowo, około dwukrotnie, to w okresie 1868—97 wzrost ludności miast (bez Warszawy) jest około dwukrotnie większy od (zwolnionego wówczas) wzrostu ludności wsi, zaś wzrost Warszawy — około ośmiokrotnie.

Ten proces wzrostu ludności miast, pomijając już niezwykle szybkie tempo rozwoju Warszawy, przebiega nierównomiernie, powodując stale pogłębiające się zróżnicowanie wielkości miast, dotyczące w jednakowym niemal stopniu miast różnej wielkości. Porównując stan sieci miast w latach 1825 i 1897 stwierdzamy, że szczególnie duży wzrost wykazały w tym okresie następujące grupy ośrodków miejskich:

a) nowe ośrodki przemysłowe w okolicach Warszawy (Żyrardów, Grodzisk, Pruszków), które w roku 1825 były jeszcze osadami o minimalnej liczbie mieszkańców, nie posiadającymi charakteru miast;

b) małe lokalne ośrodki podwarszawskie: Mińsk (832 [13]), Nowy Dwór (668), Garwolin (398), Kałuszyn (360), Góra Kalwaria (331);

c) ośrodki lokalne położone w pewnej odległości od Warszawy, a stanowiące siedziby władz administracyjnych: Ostrów (444), Mława (427), Ostrołęka (426), Siedlce (376).

Wielkość typowych ośrodków lokalnych (zalicza się do nich większość miast powiatowych) kształtuje się obecnie przeciętnie w granicach 7—9 tys. mieszkańców, jakkolwiek niektóre z tych ośrodków przekraczają i 10 tys. (Mława, Pułtusk); dwa miasta — stolice guberni (Płock i Siedlce) przekraczają 20 tys. mieszkańców. Dominanta Warszawy nad tymi miastami wzrasta, wyrażając się stosunkiem około 1:80 w pierwszym, a 1:30 w drugim przypadku.

Niepoślednią rolę w rozwoju miast w ogóle, a Warszawy i jej bliskiego zaplecza w szczególności, odegrała budowa linii kolejowych, które stały się głównymi arteriami komunikacyjnymi obszaru. Najwcześniejszą, a zarazem decydującą dla rozwoju przemysłowego Warszawy była linia warszawsko-wiedeńska łącząca miasto z zagłębiem węglowo-hutniczym (1848). Następne linie dalekobieżne: petersburska (1862) i terespolska (1866—70), łączące Warszawę z głównymi centrami gospodarczymi Cesarstwa, oraz linia tzw. „nadwiślańska" (1877) Kowel — Warszawa oraz dalej Warszawa — Mława — Gdańsk, stworzyły kościec całego

[12] Szacunek na podstawie danych zawartych w pracy S. Szulca [96].

[13] W nawiasach podano procentowy wskaźnik wzrostu ludności miasta w latach 1825—97.

http://rcin.org.pl

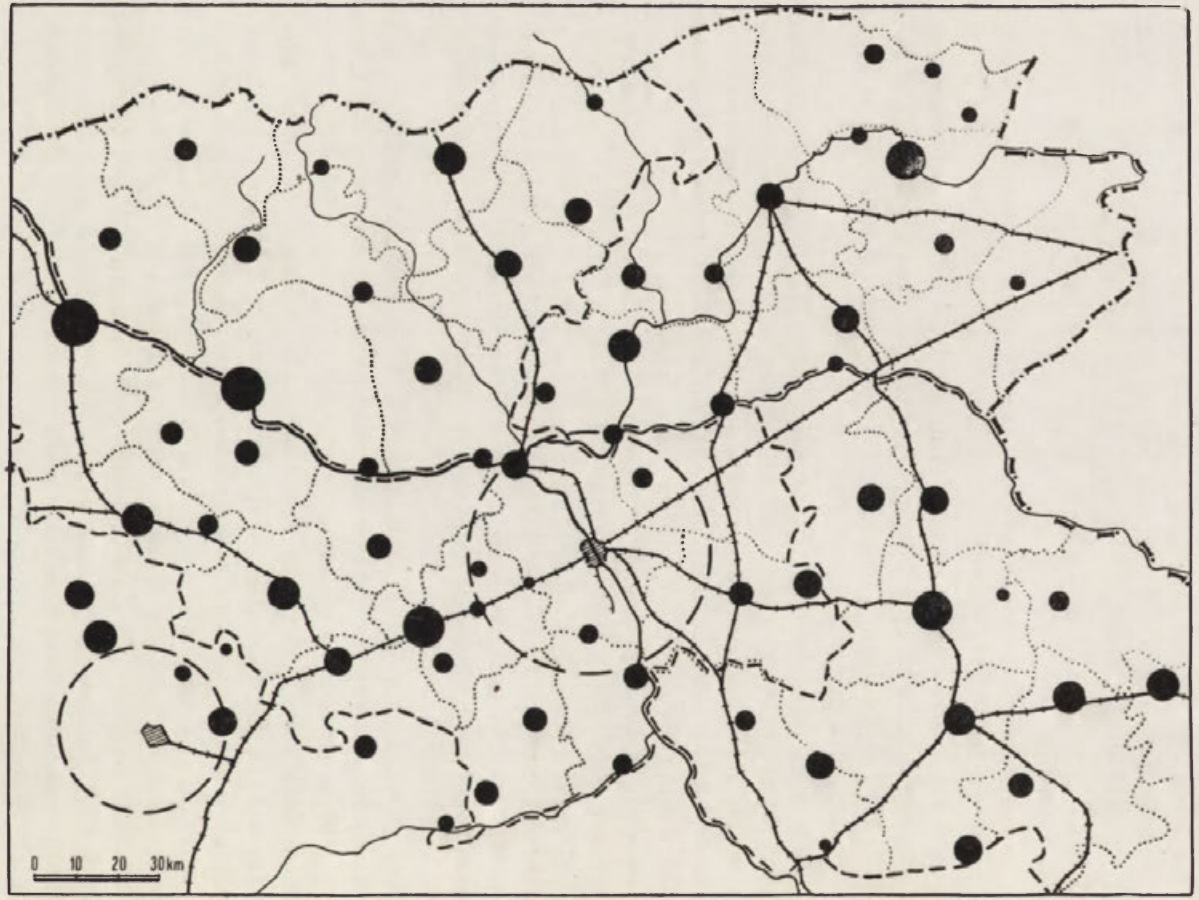

3. Sieć miast i podziały administracyjne 1897 r.
Objaśnienia p. mapa 2

http://rcin.org.pl

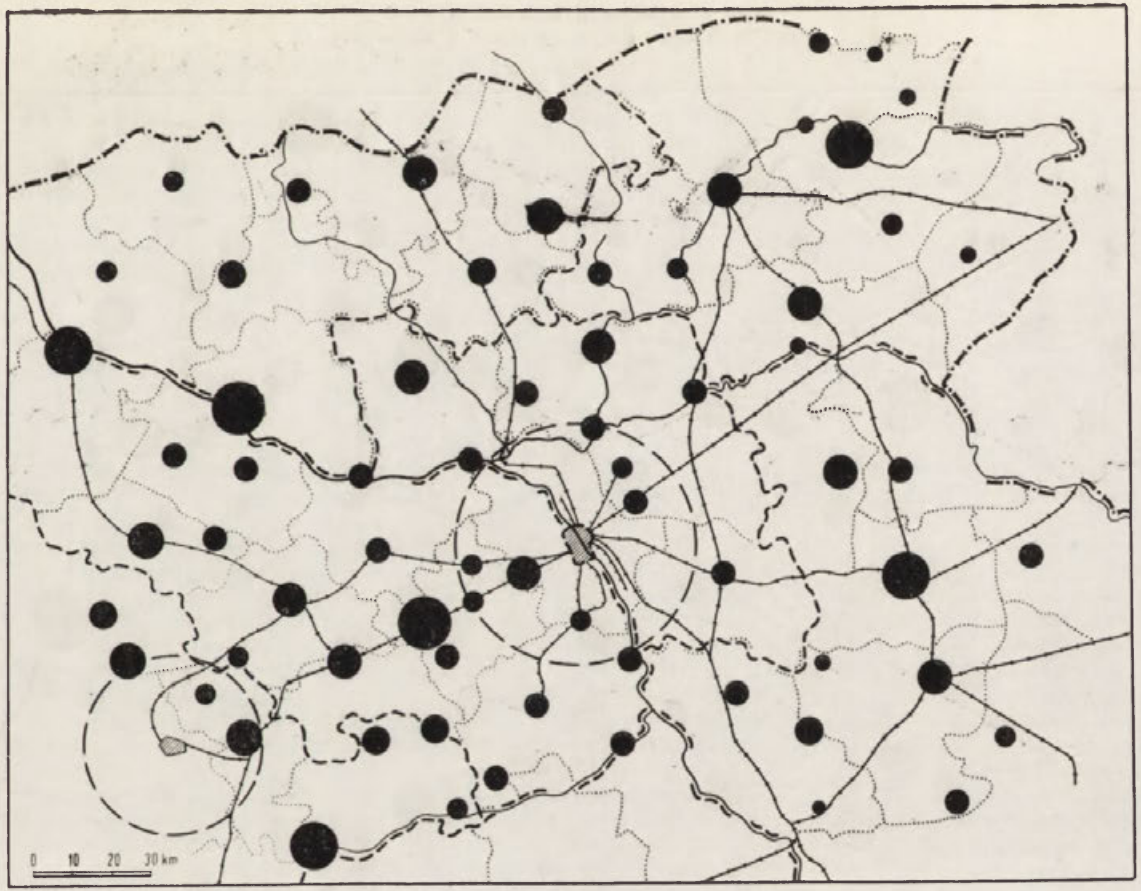

4. Sieć miast i podziały administracyjne 1910 r.
Objaśnienia p. mapa 2

http://rcin.org.pl

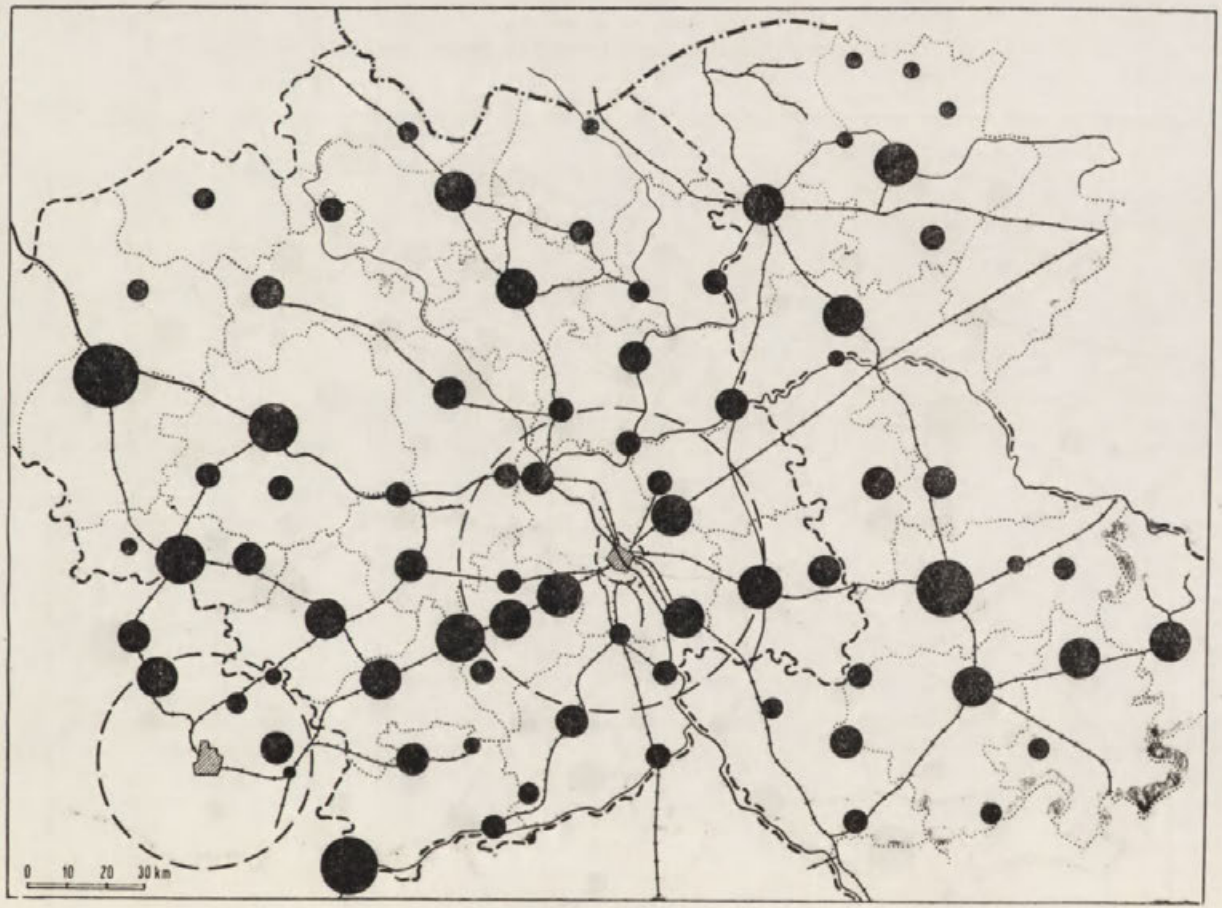

5. Sieć miast i podziały administracyjne 1931 r.
Objaśnienia p. mapa 2

http://rcin.org.pl

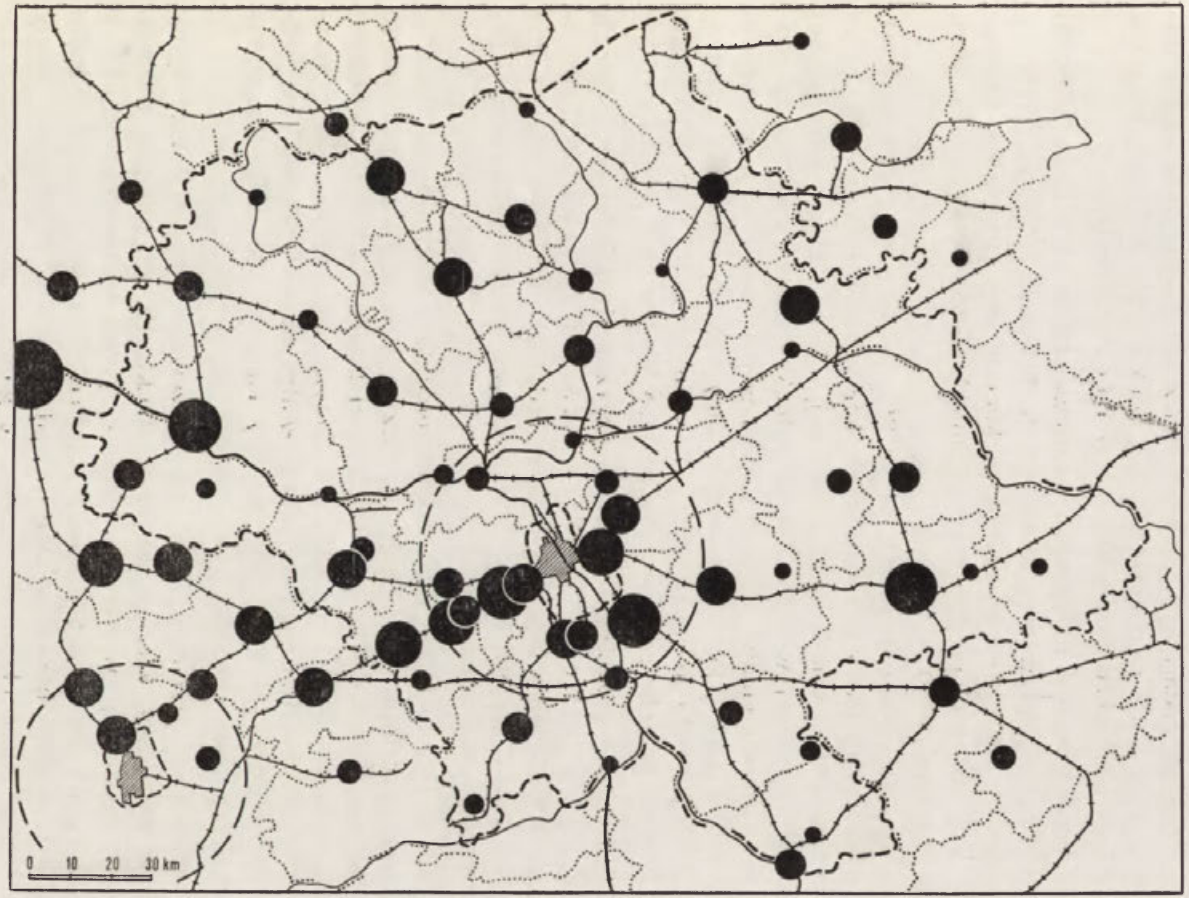

6. Sieć miast i podziały administracyjne 1955 r.
Objaśnienia p. mapa 2

http://rcin.org.pl

systemu komunikacyjnego, promieniście zbiegającego się w Warszawie. Pozostałe linie zbudowane w XIX wieku (wszystkie na wschodnim brzegu Wisły) miały już głównie znaczenie strategiczne i nie odegrały większej roli gospodarczej; poważne znaczenie gospodarcze miała dopiero zbudowana już w początkach XX wieku linia „kaliska", biegnąca z Warszawy na zachód przez Sochaczew i Łowicz (1903).

Ten koncentryczny układ sieci kolejowej określał z kolei kierunki zacieśniania się wpływów gospodarczych Warszawy na jej zapleczu, a w bliższym zasięgu — podmiejskich koncentracji przemysłu, którego rozwój był siłą motoryczną rozwoju miasta i skupionego koło niego okręgu przemysłowego.

Przemysł fabryczny rozwijał się w Warszawie od lat dwudziestych XIX wieku, bazując na naturalnych korzyściach stwarzanych przez duży rynek zbytu i skupienie siły roboczej, a korzystając z protekcyjnej polityki gospodarczej władz. Dopiero jednak warunki gospodarcze charakterystyczne dla omawianego tu okresu w połączeniu ze specyficznym położeniem miasta jako węzła komunikacyjnego o znaczeniu europejskim, zadecydowały o gwałtownym tempie rozwoju tego przemysłu, który istotnie przeobraził życie gospodarcze Warszawy i jej okolicy.

Szybki rozwój przemysłu w latach poprzedzających wojnę światową obrazują cyfry podane za S. Misztalem [79], który zestawił porównawczo dane dotyczące rozwoju zatrudnienia w przemyśle według obecnych granic województwa (uwzględniając jednak Warszawę w jej każdorazowych granicach):

I tak w latach 1880—1910 zatrudnienie w przemyśle na obszarze Warszawy wzrosło z 15,4 do 93,4 tys. (wzrost 6-krotny), zaś na obszarze województwa z 21,7 do 36,4 tys. Z łącznej liczby 130,7 tys. robotników zatrudnionych w 1897 r. na całym badanym obszarze na miasto Warszawę przypadało 71%, na przyległe powiaty: warszawski, błoński, miński i radzymiński — 17%, podczas gdy na cały pozostały obszar zaledwie 12%.

W strukturze przemysłu Warszawy przewagę utrzymuje tradycyjny przemysł metalowy, którego udział w strukturze zatrudnienia wzrasta. Znaczną dynamikę wykazuje również przemysł odzieżowy, który w 1910 r. wysuwa się na drugie miejsce. Oba te przemysły, które w 1910 r. objęły blisko połowę zatrudnionych w Warszawie, miały charakter wybitnie eksportowy pracując głównie na użytek rynku rosyjskiego (np. przemysł metalowy w 80%); podobnie rzecz się miała z szybko rozwijającym się przemysłem skórzanym i obuwniczym. Tak jak w zakresie zbytu, tak i w zakresie zaopatrzenia powiązania tych przemysłów miały charakter zdecydowanie pozaregionalny, opierając się

http://rcin.org.pl

na materiałach i surowcach sprowadzanych bądź z Zagłębia Dąbrowskiego, bądź z zagranicy.

Istotnym dla nas momentem jest fakt rozwoju przemysłu na zapleczu miasta; szczególnie uprzywilejowany pod tym względem był odcinek kolei wiedeńskiej ze względu na swe położenie między Warszawą a Zagłębiem Dąbrowskim.

O ile przemysł metalowy badanego obszaru skupiony był głównie w samej Warszawie i jej najbliższych okolicach, znajdujących się dziś w granicach miasta (z wyjątkiem paru mniejszych zakładów zlokalizowanych również w Pruszkowie, Wołominie i Mińsku) to w zakresie niektórych przemysłów znaczna część produkcji zlokalizowana była właśnie poza Warszawą. Należały tu np. przemysł chemiczny (Tarchomin, Pruszków, Grodzisk), papierniczy — reprezentowany przez dużą fabrykę w Jeziornie, szklarski (Wołomin) oraz ceramiczny i materiałów budowlanych (rejony Radzymina, Piaseczna i Pruszkowa — Błonia). Większość przemysłu włókienniczego tego obszaru ulokowana była w Żyrardowie, który w latach poprzedzających wojnę światową stał się dużym, jednobranżowym ośrodkiem przemysłowym zatrudniającym około 9 tys. robotników. Ośrodek ten, genetycznie związany z Warszawą, spod której (z Marymontu) przeniesiono tam jeszcze w 1833 r. fabrykę tkanin lnianych, rozwijał się dalej samodzielnie i w niewielkim tylko stopniu związany był z warszawskim rynkiem zbytu, pracując głównie na eksport.

Mapa rozmieszczenia przemysłu [8] w 1910 r. wyraziście obrazuje fakt koncentracji przemysłu obszaru na terenie „warszawskiego okręgu przemysłowego", w którego konfiguracji późniejsze dzieje nie wniosły już zmian zasadniczych. Poza tym okręgiem jedynym większym przemysłem był w owym czasie przemysł spożywczy, którego branżą główną, a zarazem jedyną o większych zakładach, był nowy przemysł cukrowniczy. Cukrownie, zlokalizowane głównie w zachodniej części województwa (jedynie trzy mniejsze cukrownie położone były we wschodniej części obszaru na linii obwodowej Siedlce — Ostrołęka), związane były jednak z Warszawą jako rynkiem; duża ich część posiadała swe biura w Warszawie. Poza przemysłem spożywczym zlokalizowane były na zewnątrz warszawskiego okręgu przemysłowego jedynie nieliczne i niewielkie zakłady metalowe, zwłaszcza maszyn rolniczych (Pułtusk, Płock, Ciechanów, Warka, Siedlce), tartaki i pojedyncze zakłady innych przemysłów.

Pochodząca z tego samego roku 1910 mapa sieci miast [4] uwidacznia, jak w ślad za rozwojem przemysłu zmieniło się umiastowienie okolic Warszawy, gdzie dawniejszy obszar zahamowania rozwoju miast przekształca się na obszar skupienia osad o charakterze miejskim. Mapa

http://rcin.org.pl

ta nie uwidacznia dostatecznie wyraziście procesu, jaki dokonywał się w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy, gdzie szereg wsi wchłonięty został bezpośrednio przez organizm miejski; konsekwencją tego procesu stała się dokonana w roku 1916 zmiana granic miasta, które zwiększyło w ten sposób swój obszar o 80 km², tj. przeszło 3,5-krotnie, zaś liczba mieszkańców wzrosła o około 100 tys.

Mapy sieci miast w latach 1897 i 1910 pokazują również proces formowania się nowych większych ośrodków regionalnych na obszarach graniczących z dzisiejszym województwem, które to ośrodki stają się centrami przyległych do badanego obszaru regionów gospodarczych.

Pierwszym z tych centrów jest Włocławek, który z ośrodka lokalnego o 3,5 tys. mieszkańców w roku 1825 staje się w roku 1897 ośrodkiem regionalnym równym co do wielkości z Płockiem, a w 1910 r. dystansuje Płock swoimi około 40 tys. mieszkańców. Konsekwencje tego faktu dla ukształtowania regionalnej struktury gospodarczej omówiono niżej.

Drugim rozwijającym się w iście amerykańskim tempie ośrodkiem regionalnym była Łódź — centrum potężnego okręgu włókienniczego — usytuowana na rubieży historycznego Mazowsza. Promieniowanie wpływów tego ośrodka, który w XIX wieku stanowi typową dla kapitalistycznego rozwoju owych czasów olbrzymią wieś przemysłową, obcą życiu regionu, zarówno jeżeli chodzi o stosunki zaopatrzenia i zbytu, jak i obsługi socjalnej, kulturalnej, a nawet administracyjnej, nie było jednak wielkie i nie rozciągało się początkowo na powiaty dawnego Mazowsza leżące w guberni warszawskiej. Niewątpliwie następowało ssanie przez okręg łódzki ludności z tych obszarów. Dla oceny stopnia i zasięgu tego procesu brak jednak dokładnych materiałów. E. Grabowski w swej pracy o wędrówkach ludności Królestwa Polskiego [63] ocenia, że granica obszarów imigracyjnych dla skupisk warszawskiego i łódzkiego przebiegała z początkiem XX wieku przez powiaty Kutno — Skierniewice.

5. UKŁADY CIĄŻEŃ REGIONALNYCH W DRUGIEJ POŁOWIE XIX WIEKU A ÓWCZESNE PODZIAŁY ADMINISTRACYJNE

Charakterystyczną stałą cechą układu jednostek administracyjnych wyższego rzędu przez cały niemal wiek XIX jest fakt, że rolę granicy takich jednostek spełniały wielkie rzeki badanego obszaru: Wisła w jej równoleżnikowym biegu i Bug. Fakt tak uporczywego trzymania się granic jednostek administracyjnych biegu tych rzek potwierdza opinię o ich roli dzielącej, stwierdzanej przez różnych autorów [77, 97] nawet w odniesieniu do stanu współczesnego; można zatem przyjąć, że rzeki

http://rcin.org.pl

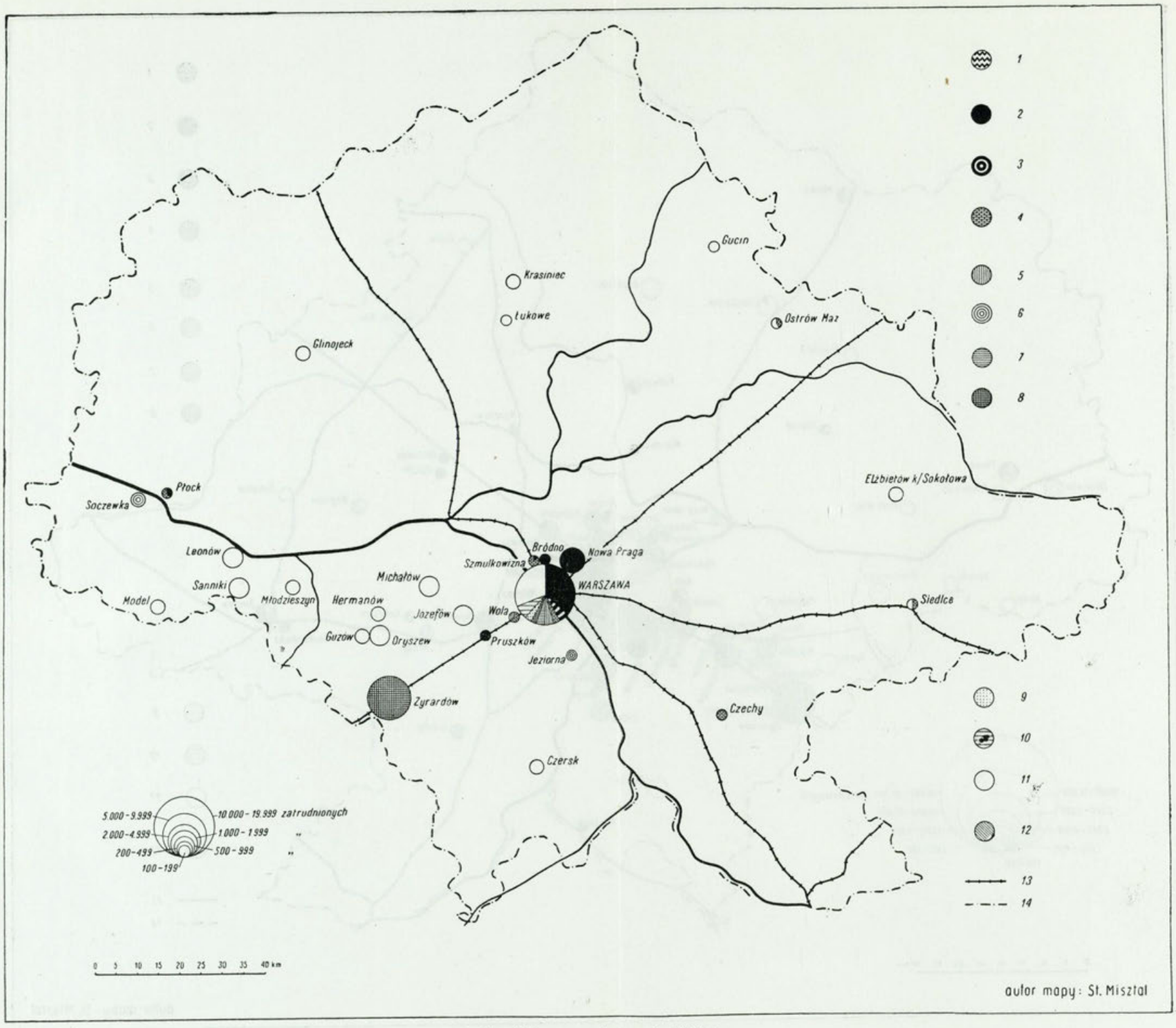

7. Ośrodki przemysłowe ok. 1880 r.

1 — wytwórczość energii elektrycznej, przemysł paliw; 2 — przemysł metalowy; 3 — przemysł chemiczny; 4 — przemysł mineralny, ceramiczny i materiałów budowlanych; 5 — przemysł drzewny; 6 — przemysł papierniczy; 7 — przemysł poligraficzny i wytwarzanie przedmiotów kultury; 8 — przemysł włókienniczy; 9 — przemysł odzieżowy; 10 — przemysł skórzano-obuwniczy; 11 — przemysł spożywczy; 12 — pozostałe gałęzie przemysłu; 13 — koleje; 14 — obecne granice województwa warszawskiego

http://rcin.org.pl

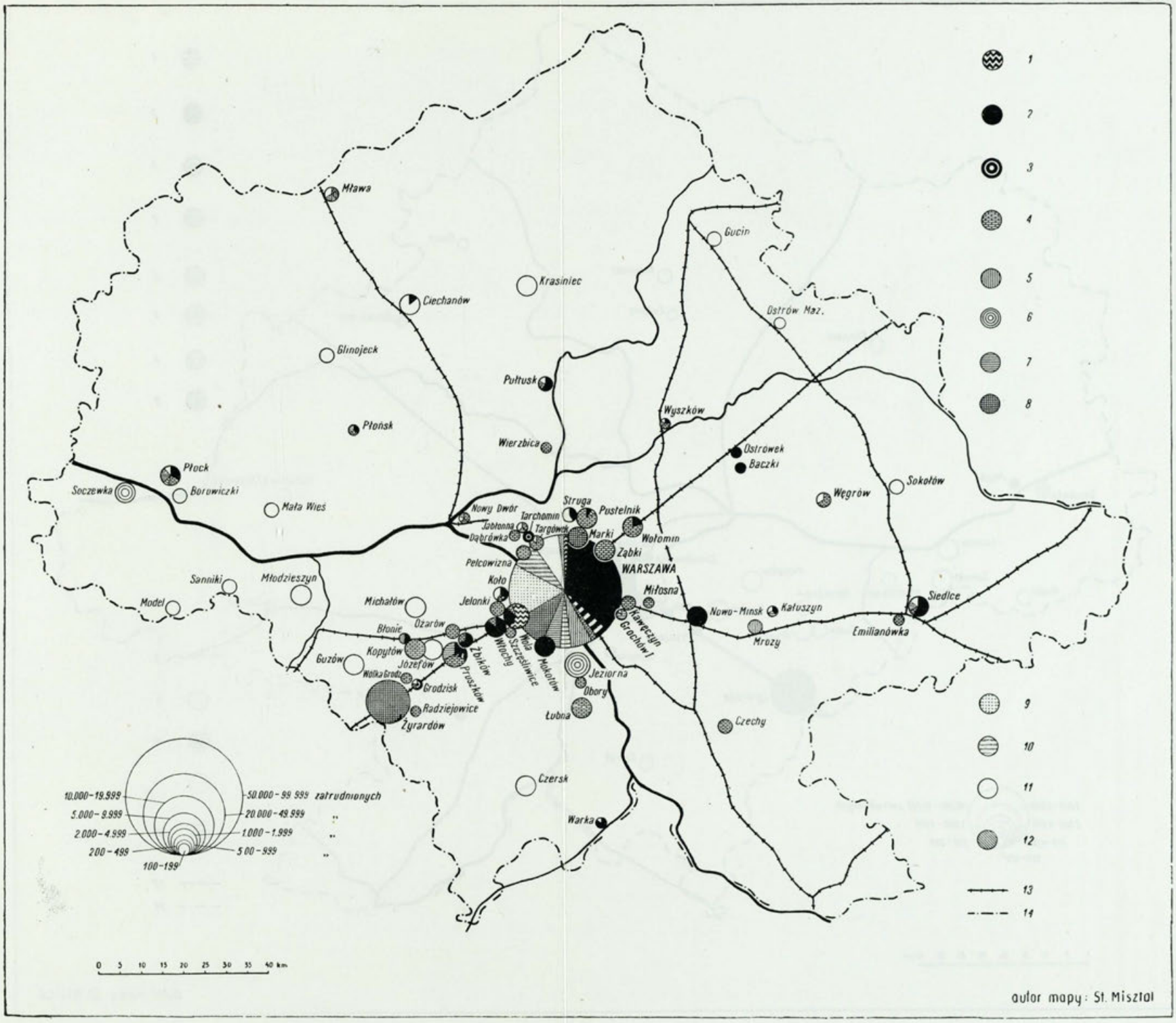

8. Ośrodki przemysłowe w 1910 r.

Objaśnienia p. mapa 7

http://rcin.org.pl

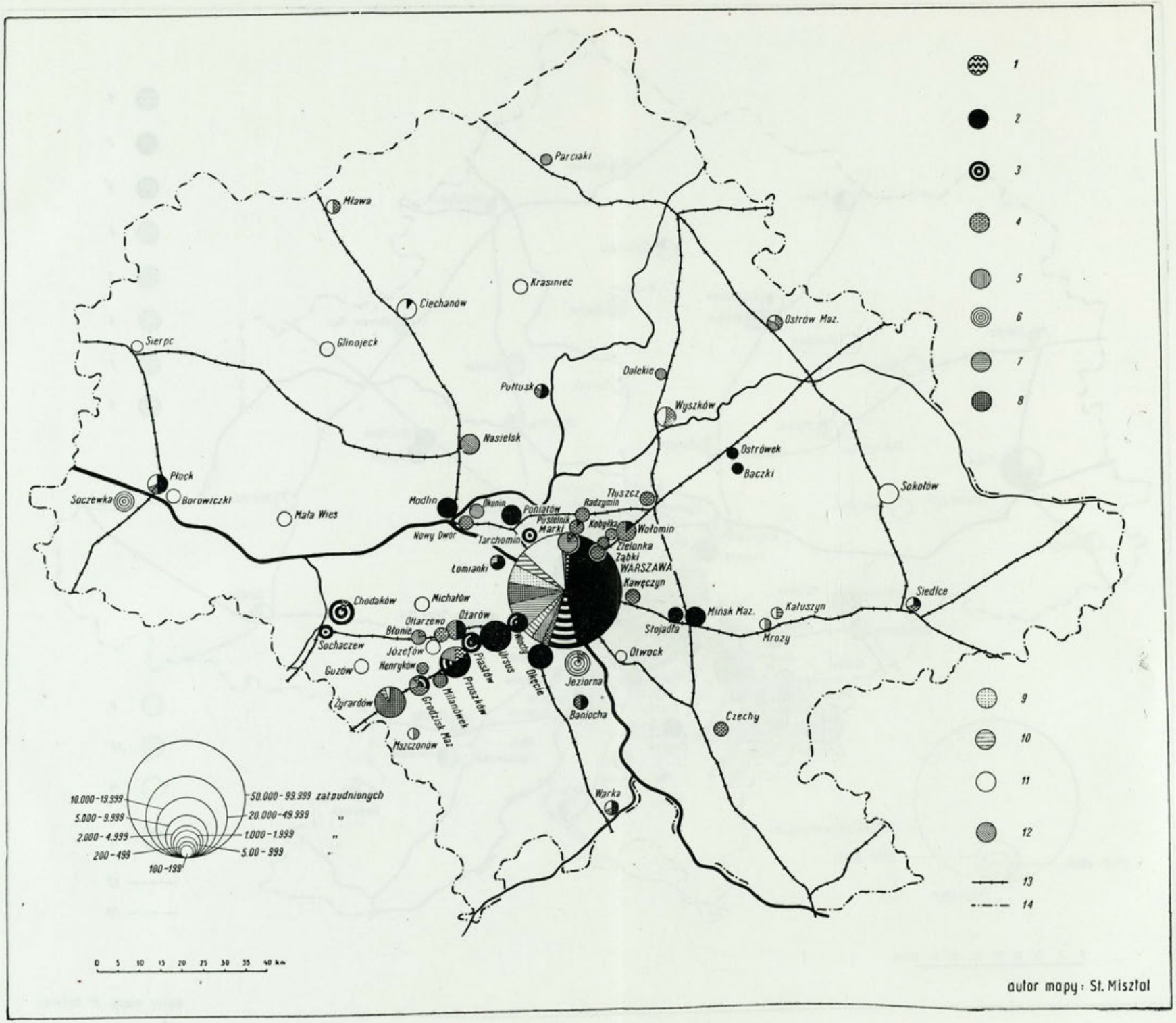

9. Ośrodki przemysłowe w 1937 r.

Objaśnienia p. mapa 7

http://rcin.org.pl

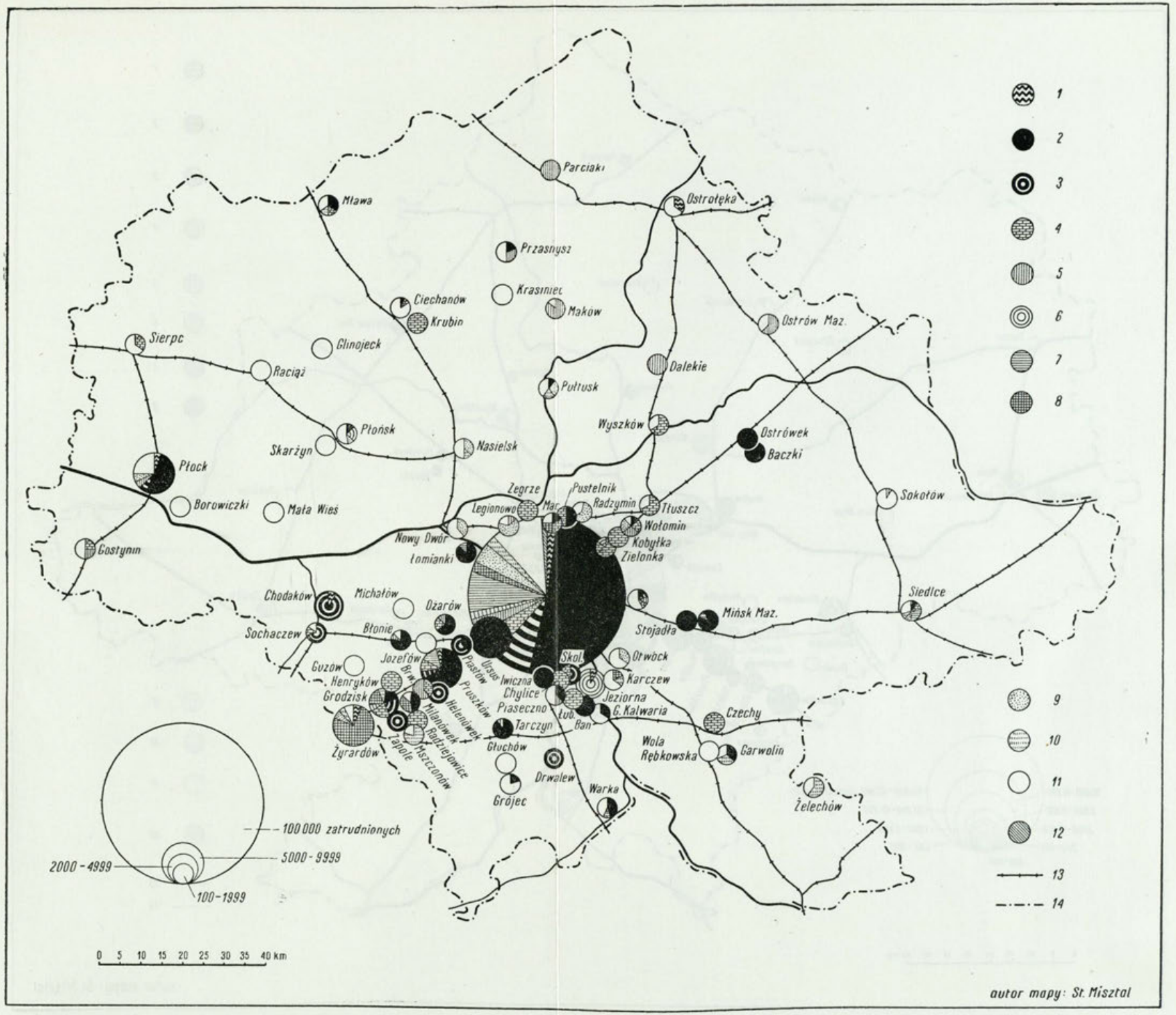

10. Ośrodki przemysłowe w 1956 r.

Objaśnienia p. mapa 7

http://rcin.org.pl

te na owych odcinkach [14], a w związku z tym i trzymające się ich podziały administracyjne, miały w większej lub mniejszej mierze charakter rzeczywistych gospodarczych granic regionalnych.

Tak więc analizując podział gubernialny wprowadzony w roku 1867, który z małymi zmianami przetrwał do I wojny światowej [15], stwierdzamy, że granice czterech guberni, w których składzie znalazło się badane terytorium, stosunkowo dobrze oddawały współczesne kształtowanie się większych regionów gospodarczych w warunkach, gdy ogólna towarowość obszaru była bardzo mała, a czynnikami regionotwórczymi były głównie dwa: 1) handel ziemiopłodami (zwłaszcza zbożem chlebowym), a w pewnej mierze także drzewem, i 2) usługi, w których wyższe szczeble niezwiązane z administracją miały niewielkie znaczenie.

Miasta gubernialne (Płock, Siedlce, Łomża) wyraźnie wyodrębniały się liczbą ludności od innych ośrodków miejskich, jednocząc wyższego rzędu funkcje administracyjne z funkcjami obsługi gospodarczej obszaru i stanowiąc charakterystyczny dla ówczesnych stosunków w Królestwie typ ośrodka regionalnego [16]. Inna rzecz, że w warunkach ogólnie słabego stanu rozwoju gospodarczego funkcje administracyjne i związane z nimi wspólną lokalizacją niektóre funkcje o charakterze usługowym (zwłaszcza sądy okręgowe) miały stosunkowo duże znaczenie w porównaniu z innymi funkcjami centralnymi wyższego rzędu, przeto sam fakt nadania miastu charakteru ośrodka gubernialnego stanowił bodziec jego rozwoju. Przykładem może być trzykrotny wzrost liczby mieszkańców Siedlec w okresie 1868—1897; po osiągnięciu typowej dla miast gubernialnych wielkości tempo rozwoju miasta nie odbiega od innych tego typu miast.

Pod koniec stulecia ulegają jednak pewnym zmianom warunki kształtowania się regionów gospodarczych, modyfikując ten względnie

---

[14] Dzielącą rolę Wisły w jej południkowym biegu osłabiał fakt intensywnej komunikacji między dzielonymi przez nią obszarami w Warszawie, promieniującej swymi wpływami po obu brzegach rzeki.

[15] Na mapie 3 (stan z 1897 r.) przebieg granicy guberni warszawskiej uwzględnia zmianę wprowadzoną w 1893 r., polegającą na włączeniu do tej guberni powiatów płońskiego (z guberni płockiej) i pułtuskiego (z guberni łomżyńskiej). Tak zmienione granice gubernialne przetrwały do roku 1912, tj. do czasu utworzenia guberni chełmskiej — tworu z regionalnego punktu widzenia całkowicie sztucznego.

[16] Świadczy o tym znamienne podobieństwo wielkości miast gubernialnych (poza wybijającym się Lublinem); w roku 1897 posiadały one następującą ilość mieszkańców: Lublin — 46,1 tys., Piotrków — 28,6, Radom — 26,7, Kalisz — 23,5, Płock — 22,2, Siedlce — 20,8, Kielce — 20,3, Łomża — 18,8, Suwałki — 17,5.

http://rcin.org.pl

zgodny stosunek przebiegu granic administracyjnych do regionalnych podziałów gospodarczych.

Istotny na innych obszarach Królestwa przebieg procesu industrializacji nie stał na badanym obszarze w sprzeczności z podziałem administracyjnym, zamykając się zasadniczo w granicach guberni warszawskiej. Poważne konsekwencje miał natomiast fakt ogromnego wzrostu Warszawy i zmiana przebiegu głównych potoków towarowych.

W okresie gdy najpoważniejszymi szlakami komunikacji towarowej obszaru były arterie wodne: Wisła, Bug i Narew, spływ masy towarowej (przeważnie zboża i drewna) z całej północnej części województwa w przeważającej mierze omijał położoną w górnym biegu Wisły Warszawę, wychodząc drogą wodną do Niemiec i stanowiąc podstawę rozwoju miast położonych na prawym brzegu równoleżnikowego odcinka Wisły: Płocka, Wyszogrodu i Zakroczymia, jak również położonego nad Narwią Pułtuska. Droga ta a wraz z nią i owe miasta obsługiwały również ruch tranzytowy Rosja — Prusy. Zaopatrzenie Warszawy w płody rolne pochodziło z południowych obszarów Królestwa i z importu z Cesarstwa.

Sytuację zmieniła budowa linii kolejowych. „Koleje żelazne spowodowały zupełny upadek handlu zbożowego w systemacie Wisły. Większość transportów ze zbożem przeszła na kolej, tj. na linię tzw. „nadwiślańską", idącą z Kowla przez Lublin, Pragę, Mławę do Gdańska" [62]. Wybudowanie tej linii ukończonej w 1877 r. spowodowało zatem zmianę kierunku ciążenia gospodarczego wschodniej części guberni płockiej, przyczyniając się zarazem do szybkiego rozwoju Mławy, w której skoncentrował się zarząd budowy dużego odcinka nowej drogi żelaznej. Mława stała się też najpoważniejszym ośrodkiem gospodarczym tej części Mazowsza (młyny, handel zbożowy, szkolnictwo średnie) dystansując położony na uboczu od linii kolejowej Przasnysz — dawniej silny ośrodek, który jeszcze w 1825 r. był największym miastem tego obszaru.

Na przełomie XIX i XX wieku nadwyżka eksportu nad importem zboża w Królestwie stale maleje, Warszawa staje się zaś ogromnym konsumentem. Zjawiskom tym towarzyszy proces silnego promieniowania Warszawy na obszary zachodniej części guberni płockiej, a także na obszary pozostające w granicach guberni łomżyńskiej i siedleckiej. Natomiast sam Płock, nie połączony koleją z Warszawą, pozostaje ośrodkiem regionu obejmującego tylko niewielką część guberni (a przypuszczalnie także i obszar swego lewobrzeżnego zaplecza, tj. powiat gostyniński), którego szlakiem transportu pozostaje Wisła, z zachodnim kierunkiem wywozu masy towarowej.

http://rcin.org.pl

Na zachód od Płocka granice gubernialne tracą znaczenie gospodarcze ze wzrostem nowego ośrodka regionalnego — Włocławka, który usytuowany na trasie kolei żelaznej od roku 1862 staje się poważnym ośrodkiem przemysłowym, utrzymując równocześnie i rozwijając swą rolę ośrodka handlu zbożowego na drodze wiślanej. Pod koniec stulecia Włocławek dystansuje Płock pod względem siły gospodarczej i liczby mieszkańców, stając się ośrodkiem odrębnego regionu gospodarczego obejmującego — jak można wnioskować z położenia geograficznego tego miasta — zarówno powiaty guberni warszawskiej (Włocławek, Nieszawa), jak i płockiej (Lipno, Rypin), regionu, którego wschodnia granica pokrywałaby się zatem z obecną granicą województwa warszawskiego.

6. OKRES MIĘDZYWOJENNY

Odzyskanie przez Polskę niepodległości po I wojnie światowej zmieniło zasadniczo położenie obszaru w granicach państwa oraz w ramach wyższego rzędu podziałów administracyjnych. Nowością ustroju administracyjnego niepodległej Polski było powołanie do życia województw — jednostek około dwukrotnie większych od dawnych guberni; konsekwencją tego była utrata funkcji ośrodków administracyjnych II instancji przez trzy spośród czterech miast, które były ongiś stolicami guberni, dzielących między siebie dzisiejszy obszar województwa, a mianowicie przez Płock, Siedlce i Łomżę. Nowo kreowane województwo warszawskie objęło większą i wyżej rozwiniętą część obszaru, przy znacznym — w porównaniu ze stanem dzisiejszym — przesunięciu swych granic ku zachodowi. Objęło ono bowiem początkowo wszystkie powiaty wchodzące dawniej do guberni warszawskiej i płockiej (ponadto także powiaty Rawa i Maków); tłumaczy się to między innymi dążnością do nieprzecinania granic rozbiorów, rozdzielających obszary o zachowanej odmiennej organizacji społeczno-gospodarczej i systemie prawnym. Wschodnie powiaty województwa znalazły się natomiast na peryferiach województwa lubelskiego i białostockiego.

Nowe warunki polityczne wzmocniły rolę Warszawy jako ośrodka administracji, kultury i handlu. Równocześnie rozwój przemysłu, który był początkowym bodźcem silnego wzrostu miasta w wieku XIX, koncentruje się na obszarze województwa nadal niemal wyłącznie w granicach warszawskiego okręgu przemysłowego.

Przemysł okręgu warszawskiego po ogromnych zniszczeniach wojennych rozwija się pomyślnie, przy czym utratę rynku rosyjskiego kompensuje z powodzeniem rozwój rynku wewnętrznego. Zmiana ta odbiła się co prawda na niektórych przemysłach eksportowych, jak odzieżowy czy skórzano-obuwniczy, których znaczenie w strukturze zatrud-

http://rcin.org.pl

nienia spadło; pozycję dominującą utrzymuje natomiast pomyślnie rozwijający się przemysł metalowy.

Dwa fakty, w międzywojennym rozwoju przemysłu okręgu warszawskiego, zasługują na uwagę:

a) dalszy intensywny rozwój przemysłu w strefie podmiejskiej, przy czym charakterystyczny był tu rozwój szeregu ośrodków przemysłu metalowego (Pruszków, Ursus, Ożarów, Piastów, Legionowo), który dawniej koncentrował się niemal wyłącznie w samej stolicy i na jej przedmieściach; na najwcześniej uprzemysłowionej trasie kolei warszawsko-wiedeńskiej szybki rozwój obejmuje także Grodzisk; w dalszej odległości od Warszawy rozwija się również ośrodek sochaczewski, wraz z przyległym osiedlem fabrycznym (Chodaków — przemysł włókien sztucznych), recesję przeżywa natomiast ośrodek żyrardowski;

b) przestawienie się przemysłu okręgu warszawskiego z energii mechanicznej na elektryczną, co przyczynia się do integracji wewnętrznego obszaru lewobrzeżnej części tego okręgu w kompleks związany z lokalną bazą energetyczną, reprezentowaną przez elektrownie w Warszawie i Pruszkowie [17]. Przemysł energetyczny jest też najszybciej rozwijającym się przemysłem obszaru; w okresie międzywojennym produkcja jego rośnie 15-krotnie [79].

Równolegle ze wzrostem roli stolicy w nowych warunkach i z opisanym rozwojem przemysłu postępuje wzrost ludności Warszawy i okolic podwarszawskich. Proces ten ma dwa istotne dla naszych rozważań aspekty: rozwój terytorialny strefy podmiejskiej oraz wzrastająca koncentracja ludności i życia gospodarczego obszaru.

Ludność Warszawy wzrosła w dziesięcioleciu 1921—1931 o 25%. Znacznie szybciej jednak wzrastała ludność okolic podwarszawskich. W studium E. Gorczykowskiej, poświęconym analizie rozwoju strefy podmiejskiej Warszawy [61], wyróżniono jako obszar ówczesnej strefy podmiejskiej zespół przyległych gmin o wskaźniku rocznego przyrostu ludności w tym dziesięcioleciu wyższym od 1,5%. Wykreślony na tej podstawie charakterystyczny układ koncentryczny obejmuje ówczesny powiat warszawski oraz prawie cały powiat radzymiński,

[17] Elektrownia Miejska w Warszawie miała zasięg ograniczony w zasadzie do samego miasta. Charakter elektrowni „regionalnej" miała natomiast Elektrownia Okręgowa w Pruszkowie, zaopatrująca w prąd nie tylko miasta i osady dużej części lewobrzeżnego obszaru podmiejskiego, ale i główną dzielnicę przemysłową Warszawy — Wolę (do 1938 r.). Pierwszym etapem współpracy obu tych elektrowni było wspólne zasilanie podmiejskich linii zelektryfikowanych; dopiero w latach 1937—38 zaczęto wprowadzać w życie program elektryfikacji okręgu warszawskiego, przewidujący między innymi współpracę obu elektrowni [80].

http://rcin.org.pl

większą część powiatu błońskiego, 3 gminy powiatu mińskiego wraz z miastem Mińskiem oraz 3 północne gminy powiatu grójeckiego.

Przyjmując to ustalenie zasięgu strefy podmiejskiej oparte na wskaźniku demograficznym, zestawiono następującą tabelkę wzrostu ludności w tym dziesięcioleciu na badanym obszarze, obrazującą wyraźnie proces koncentracji ludności:

Zasięg	Ludność w tys.		% wzrostu
	1921 r.	1931 r.	
Warszawa	937	1172	25
Województwo warszawskie	1958	2392	22
w tym:			
a) strefa podmiejska	324	520	60
b) pozostały obszar	1633	1872	15

Mapa rozmieszczenia osiedli miejskich w roku 1931 [5] rejestruje stan z okresu rozkwitu trzeciej fazy wpływu Warszawy na życie gospodarcze przyległych obszarów, jaką jest datujący się mniej więcej od przełomu XIX i XX wieku rozwój strefy podmiejskiej milionowej już podówczas metropolii. Charakteryzują go między innymi dwa zjawiska, których rozwój obserwować można było już w latach poprzedzających I wojnę światową.

Jednym z nich jest rozwój intensywnych kontaktów codziennych ludności z miastem, jaki umożliwia — poza liniami dalekobieżnymi — rozwijająca się sieć kolei dojazdowych. Obok przedwojennych linii wąskotorowych z Warszawy do Radzymina, Wilanowa, Grójca z odgałęzieniem do Góry Kalwarii, Jabłonnej i Karczewa, powstaje w latach 1928—33 Elektryczna Kolej Dojazdowa do Milanówka — Grodziska z odgałęzieniem do Włoch, następnie zaś przeprowadzona zostaje elektryfikacja kolei normalnotorowych na odcinkach do Żyrardowa, Otwocka i Mińska. Te koleje elektryczne, szybkie i doprowadzone do centrum miasta miały decydujący wpływ na rozwój ruchu podmiejskiego i związanej z tym podstołecznej zabudowy mieszkaniowej; przy ich trasach powstaje szereg nowych osiedli mieszkaniowych.

Drugim charakterystycznym dla wykształcenia się strefy podmiejskiej zjawiskiem jest rozwój podmiejskiej gospodarki warzywnej. Datuje się on mniej więcej od połowy XIX wieku. W tym to okresie, w roku 1885 rozpoczął się już nawet eksport warzyw warszawskich do Petersburga. Do wybuchu wojny uprawy warzyw koncentrowały się jednak niemal wyłącznie pod samym miastem w wyspecjalizowanych gospodarstwach ogrodniczych. Decydująco na rozwój warzywnictwa podwarszawskiego wpłynęła dopiero wojna i okres pierwszych lat powo-

http://rcin.org.pl

jennych, kiedy to trudności żywnościowe wytworzyły swoistą koniunkturę na rynku warzywniczym. Podmiejska uprawa warzyw rozszerza wówczas swe granice, głównie na obszarach żyznych gleb na zachodzie i południowym zachodzie od miasta, a do produkcji włączają się również szerzej gospodarstwa chłopskie. Tak rozwinięta baza warzywnicza, po zmniejszeniu się następnie popytu, poczynając od roku 1926 zaczyna zbywać swe nadwyżki także i na Śląsk [72].

Rośnie również szybko strefa dostawy mleka do Warszawy obejmując swym zasięgiem rozległy obszar; szczególnie duże ilości mleka dowożono, jak wykazały badania przeprowadzone w roku 1922 [61], ze stosunkowo odległych powiatów Kutno i Ciechanów, a mniejsze ilości aż z powiatów Włocławek, Sierpc, Lipno, Mława.

Równolegle z rozwojem strefy podmiejskiej następuje dalszy wzrost roli Warszawy na rozległych peryferiach badanego obszaru. Dodatkową jego przesłanką był między innymi dalszy wzrost popytu aglomeracji warszawskiej na artykuły rolnicze, przy niezmienionej w zasadzie wydajności rolnictwa. W tym samym kierunku oddziałuje też powiązanie Warszawy nowymi liniami kolejowymi z Płońskiem i Sierpcem (1924), Płockiem (1925) oraz Warką przez linię Radom — Kraków (1934).

Równocześnie zniesienie granicy państwowej oddzielającej dawniej zachodnie powiaty województwa od Pomorza ugruntowuje jeszcze mocniej odśrodkowe tendencje tych powiatów. Powiaty Lipno i Rypin automatycznie niejako znalazły się teraz w bliskim zapleczu regionalnym Torunia. Szybko rozwijający się nadal Włocławek utrzymał i wzmocnił swą rolę samodzielnego ośrodka regionalnego, w niewielkim stopniu związanego z układem regionalnym Warszawy.

Powiaty ówczesnego województwa, graniczące z województwem łódzkim, są terenem ścierania się ciążeń gospodarczych Warszawy i Łodzi, przy rosnącym znaczeniu tej ostatniej. Natomiast obszary leżące na zewnątrz wschodniej granicy województwa, których dawne ośrodki regionalne pozbawione zostały swych funkcji administracyjnych, a których stolicami wojewódzkimi zostały miasta odległe i o niewielkiej wadze gospodarczej, podlegają silnym wpływom Warszawy. Sytuację tę, której tendencje kierunkowe zarysowały się już przed I wojną światową, ilustruje mapa 11 obrazująca udział Warszawy w roku 1936 w wywozie z okolicznych miast dwóch podstawowych produktów rolnych — zbóż chlebowych i mąki. Granicą zachodnią przewagi Warszawy jako miejsca docelowego przewozów była dzisiejsza granica województwa, z wyjątkiem Płocka, który nieco więcej niż połowę tych produktów wywoził w kierunku zachodnim, wykorzystując drogę wiślaną; poważny ośrodek młynarstwa, jakim było Kutno, zaopatruje

http://rcin.org.pl

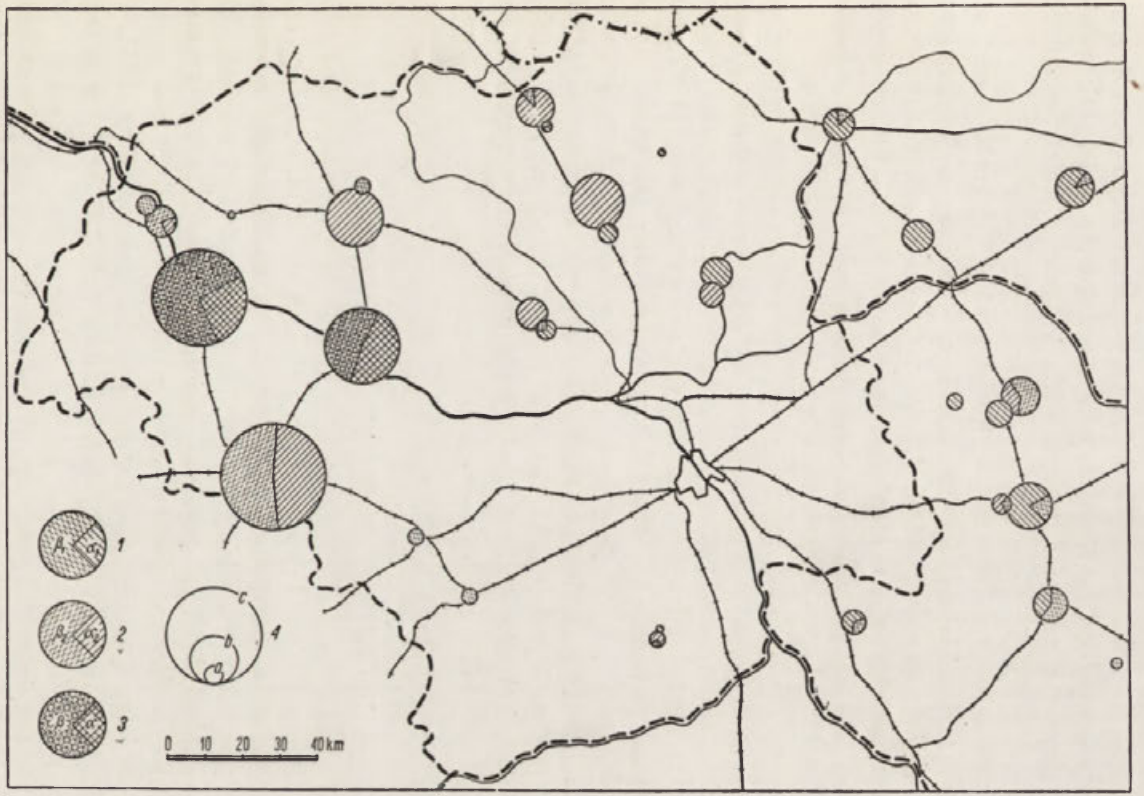

11. Nadania zbóż chlebowych i mąki (1937 r.)

1 — nadania zbóż chlebowych, w tym α_1 do Warszawy, β_1 do innych miejscowości; 2 — nadania mąki, w tym α_2 do Warszawy, β_2 do innych miejscowości; 3 — nadania zbóż i mąki łącznie, w tym α do Warszawy, β do innych miejscowości; 4 — skala wielkości sygn. 1-3 a) 500 ton, b) 5 tys. ton, c) 20 tys. ton
Źródło — Rocznik Statystyki Przewozu towarów na PKP za 1937 r. Cz. II. Warszawa 1933

http://rcin.org.pl

w mąkę zarówno Warszawę, jak i Łódź, z niewielką jednak przewagą tej drugiej (w tym samym czasie powiat kutnowski był też — jak wspomnieliśmy — bardzo poważnym dostawcą mleka do Warszawy). Natomiast zasięg zaopatrzenia Warszawy na wschodzie przekraczał nie tylko ówczesną, ale i dzisiejszą granicę województwa, co było logicznym następstwem położenia Warszawy w stosunku do nadwyżek rolniczych tych obszarów na tle rozmieszczenia innych wielkich ośrodków konsumpcji.

W tym stanie rzeczy dokonaną w kwietniu 1938 r. zmianę zachodniej granicy województwa trzeba uznać za zgodną z tendencjami kształtowania się regionów ekonomicznych. Odeszły wówczas z województwa warszawskiego do łódzkiego powiaty: Rawa, Skierniewice, Łowicz i Kutno, do pomorskiego zaś: Włocławek, Nieszawa, Lipno i Rypin; natomiast do województwa włączono powiat Działdowo.

Dokonane w rok później powiększenie województwa na wschodzie włączyło doń trzy powiaty województwa białostockiego: Łomżę, Ostrołękę i Ostrów, stanowiące prawdopodobnie słabo zintegrowany region gospodarczy II rzędu (lub jego większą część) z ośrodkiem w Łomży. Równoczesne przyłączenie do województwa powiatów: Garwolin, Sokołów i Węgrów nie było w przypadku ostatnich dwu zmianą również szczęśliwą z punktu widzenia zgodności granic administracyjnych z układami regionalnymi, gdyż rozbijało wykształcony w XIX wieku region siedlecki, którego większa część wraz z ośrodkiem regionalnym pozostała w województwie lubelskim.

7. OKRES PO II WOJNIE ŚWIATOWEJ

Po II wojnie światowej województwo warszawskie ukonstytuowane zostało w granicach niewiele odbiegających od dzisiejszych; po włączeniu doń powiatu siedleckiego (1947), a następnie po odejściu do województwa olsztyńskiego powiatu działdowskiego (1950), granice zewnętrzne województwa ulegały już tylko niewielkim korekturom. Zasadniczą zmianą granicy wewnętrznej było dokonane w 1951 r. powiększenie obszaru miasta Warszawy o dalszych 230 km^2; w granicach miasta znalazło się wówczas miasto Włochy oraz w całości lub częściowo 14 przyległych gmin powiatu warszawskiego. Posunięciu temu towarzyszyło zniesienie powiatu warszawskiego, którego pozostały obszar wszedł w skład nowoutworzonych powiatów: Pruszków, Piaseczno, Otwock i Nowy Dwór. Taka organizacja powiatowa przetrwała bez większych zmian aż do końca 1956 r., kiedy to utworzono 4 dalsze powiaty: Łosice, Ryki, Wyszków i Żuromin.

http://rcin.org.pl

Organizm gospodarczy województwa wyszedł z wojny wyjątkowo silnie osłabiony. Niezależnie od całkowitego niemal zniszczenia Warszawy i katastrofalnego spadku jej ludności, potencjał ludnościowy i gospodarczy województwa zmniejszył się wybitnie. Ludność na obszarze województwa (bez Warszawy) w roku 1946 zmniejszyła się o około 20% w stosunku do stanu z 1939 r.; cyfra ta nie obejmuje pełnych strat ludnościowych, gdyż w powiatach podwarszawskich, w szczególności na lewym brzegu Wisły, znalazła się znaczna liczba pozbawionej swych mieszkań ludności Warszawy. W poszczególnych powiatach będących terenem działań wojennych ludność zmniejszyła się jeszcze bardziej (np. w powiatach makowskim i pułtuskim o ponad 30%, a w mieście Siedlcach o blisko 40%). Osobną pozycję wśród strat ludnościowych zajmuje wymordowanie przez okupanta ludności żydowskiej, która przed wojną stanowiła około 30% ludności Warszawy i około 10% ludności województwa (przy czym w miastach województwa Żydzi stanowili przeciętnie ponad jedną trzecią mieszkańców, w niektórych zaś — zdecydowaną większość).

Budowa nowego ustroju socjalistycznej gospodarki planowej pociągnęła za sobą doniosłe konsekwencje dla życia społeczno-gospodarczego badanego obszaru. Związane one były zarówno z zasadniczą przebudową systemu organizacji gospodarstwa narodowego, jak i z określoną polityką gospodarczą na przestrzeni lat poprzedzających okres, którego dotyczy badana praca (1955—1958). Nie jest oczywiście naszym zadaniem pełna analiza tych konsekwencji gospodarczych, wywołanych przez zmiany organizacyjno-ustrojowe, ani ocena polityki gospodarczej władz na badanym obszarze; zwrócimy tylko uwagę na te aspekty, które miały szczególne znaczenie dla struktury regionalnej obszaru.

Bezpośrednią konsekwencją zmian ustrojowych i uspołecznienia niemal całej gospodarki, poza rolnictwem, było dostosowanie organizacji uspołecznionych przedsiębiorstw do podziałów administracyjnych. Znaczna część tych przedsiębiorstw, w tym cały przemysł drobny, część przedsiębiorstw budowlanych oraz wszystkie niemal przedsiębiorstwa handlu detalicznego, poddana została pod kompetencje terenowych organów administracyjnych, a jednostki zarządzające i dyspozycyjne tych przedsiębiorstw zostały zlokalizowane z reguły w miastach powiatowych. Szereg innych przedsiębiorstw i organizacji gospodarczych, w tym większość przemysłu spożywczego (z dość ważnym wyjątkiem cukrownictwa), handlu hurtowego i skupu, technicznej obsługi rolnictwa oraz przedsiębiorstwa transportu samochodowego (PKS) zorganizowane zostały na zasadzie podziału wojewódzkiego, a w przypadku

http://rcin.org.pl

dzielenia przez nie obszaru województwa między jednostki podległe, z reguły granice zasięgu takich jednostek obejmowały całe powiaty.

Powyższe fakty doprowadziły przede wszystkim do większej zwartości powiązań gospodarczych w granicach województwa, szczególnie istotnej na jego granicach z tymi województwami, których stolicami były miasta o niewielkim stosunkowo znaczeniu regionalnym (Łódź, Lublin, Białystok); miasta te zresztą wzmocniły teraz swoją rolę ośrodków regionalnych także i z powodu planowej rozbudowy ich funkcji usługowych. Szczególnie interesująco przedstawiała się kwestia stosunkowo dobrze zagospodarowanych i niezbyt odległych od Warszawy granicznych powiatów województwa łódzkiego, które w okresie międzywojennym były — jak stwierdziliśmy — obszarem ścierania się wpływów Warszawy i Łodzi. Dlatego też w odniesieniu do dwóch najkorzystniej usytuowanych komunikacyjnie w stosunku do Warszawy ośrodków powiatowych tego obszaru — Skierniewic i Łowicza — przeprowadzono szczegółowe badanie kierunków nadań i przyjęć towarów na PKP [18]. Wyniki tych badań obrazują minimalne powiązania towarowe tych ośrodków z Warszawą także i w zakresie produktów, których produkcja i zbyt nie zostały ujęte instytucjonalnie w ramy wojewódzkie.

Zmiany organizacji życia społeczno-gospodarczego wewnątrz województwa doprowadziły przede wszystkim do wzmocnienia roli miast powiatowych kosztem mniejszych osiedli o charakterze miejskim. Mapa rozmieszczenia miast w roku 1955 (mapa 6) wykazuje jasno zdecydowaną przewagę miast powiatowych także w stosunku do osiedli, które jeszcze w 1931 r. odgrywały wobec nich rolę konkurującą w obsłudze danego powiatu (np. Kałuszyn w stosunku do Mińska czy Żelechów w stosunku do Garwolina). Proces, który doprowadził do tego stanu rzeczy, łączy się z ogólnym powojennym zjawiskiem tzw. kryzysu małych miast, które było przedmiotem szeregu studiów ekonomiczno-geograficznych [94]. Nie powtarzając wszystkich stwierdzeń wysuwanych przy tej okazji, zwróćmy tu uwagę tylko na podstawowe okoliczności tego procesu:

a) ogólne zjawisko centralizacji życia gospodarczego — przy czym miasta powiatowe, zyskując na znaczeniu kosztem innych mniejszych

[18] Cyfrowe wyniki tych badań przeprowadzonych drogą analizy danych jednostkowych ksiąg magazynowych stacji PKP, a odnoszących się do października 1955 r., przedstawia tabela sprawozdawcza 1. Podobne badania przeprowadzono również dla kilku innych miast (Płock, Gostynin, Sierpc, Ciechanów); z kontynuacji, a następnie przedstawienia wyników tych pracochłonnych badań zrezygnowano jednak uznając, że przedstawione w dalszej części kierunki przemieszczeń masy towarowej w oparciu o dokładne dane jednostek gospodarczych dają obraz dokładniejszy i zarazem wystarczający dla postawionego celu.

http://rcin.org.pl

Tabela 1

Nadania i przybycia na stacjach PKP (w tonach)

	Nadania do — przybycia z		
	Warszawa i jej bliskie zaplecze	Łódź i woj. łódzkie	inne obszary
Stacja Łowicz w okresie 1 — 15.X.1955			
Nadania			
zboża	—	465	205
ziemniaki	—	2.300	670
warzywa i owoce	—	75	266
przetwory rolne	—	70	1.400
Przybycia			
artykuły spoż.	1	125	78
mąka	—	73	52
przetwory rośl. i zwierzęce	45	—	200
Stacja Skierniewice w okresie 1—31.X. 1955			
Nadania			
drzewo tarte i wyr. drzewne	26	160	ca 250
drewno i podkłady	—	100	50
zboża	—	13	170
wyroby szklane	42	—	105
wyroby matalowe	25	2	35
Przybycia			
artykuły spoż.	—	148	28
półfabrykaty i wyr. drzewne	20	40	920
mąka	50	70	212
maszyny	40	—	160
mat. budowlane	—	220	—
różne przemysł. art. konsumpc.	—	30	—

Źródło: Księgi magazynowe stacji PKP
Uwaga: wyróżniono tylko te ważniejsze grupy towarowe, dla których miejscami przybycia lub nadania były Warszawa i Łódź

ośrodków, same stanowiły z kolei jedynie siedzibę organów wykonawczych administracyjno-gospodarczej organizacji województwa;

b) podcięcie podstaw gospodarczych małych miast, nie tylko przez naturalne zjawisko konkurencji wielkiego przemysłu w stosunku do rzemiosła oraz wypieranie nadmiernej sieci drobnych pośredników wobec usprawnienia organizacji handlu, ale i przez nieprzemyślaną w peł-

http://rcin.org.pl

ni politykę gospodarczą w stosunku do prywatnego handlu, rzemiosła i drobnego przemysłu, powodującą zastój, względnie upadek szeregu warsztatów pracy, których nie mogły następnie zastąpić jednostki gospodarki uspołecznionej;

c) system centralizacji finansowej, w którym cała niemal akumulacja lokalnej gospodarki dysponowana była i wydatkowana następnie w ramach ogólnonarodowego planu gospodarczego; w stosunku do miejscowości i obszarów, w których nie dokonywano nowych większych inwestycji, oznaczało to oczywiście odpływ zasobów miejscowych w stopniu prowadzącym do stagnacji, a nawet upadku gospodarczego (na ten aspekt zagadnienia mało zwracano uwagi w dotychczasowych opracowaniach geograficznych na ten temat).

Skutki oddziaływania powyższego procesu były tak poważne, że w okresie lat 1946—50 w osiemnastu miastach na obszarze województwa, w tym w 5 miastach powiatowych (Mława, Ostrów, Przasnysz, Sierpc, Węgrów) ilość mieszkańców uległa zmniejszeniu. W następnym okresie sytuacja w miastach powiatowych zmienia się na lepsze. W latach 1951—55 tylko jedno miasto wykazuje niewielki spadek liczby ludności, zaś 80% miejscowości, które w tym czasie pełniły funkcje ośrodków powiatowych, rośnie w tempie równym, a nieraz i szybszym niż w 10-leciu 1921—31. Wzrost pozostałych miast i osiedli miejskich — z wyjątkiem szybko rosnących ośrodków satelitycznych i przemysłowych okręgu warszawskiego — jest z reguły wolniejszy, co dalej utrwala dystans między nimi a ośrodkami powiatowymi.

Wśród zjawisk gospodarczych mających istotny wpływ na ukształtowanie regionalnej struktury gospodarczej obszaru, zwróćmy jeszcze uwagę na dwa ważne momenty: energetyczny i komunikacyjny.

W zakresie energetyki zjawiskiem tym była rozbudowa sieci elektroenergetycznej, połączona ze znacznym wzrostem produkcji prądu. Warszawa — włączona teraz do ogólnokrajowego systemu energetycznego — zostaje równocześnie powiązana systemem sieci przesyłowych z całym niemal obszarem województwa, stając się przez to głównym dostawcą prądu w skali regionalnej (zjawisko to omówiono szerzej w następnym rozdziale).

W zakresie komunikacji na uwagę zasługują dwa fakty:

Jednym z nich była dalsza elektryfikacja linii kolejowych węzła warszawskiego; i tak trakcję elektryczną na linii żyrardowskiej przedłużono do Skierniewic (1953) i dalej etapami aż do Górnego Śląska, na linii otwockiej zaś do Pilawy (1958); zelektryfikowano również linie do Wołomina — Tłuszcza oraz do Błonia (1952) — Sochaczewa (1959). W ten sposób poważnie ulepszone zostały warunki dostępności Warszawy z obsługiwanych przez te linie obszarów.

http://rcin.org.pl

Drugim znamiennym faktem w zakresie komunikacji był pięciokrotny w stosunku do okresu przedwojennego wzrost na badanym obszarze liczby samochodów ciężarowych. Jakkolwiek brak danych dla ilościowej oceny konsekwencji tego faktu, stwierdzić możemy, że skutkiem jego była z jednej strony intensyfikacja i rozszerzenie granic szybkich dostaw do Warszawy szeregu produktów (warzywa, owoce, mleko a nawet ziemniaki), z drugiej zaś — wzmocnienie roli niektórych ośrodków lokalnych, które stały się bazami transportu samochodowego, w szczególności zaś ekspozytur państwowej komunikacji samochodowej. Szczególną rolę odegrał, jak się wydaje, rozwój transportu samochodowego w północnej części obszaru, gdzie umożliwił szybkie przerzuty masy towarowej między poszczególnymi ośrodkami skupu z jednej a przetwórczości rolnej z drugiej strony (zwłaszcza w przemyśle młynarskim i mięsnym), kompensując w pewnej mierze rozerwanie jedności gospodarczej tego obszaru przez koncentryczny w stosunku do Warszawy układ linii kolejowych.

http://rcin.org.pl

III. WOJEWÓDZTWO WARSZAWSKIE JAKO OBSZAR PRODUKCJI

1. CHARAKTERYSTYKA STRUKTURY GOSPODARCZEJ WOJEWÓDZTWA

Studium historycznego rozwoju regionalnej struktury gospodarczej zobrazowało fakt narastania na badanym obszarze wielkiej metropolii wraz z jej strefą podmiejską, której rozwój na tle względnego zacofania gospodarczego reszty obszaru stanowi jego charakterystyczną cechę określającą zarówno wyraźnie rdzeń całego układu regionalnego, jak i jego rolę gospodarczą w skali kraju.

Ściślejsze zbadanie zasięgu i struktury tego centralnego obszaru województwa, jak i przede wszystkim struktury regionalnej jego rozległego obszaru peryferyjnego wymaga bardziej szczegółowego zbadania poszczególnych elementów współczesnej struktury regionalnej obszaru. Analiza taka z konieczności opierać się musi na wstępnym rozeznaniu roli i znaczenia tych poszczególnych elementów, będącego rezultatem analizy podstawowych elementów struktury gospodarki obszaru, jak gęstość zaludnienia, stopień urbanizacji i struktura zawodowa ludności.

Podstawowe dane struktury gospodarczej podano niżej (oraz w załączonych tablicach i kartogramach) w układzie powiatów w granicach sprzed 1956 r.; dane dla miast stanowiących powiaty włączono do danych dla odpowiednich powiatów. Kartogram przedstawiający gęstość zaludnienia i stopień urbanizacji (mapa 12) pozwala na wyróżnienie wyraźnie wyodrębniającego się zespołu Warszawy i sześciu sąsiednich powiatów, gęsto zaludnionych i wysoko zurbanizowanych. Północna granica tego obszaru pokrywa się z granicą większego obszaru charakteryzującego się wysokimi wskaźnikami gęstości zaludnienia (ponad 70/km²). Gęstość zaludnienia koreluje się tu dość wyraźnie ze wskaźnikiem urbanizacji za wyjątkiem dwóch stosunkowo gęsto zaludnionych a słabo zurbanizowanych powiatów: Mińsk i Garwolin.

Rozpatrzenie z kolei struktury zawodowej (mapa 13) ujawnia, że powyższy wskaźnik urbanizacji odbija się wyraźnie w strukturze za-

http://rcin.org.pl

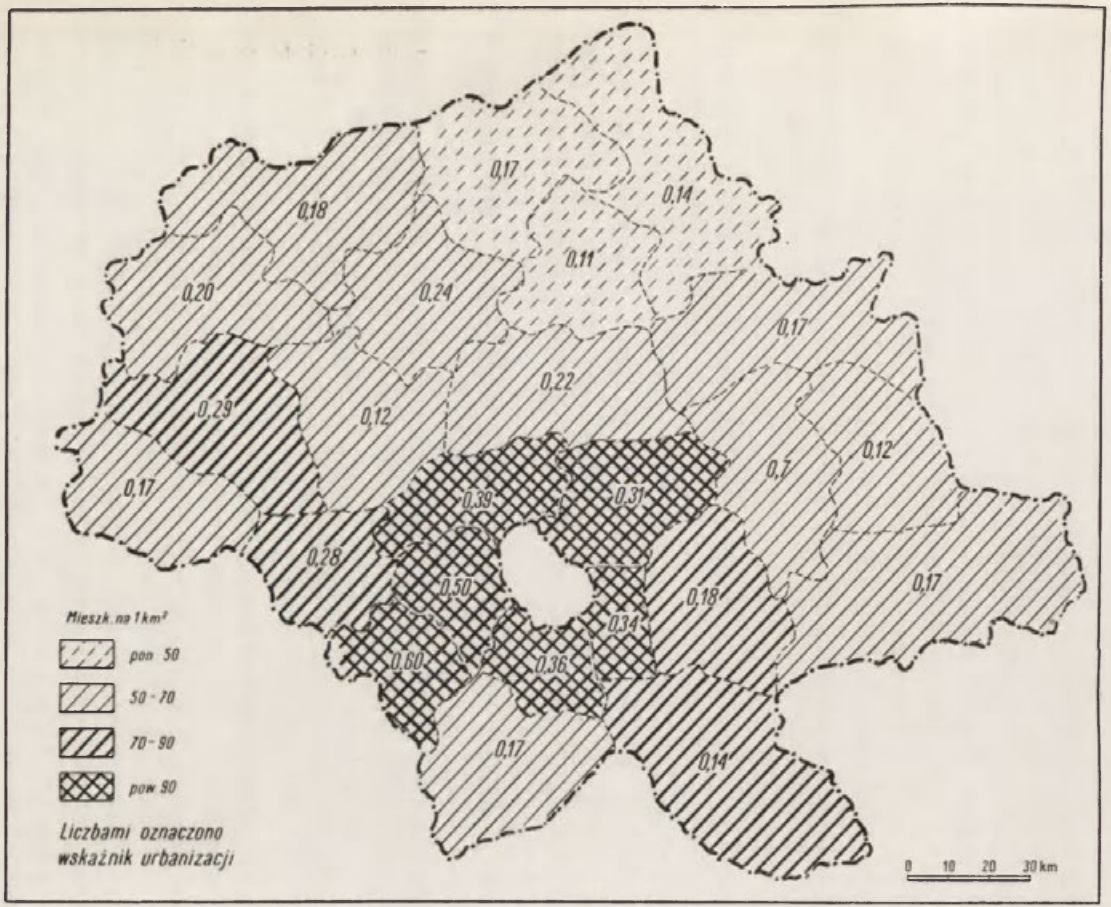

12. Gęstość zaludnienia (1955 r.)
Liczbami oznaczono wskaźnik urbanizacji

http://rcin.org.pl

wodowej, wyrażając się stosunkiem zatrudnionych w rolnictwie do ogółu zatrudnionych.

Szczególnie istotnym dla naszych badań elementem struktury zawodowej jest udział w niej tych działów gospodarki, które mogą produkować na zbyt pozalokalny (tutaj — poza powiatem) i stanowić w ten sposób źródło regionalnych powiązań gospodarczych wyższego rzędu. Takimi gałęziami są na badanym obszarze głównie rolnictwo i przemysł; w jednym tylko przypadku powiatu miejsko-uzdrowiskowego Otwock (jak to zresztą wskazuje sama oficjalna nazwa tego powiatu) poważniejszą rolę odgrywają usługi szpitalno-sanatoryjne.

Na pozostałym obszarze województwa można wyróżnić według struktury zajęć następujące grupy powiatów:

1) powiaty Pruszków i Grodzisk o wysokim stopniu uprzemysłowienia (odp. 38 i 26%), a niskim stosunkowo odsetku zatrudnionych w rolnictwie (42 i 57%),

2) powiaty: Piaseczno, Płock, Sochaczew, Ciechanów, Wołomin i Nowy Dwór, o wskaźniku zatrudnienia w przemyśle wahającym się w granicach od 6—13%, w rolnictwie 68—77%,

3) pozostałe powiaty o gospodarce wybitnie rolniczej (80—90% zatrudnionych), o minimalnym wskaźniku zatrudnienia w przemyśle, tj. poniżej 5%, w tym w powiatach Grójec, Mińsk, Otwock i Sokołów poniżej 3%.

Ocena znaczenia tych danych struktury gałęziowej zatrudnienia [19] wymaga następującego komentarza:

Znaczenie jakiejś gałęzi gospodarki jako elementu regionotwórczego (jeżeli pominiemy ewentualne specyficzne momenty techniczne) określa wartość produkcji zbywanej poza potrzeby lokalne. Otóż wartość produkcji przemysłowej na 1 zatrudnionego jest z reguły wielokrotnie większa od analogicznej wartości produkcji towarowej w rolnictwie; dlatego też znaczenie przemysłu jako czynnika regionotwórczego i potencjalnego źródła powstawania przepływów towarowych jest nieproporcjonalnie duże w stosunku do liczby zatrudnionych. Z drugiej jednak strony podobnie jak w rolnictwie, pewna część produkcji przemysłowej (określana pewnym minimalnym odsetkiem zatrudnionych) przypada na zakłady o znaczeniu czysto lokalnym. Tak więc w naszym przypadku możemy przyjąć, że przy określaniu układów regionalnych w pierwszej grupie powiatów (Pruszków, Grodzisk) przemysł jest gałęzią zdecydowanie dominującą, w drugiej — domagającą się wnikliwej analizy mimo kilkakrotnej przewagi rolnictwa w strukturze

[19] Na której musieliśmy się oprzeć wobec braku danych o kształtowaniu się elementów produktu globalnego w poszczególnych powiatach.

http://rcin.org.pl

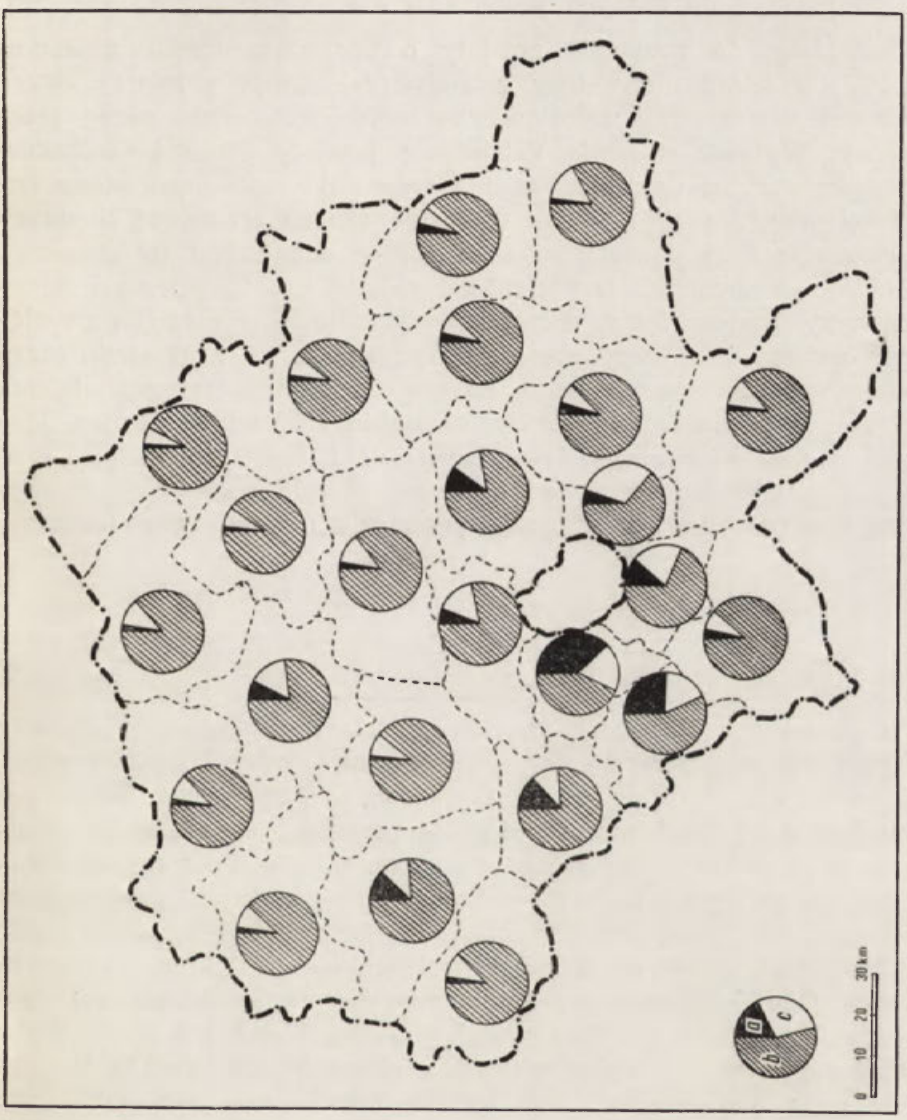

13. Struktura zatrudnienia (1955 r.)
a) przemysł, b) rolnictwo, c) inne działy gospodarki

http://rcin.org.pl

zatrudnienia, natomiast w trzeciej, największej grupie powiatów znaczenie jego jest minimalne; w szczególności w odniesieniu do wszystkich powiatów, które wykazują mniej niż 3% zatrudnienia w przemyśle, można z góry założyć, że istniejący stan ich uprzemysłowienia nie stwarza praktycznie żadnych problemów dla analizy regionalizacyjnej.

Zauważmy, że wszystkie powiaty o uprzemysłowieniu większym niż 3% (w odsetku struktury zatrudnienia) stanowią zwarty obszar otaczający Warszawę, a mieszczący w sobie warszawski okręg przemysłowy. Wyjątek stanowią tu jedynie powiaty Płock i Ciechanów o średnim stopniu uprzemysłowienia oraz słabo uprzemysłowiony powiat Sokołów. Jednakże — jak wykazuje analiza branżowej struktury przemysłu w tych powiatach (mapa 10) — dominującą (w granicach 50—80% zatrudnionych w przemyśle) gałęzią jest tu przemysł rolno-spożywczy. Dlatego też w dalszych rozważaniach, w rozdziale poświęconym przemysłowi, zwrócono szczególną uwagę na warszawski okręg przemysłowy, określony roboczo na podstawie struktury zatrudnienia jako obszar powiatów: Pruszków, Grodzisk, Sochaczew, Grójec, Piaseczno, Mińsk, Wołomin i Nowy Dwór; natomiast problematykę produkcji rolnej w ramach całego badanego obszaru połączono z równoczesną analizą odpowiednich gałęzi przemysłu przetwórczo-rolnego.

2. STRUKTURA PRZEMYSŁU. WARSZAWSKI OKRĘG PRZEMYSŁOWY

W okresie po II wojnie światowej nastąpił na badanym obszarze proces rozwoju przemysłu, który początkowo miał charakter odbudowy zniszczonych przez wojnę zakładów, w późniejszych latach doprowadził w tej dziedzinie produkcji do poważnego zwiększenia zatrudnienia w porównaniu ze stanem przedwojennym. Programowe hasło polityki gospodarczej, jakim było bardziej równomierne rozmieszczenie przemysłu i uprzemysławianie obszarów gospodarczo zacofanych, nie zostało jednak przeprowadzone konsekwentnie. W okresie planu 6-letniego (1950—1955) proces uprzemysłowienia, podobnie jak poprzednio, przebiegał najintensywniej w samej Warszawie, gdzie liczba zatrudnionych w przemyśle wzrosła z około 50 tys. do 125 tys., tj. o 150%; w tym samym czasie wzrost zatrudnienia w województwie warszawskim wyrażający się cyframi 40 i 70 tys. był dwukrotnie mniejszy. Zjawisko to było niewątpliwie podyktowane zarówno założeniami planu gospodarczego, według których Warszawa miała stać się poważnym ośrodkiem przemysłowym, jak i szeregiem przyczyn o charakterze ekonomicznym, a nieraz i czysto subiektywnym [79]. W ocenie

http://rcin.org.pl

tego zjawiska należy jednak wziąć pod uwagę wyjątkowo duże zniszczenia przemysłu w Warszawie i względne zróżnicowanie w ten sposób sytuacji wyjściowej w 1949 r. w porównaniu z okresem przedwojennym. Analizując bowiem dane zestawione przez S. Misztala [79] stwierdzamy, że w porównaniu ze stanem z 1931 r. proporcje uprzemysłowienia Warszawy i województwa były w 1956 r. takie same, przy dwukrotnym wzroście ogólnej liczby zatrudnionych. Co więcej, tę samą niemal proporcję otrzymamy, jeżeli porównamy odpowiednie liczby zatrudnionych w przemyśle w Warszawie łącznie z powiatami, na których obszarze rozwinął się warszawski okręg przemysłowy (Grodzisk, Sochaczew, Pruszków, Piaseczno, Mińsk, Wołomin i Nowy Dwór), z analogicznymi danymi dla reszty obszaru. W sumie więc stan koncentracji przemysłu na badanym obszarze pokrywał się w 1956 r. ze stanem okresu międzywojennego.

Rozmieszczenie ośrodków przemysłowych w 1956 r. obrazuje rozbudowę przemysłu na obszarze warszawskiego okręgu przemysłowego, przy czym charakterystyczny jest rozwój tego przemysłu w dawniej słabiej uprzemysłowionych ośrodkach peryferyjnych okręgu (Mińsk Mazowiecki) i lokalizacja szeregu zakładów na obszarach dawniej nie objętych jego zasięgiem (północna część powiatu grójeckiego).

Wśród zmian w uprzemysłowieniu pozostałych obszarów na uwagę zasługuje przede wszystkim rozwój Płocka, gdzie zatrudnienie w przemyśle wzrosło przeszło pięciokrotnie doprowadzając do jakościowej zmiany w strukturze funkcjonalnej miasta, które nabrało charakteru ośrodka przemysłowego. W strukturze zatrudnienia w przemyśle około 50% zajmuje silnie rozbudowany po wojnie przemysł metalowy (duża fabryka maszyn żniwnych). Wśród pozostałych 50% najpoważniejszą rolę odgrywa przemysł spożywczy. Przemysł ten nie tylko zaspokaja niemal w pełni możliwości surowcowe powiatu płockiego i sąsiedniego gostynińskiego, lecz powiązany jest także nićmi zaopatrzenia z dość rozległym obszarem północnej części województwa (patrz niżej pod rozdz. 3), a jeżeli chodzi o przemysł młynarski — zaopatrywany jest także w poważne ilości pszenicy z importu. Dla przemysłu przetwórczo-rolnego, a także dla niektórych innych przemysłów (np. produkcja odzieży ciężkiej) Warszawa jest poważnym ośrodkiem zbytu, nie stwierdzono tu jednak żadnej kooperacji produkcyjnej z przemysłem okręgu warszawskiego.

Wśród innych nielicznych ośrodków inwestowanych w okresie planu 6-letniego należy wymienić również Ostrołękę, gdzie zapoczątkowano budowę kombinatu celulozowo-papierniczego oraz powiązanej z nim wielkiej elektrociepłowni.

http://rcin.org.pl

*

W strukturze przemysłu okręgu warszawskiego charakterystycznym momentem jest rozwój nowych branż, dawniej słabo lub wcale nie reprezentowanych (przemysł elektrotechniczny i motoryzacyjny, huta stali szlachetnej). Bardzo poważny wzrost połączony ze zmianą w zakresie całego systemu produkcji i zbytu nastąpił również na odcinku elektroenergetyki.

Produkcja energii elektrycznej całego badanego obszaru wzrosła w latach 1938—57 przeszło pięciokrotnie; przyrost ten przypadał niemal w całości na Warszawę (nowo wybudowana elektrociepłownia „Żerań" o mocy 240 MW). Warszawa połączona została liniami wysokiego napięcia o wysokiej mocy przesyłowej z wielkimi centrami produkcji energii elektrycznej Śląska i województwa krakowskiego i w ten sposób włączona w krajowy system sieci energetycznej; w skali regionalnej zaś połączona została liniami o mniejszej mocy przesyłowej z całym niemal obszarem województwa. Równocześnie uległ likwidacji szereg drobnych elektrowni istniejących przed wojną. Tak więc cały niemal obszar województwa ujęty został w scentralizowany system energetyczny, w którym Warszawa odgrywa rolę dominującą.

*

Rozpatrując strukturę branżową przemysłu całego obszaru stwierdzamy stosunkowo małe znaczenie gałęzi opartych na lokalnej bazie surowcowej w ogóle, a na surowcach mineralnych w szczególności.

Stan ten łączy się ściśle z budową geologiczną obszaru, który tworzy rozległą nieckę geologiczną utworzoną przez skały kredowe. Utwory te, występujące w okolicach Warszawy na głębokości około 250 m, ukazują się na powierzchni jedynie we wschodnim krańcu województwa (Kornica, pow. Łosice), a ich eksploatacja prowadzona jest jak dotąd na bardzo ograniczoną skalę.

Niecka geologiczna wypełniona jest utworami trzecio- i czwartorzędowymi, wśród których poważniejsze znaczenie gospodarcze mają jedynie surowce przemysłu ceramicznego: plioceńskie iły pstre oraz plejstoceńskie iły warwowe i gliny zwałowe. Oparty na tych surowcach przemysł ceramiczny, mimo wybudowania w ostatnich czasach kilku nowych zakładów (Krubin pod Ciechanowem, Zielonka koło Warszawy), jest niewspółmiernie słabo rozbudowany zarówno w stosunku do możliwości surowcowych, jak i lokalnego zapotrzebowania. Ponadto — biorąc pod uwagę olbrzymie zapotrzebowanie zagłębia budowlanego Warsza-

http://rcin.org.pl

wy — ma on charakter „uzupełniający" w skali województwa, nie stanowiąc o jego specyfice gospodarczej; w skali poszczególnych obszarów położonych na zewnątrz warszawskiego okręgu przemysłowego udział jego w ich ogólnej masie towarowej jest stosunkowo nieznaczny i również nie stanowi o ich specjalizacji.

Poza przemysłem spożywczym, który na terenie warszawskiego okręgu przemysłowego gra rolę uzupełniającą, natomiast na zewnętrznych obszarach województwa ma poważne znaczenie w strukturze ich „towarowości regionalnej" i w związku z tym poddany zostanie szczegółowszej analizie w następnym rozdziale, jedynie przemysł drzewny należy do przemysłów, które w poważniejszej mierze oparte są na lokalnych źródłach surowcowych.

Większych tartaków znajduje się na terenie województwa około 20, z tego 6 podlega Rejonom Przemysłu Leśnego w Łodzi (3 tartaki w zachodniej części województwa) i w Białymstoku (3 tartaki w części północno-wschodniej). Tartaki te rozmieszczone są bądź w bezpośrednim pobliżu bazy surowcowej (a więc głównie w północno-wschodnich powiatach województwa), bądź też na obszarze warszawskiego okręgu przemysłowego, który, wliczając i budownictwo warszawskie, jest potężnym konsumentem drewna. Zarówno jednak ze względu na specyficzne warunki krajowe, w których drewno jest artykułem reglamentowanym, ulegającym masowym przerzutom w skali międzywojewódzkiej, jak również ze względu na to, że drewno, jak i półfabrykaty drzewne województwa warszawskiego wraz z Warszawą są produktem wybitnie deficytowym [20], trudno dopatrywać się w przemyśle drzewnym elementu regionalizacji określającego obszary powiązań gospodarczych w skali wewnątrzwojewódzkiej.

*

Krótka charakterystyka relacji przemysłu województwa do miejscowej bazy surowcowej pozwala na jaśniejsze uwypuklenie specyfiki warszawskiego okręgu przemysłowego, który na badanym obszarze stanowi jego jedyną część zasługującą na miano kompleksu przemysłowego.

Obszar ten cechują typowe właściwości charakterystyczne dla okrę-

[20] W zakresie charakterystycznego półproduktu przemysłu drzewnego, jakim jest tarcica iglasta, tartaki znajdujące się na obszarze województwa pokrywały zaledwie około jednej czwartej zapotrzebowania obszaru; większość tarcicy sprowadzano z województw zielonogórskiego, szczecińskiego i olsztyńskiego.

http://rcin.org.pl

gów przemysłowych wykształconych nie w oparciu o lokalne zasoby surowcowe, lecz powstałych na bazie wielkiego miasta:

a) znaczne zróżnicowanie branżowej struktury przemysłu,

b) skupienie przemysłów o stosunkowo dużej wartości produkcji w porównaniu do liczby zatrudnionych,

c) zdecydowana dominanta głównego ośrodka miejskiego w stosunku do pozostałych ośrodków przemysłowych okręgu.

Dopełnianie się i kooperacja zakładów, należące do charakterystycznych cech regionalnych kompleksów produkcyjnych, siłą rzeczy występują w tego rodzaju skupisku przemysłowym (np. między przemysłem metalowym, elektrotechnicznym i motoryzacyjnym). Jakkolwiek uzyskanie ilościowych danych co do skali i zakresu tej kooperacji nie okazało się praktycznie możliwe, można jednak stwierdzić, że nie ma ona charakteru decydującego, a podstawowym czynnikiem lokalizacji przemysłu w tym okręgu są raczej inne korzyści wspólnej lokalizacji (podaż wysoko kwalifikowanej siły roboczej, względna taniość uzbrojenia terenu i doprowadzenia siły, światła i wody itp.).

3. PRODUKCJA, OBRÓT I PRZETWÓRSTWO ARTYKUŁÓW ROLNYCH

PRZESTRZENNE ZRÓŻNICOWANIE PRZYRODNICZYCH PODSTAW GOSPODARKI ROLNEJ I UŻYTKOWANIE ZIEMI

Obszar województwa rozpatrywany w ramach podziałów fizyczno-geograficznych stanowi część rozległej Niziny Mazowiecko-Podlaskiej [21]. Środkową część obszaru zajmuje Kotlina Warszawska, stanowiąca zagłębienie geologicznej Niecki Mazowieckiej i miejsce węzła głównych rzek obszaru: Wisły, Narwi i Bugu rozdzielających otaczające tę kotlinę jednostki fizjograficzne: Wysoczyznę Rawską, Wysoczyznę Północno-Mazowiecką, Równinę Kurpiowską i przedzieloną od tej ostatniej zachodnim skrawkiem Wysoczyzny Bielskiej — Wysoczyznę Siedlecką.

Krajobraz tych jednostek fizjograficznych stanowią najczęściej lekko sfalowane równiny moreny dennej, zdenudowanej i poprzecinanej dolinami rzek. W pradolinach rzek, zwłaszcza zaś w pradolinie Wisły na obszarze Kotliny Warszawskiej występują wydmy oraz bagna i torfowiska; te ostatnie zajmują też znaczne obszary Kotliny Kurpiowskiej.

Powierzchniowe utwory czwartorzędowe stanowiły podłoże wykształcenia się gleb obszaru, wśród których przeważają gleby bielicowe o różnej wartości użytkowej. Do najlepszych należą gleby bielicowe

[21] Jedynie część powiatu gostynińskiego zaliczana jest do Wysoczyzny Kujawskiej wchodzącej w skład Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej.

http://rcin.org.pl

pyłowe zajmujące szeroki południowy pas Wysoczyzny Północno-Mazowieckiej wzdłuż prawego brzegu Wisły, południową część Wysoczyzny Rawskiej oraz niewielkie obszary na południe od Puszczy Kampinoskiej, w okolicach Wyszkowa i na wschód od Siedlec. Do lepszych gleb zaliczają się również lekkie i średnie gleby bielicowe, wytworzone z gliny zwałowej i piasków naglinowych i naiłowych, a pokrywające znaczne obszary Wysoczyzny Północno-Mazowieckiej i Rawskiej oraz zachodnią część powiatu ostrowskiego i część Wysoczyzny Siedleckiej (w tym cały obszar powiatu sokołowskiego). Na pozostałych obszarach większość gleb stanowią gleby bielicowe piaszczyste o słabej wartości rolniczej.

Niewielkie stosunkowo obszary województwa zajmują gleby o wysokiej wartości bonitacyjnej — ziemie czarne wytworzone z glin i iłów, a występujące w powiecie ciechanowskim oraz w trójkącie Sochaczew — Żyrardów — Warszawa. Podobnie wysoką wartość rolniczą przedstawiają mady występujące w dolinach wielkich rzek obszaru, zwłaszcza zaś w szerokiej dolinie Wisły. Natomiast inne utwory holoceńskie, jak piaski (obszar Puszczy Kampinoskiej) oraz gleby mułowo-bagienne (tamże oraz doliny rzek Równiny Kurpiowskiej) przedstawiają minimalną wartość rolniczą stanowiąc w rezultacie poważny odsetek ogólnej powierzchni nieużytków.

Ogólny obraz rozmieszczenia gleb, które na badanym obszarze stanowią zasadniczy element zróżnicowania fizjograficznych warunków gospodarki rolnej, ma charakter wybitnie strefowy. W całości lepsze gleby, w tym wszystkie o najwyższej wartości bonitacyjnej, posiada obszar Wysoczyzny Północno-Mazowieckiej i Rawskiej, przy czym południkowy pas dolin Wisły, Narwi i Orzyca stanowi zupełnie wyraźną granicę tego zróżnicowania glebowego, patrz: Mapa Gleb Polski [77].

Zróżnicowanie gleb określa w poważnym stopniu charakter użytkowania ziemi na poszczególnych obszarach województwa (por. Przeglądową Mapę Użytkowania Ziemi F. Uhorczaka i tabelę 3). Obszary słabszych gleb już w okresie historycznym wyznaczały rozmieszczenie głównych kompleksów leśnych, a moment ten zarysował się jeszcze wyraźniej w ostatnim stuleciu, kiedy proces wylesiania przebiegał ze szczególną intensywnością właśnie na obszarach lepszych gleb już uprzednio słabiej zalesionych [93]. W rezultacie obszar lasów w powiatach położonych na Wysoczyźnie Północno-Mazowieckiej spadł do 6—9% ogólnej powierzchni, podczas gdy w powiatach północno-wschodnich sięga 25%; większy odsetek lasów (23%) posiada również powiat gostyniński, stanowiący w zachodniej części obszaru jedną z wysp słabszych gleb, oraz nowodworski (Puszcza Kampinoska), otwocki, węgrowski i wołomiński (ponad 20%).

Korelatem mapy glebowej jest również obraz rozmieszczenia trwa-

http://rcin.org.pl

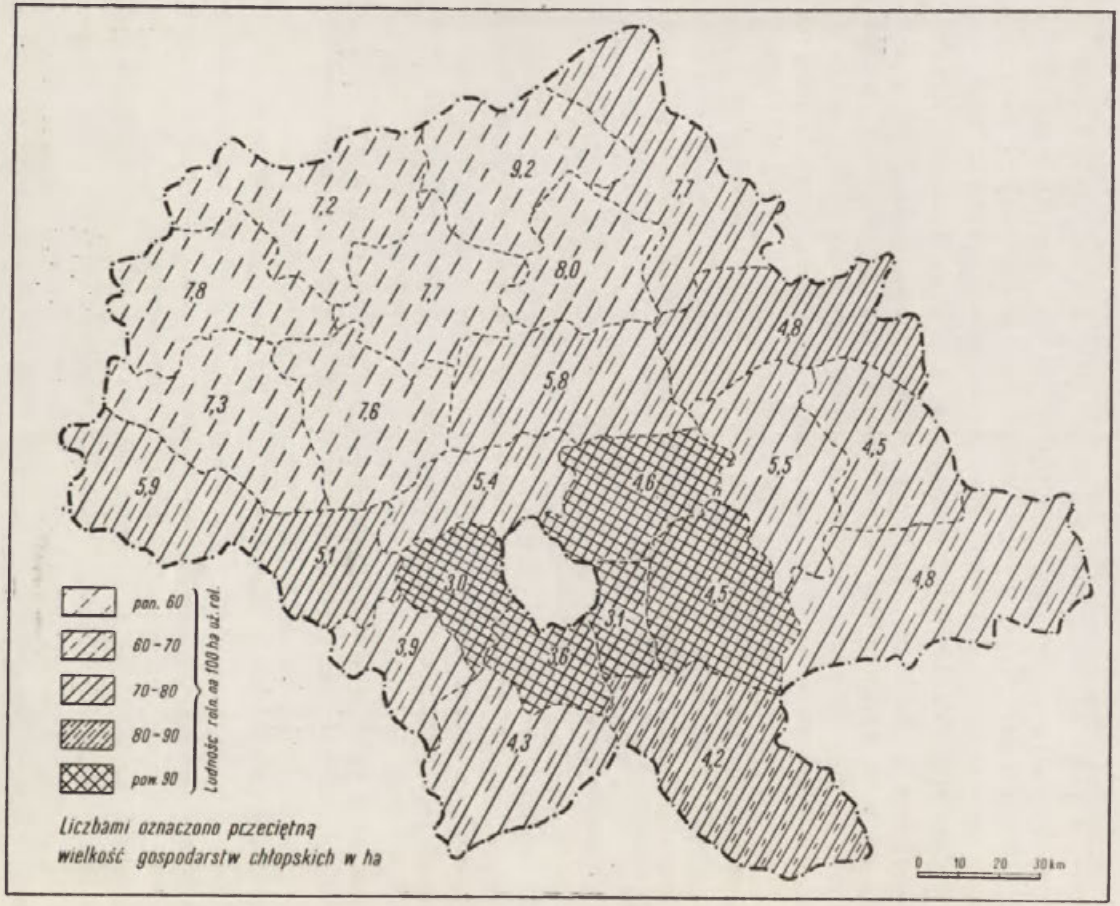

14. Ludność rolnicza (100 ha użytków rolnych)
Liczbami oznaczono przeciętną wielkość gospodarstw chłopskich w ha

http://rcin.org.pl

łych użytków zielonych, które w powiecie ostrołęckim sięgają blisko połowy ogólnej powierzchni użytków rolnych, w powiecie przasnyskim — jednej trzeciej, a w większości powiatów wschodniej części obszaru stanowią około jednej czwartej użytków rolnych — w przeciwieństwie do zachodniej części województwa, gdzie odsetek ten waha się w granicach od 5 do 15%. Zwrócić jednak należy uwagę na zły stan i niską wydajność tych użytków zielonych, charakterystyczną zwłaszcza dla powiatów o najsilniejszym ich występowaniu; są to łąki i pastwiska nie zagospodarowane, przeważnie typu pobagiennego, silnie zakwaszone, jako wynik nieuregulowanych stosunków wodnych, o niskiej wydajności małowartościowego siana. W rezultacie zróżnicowanie rozmieszczenia użytków zielonych ma niewspółmiernie małe znaczenie dla zróżnicowania rozwoju hodowli bydła i produkcji mlecznej tych obszarów.

STREFOWE ZRÓŻNICOWANIE GOSPODARKI ROLNEJ

Po tym krótkim przedstawieniu przyrodniczych warunków gospodarki rolnej przystępujemy do analizy zróżnicowania rozmieszczenia drugiego podstawowego czynnika gospodarczego, jakim jest człowiek. Mapa rolniczej gęstości zaludnienia pozwala na orientacyjne wyróżnienie czterech obszarów, względnie jednolitego kształtowania się tej wielkości:

1) obszar powiatów podwarszawskich o wysokiej rolniczej gęstości zaludnienia (Pruszków, Piaseczno, Otwock, Wołomin oraz Nowy Dwór, którego wskaźnik obniżają jednak nieurodzajne obszary zajmujące większość lewobrzeżnej części powiatu);

2) obszar Wysoczyzny Północno-Mazowieckiej o niskiej gęstości (47—58/km²);

3) powiaty położone na lewym brzegu Wisły, o gęstości 60—70/km²;

4) powiaty położone na wschód od linii Wisły — Narwi, o gęstości 60—87/km².

Jest rzeczą uderzającą, że takie kształtowanie się rolniczej gęstości zaludnienia nie wykazuje zgodnych związków ze zróżnicowaniem środowiska geograficznego ani też nie stoi (poza powiatami podwarszawskimi) w widomym związku z oddaleniem od rynku zbytu, jakim jest aglomeracja warszawska.

Na stan ten wpłynęły w dużej mierze czynniki historyczne, których analiza nie jest celem niniejszej pracy; wystarczy tu tylko wskazać na historyczne zróżnicowanie układu etniczno-społecznego ludności wiejskiej oraz przebiegi migracji ze wsi do miast w ubiegłych dziesiątkach lat. Istotne jest dla nas natomiast stwierdzenie, że powyższe kształtowanie się rolniczej gęstości zaludnienia na tle środowiska geograficznego nie daje jednoznacznego wniosku co do stopnia produkcyjności

http://rcin.org.pl

Użytkowanie ziemi i struktury zasiewów

Powiat	Użytki rolne tys. ha	Grunty orne		Sady				Użytki	
		tys. ha	%	ogółem tys. ha	%	z uprawą tys. ha	bez uprawy tys. ha	ogółem tys. ha	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Ciechanów	93,9	77,2	82,2	1,5	1,6	0,1	1,1	15,7	16,7
Garwolin	128,3	100,8	78,5	1,9		—	1,9	25,7	20,0
Gostynin	75,5	64,3	85,2	1,5		0,3	1,2	10,0	13,2
Grodzisk	50,8	42,7	84,0	0,8		—	0,8	7,3	14,3
Grójec	112,0	95,1	84,9	17,2	15,3	11,5	5,7	11,2	10,0
Maków	77,1	57,1	74,0	0,4		0,2	0,2	19,9	25,8
Mińsk	88,7	70,9	79,9	1,1		0,6	0,5	17,3	19,5
Mława	117,0	85,3	72,9	0,8		0,1	0,7	31,1	26,5
N. Dwór	45,8	29,2	63,7	1,6	3,5	0,8	0,8	15,9	34,7
Ostrołęka	105,5	56,6	53,6	0,4		0,1	0,3	47,6	45,1
Ostrów	88,3	68,0	77,0	0,6		0,4	0,5	19,8	22,4
Otwock	18,4	13,1	71,2	0,4		0,1	0,3	5,0	27,1
Piaseczno	32,5	27,5	84,6	1,2		0,7	0,5	4,5	13,8
Płock	123,6	107,5	86,9	5,3	4,3	2,7	2,6	13,4	10,8
Płońsk	101,4	90,1	88,8	1,4	1,4	—	0,9	10,4	10,2
Pruszków	34,0	28,0	82,3	1,4		0,4	1,3	4,7	13,8
Przasnysz	89,2	59,2	66,3	0,3		0,1	0,2	29,7	33,3
Pułtusk	99,8	83,3	83,4	0,8		—	0,8	15,8	15,8
Siedlce	148,6	113,3	76,2	1,3	0,9	0,5	0,8	34,5	23,2
Sierpc	95,6	70,4	73,6	0,8		0,2	0,6	24,6	25,7
Sochaczew	63,7	54,9	86,1	1,0	1,5	0,2	0,8	8,0	12,5
Sokołów	90,6	70,6	77,9	2,0	2,2	1,0	1,0	18,9	20,8
Węgrów	87,3	64,8	74,2	1,1		0,4	0,7	21,9	25,1
Wołomin	74,3	51,8	69,7	0,8	1,1	0,3	0,5	22,0	29,6

poszczególnych obszarów. Mało daje również z tego punktu widzenia badanie struktury upraw (tabela 2), która zróżnicowana jest stosunkowo bardzo słabo; uderzający jest jednolity udział zbóż (przeciętnie 60%), w tym decydujące znaczenie ma żyto (65—75%), pszenica zaś zajmuje 7—10% areału upraw zbożowych.

Można tylko wnioskować, że południowo-zachodnia część Mazowsza Płockiego — obszar o dobrych glebach i dużych gospodarstwach, jest obszarem zdecydowanie silniej towarowym od obszaru położonego na wschód od Wisły i Narwi o dużym zagęszczeniu ludności rolniczej, małych gospodarstwach i słabych glebach; wniosek ten potwierdza również stosunkowo wysoki odsetek areału upraw przemysłowych na pierwszym obszarze (przy zmniejszonym areale ziemniaków).

http://rcin.org.pl

Tabela 2

indywidualnych gospodarstw rolnych (1955)

zielone		Struktura zasiewów (w % pow. na plon główny)									
łąki tys. ha.	pastw. tys. ha	zbożowe	strączkowe	przemysłowe	buraki cukrowe	oleiste	włókniste	ziemniaki	pastewne	pozostałe	w tym warzywa
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22
2,8	12,9	60,1	4,1	8,2	4,5	2,5	1,0	15,0	10,9	1,7	0,3
11,7	14,0	61,8	4,0	1,4	0,5	0,3	0,6	25,0	10,5	1,8	0,4
3,2	6,8	59,8	4,3	4,5	3,0	0,9	0,5	17,5	11,9	2,1	0,5
3,2	4,1	59,1	4,2	2,0	1,3	0,3	0,3	20,4	12,1	2,2	0,7
4,8	6,4	59,4	5,0	0,8	0,4	0,4	—	20,6	12,4	1,8	0,4
7,5	12,1	59,3	3,8	5,4	1,5	2,9	0,8	19,2	9,9	2,4	0,4
9,2	8,1	56,6	4,5	1,8	0,6	0,4	0,8	21,4	13,0	2,6	0,6
11,9	19,2	58,7	3,7	3,5	1,0	1,1	1,3	21,5	10,6	2,0	0,4
8,6	7,3	58,0	4,1	1,4	0,5	0,4	0,4	23,0	10,4	3,1	2,0
21,7	25,9	61,7	3,5	3,6	0,6	0,6	2,2	20,9	8,2	2,1	0,2
9,5	10,3	57,1	4,3	2,7	0,7	0,5	1,4	22,0	11,6	2,3	0,2
2,9	2,1	51,5	5,5	1,0	0,5	0,4	0,1	24,9	14,1	2,9	0,6
1,8	2,7	56,7	4,8	2,2	1,7	0,5	—	21,3	11,4	3,6	1,7
3,6	9,8	58,6	4,9	7,3	4,8	2,1	0,2	15,0	12,4	1,9	0,9
1,7	8,7	59,1	3,9	7,7	3,8	1,3	0,3	15,7	11,8	1,7	0,3
2,8	1,9	46,2	5,1	7,5	6,2	0,8	0,4	16,6	14,5	10,1	6,4
11,3	18,4	60,3	3,4	6,7	2,3	1,9	2,4	18,5	9,5	1,5	0,2
6,3	9,5	60,6	3,7	3,6	1,3	1,3	0,9	19,9	10,1	2,2	0,4
20,0	14,5	59,8	4,2	2,1	0,6	0,4	1,1	21,0	11,4	1,4	0,4
11,0	13,6	61,4	3,6	3,2	1,6	0,7	0,9	19,3	10,6	1,0	0,4
3,6	4,4	59,3	3,9	3,5	2,4	0,7	0,3	20,1	10,7	2,4	0,6
9,0	9,9	59,7	4,4	3,8	1,8	0,5	1,4	19,8	10,5	1,8	0,5
10,8	11,1	59,7	3,8	2,4	0,8	0,4	1,2	20,6	11,1	2,3	0,5
9,1	12,9	56,6	4,9	1,0	0,0	0,2	0,8	21,4	13,0	3,2	1,5

Właściwy jednak obraz strefowości obszaru, uwzględniający kształtowanie się obszarów jednorodnych gospodarczo z punktu widzenia wyników gospodarki rolnej, może dać dopiero uwzględnienie zróżnicowania wydajności rolnictwa; zróżnicowanie to będzie łącznym wynikiem zróżnicowania środowiska geograficznego, warunków zbytu i zespołu czynników historycznych określających współczesne zainwestowanie obszaru, gęstość zaludnienia rolniczego oraz poziom kultury rolnej. To zróżnicowanie wydajności rolnictwa uwielokrotnia się oczywiście w zakresie wielkości rezydualnej (różniczkowej), jaką jest towarowość produkcji; właśnie zaś wolumen produkcji towarowej jest źródłem powstawania przepływu produktów, wiążących w ten czy inny sposób obszary oraz istotnym elementem oceny roli gospodarczej obszarów.

http://rcin.org.pl

Ze względu na to, że w pracy tej badanie zagadnienia produkcji towarowej i towarowości rolnictwa oparto na danych o wielkości skupu, konieczne jest — przed przystąpieniem do dalszej analizy — omówienie zarówno sposobu uzyskania tych danych, jak i ich właściwego znaczenia.

Teoretycznie najlepszym sposobem badania wyników produkcji rolnej i bazą dla dalszych ustaleń co do przeznaczenia masy towarowej byłaby analiza bilansów produkcji rolnej. Jednakże wobec tego, że bilanse takie na szczeblu powiatowym nie były sporządzane dla badanego okresu z powodu braku wiarogodnych danych, za podstawę analizy przyjęto dane państwowych central skupu odnośnie wielkości skupu z gospodarki chłopskiej w poszczególnych powiatach w roku 1955 [22]. Z uwagi na objęcie w tym okresie szeregu artykułów skupem obowiązkowym, po cenach znacznie odbiegających od wartości rynkowej, przeliczono dla uzyskania porównywalności wszystkie dane dotyczące dostaw obowiązkowych na ceny wolnorynkowe według notowań z tego roku, obniżając je o szacunkową marżę detaliczną 10—20%; tak samo obniżono o szacunkową marżę detaliczną ceny artykułów zbywanych na wolnym rynku. Tak więc termin „wartość" produkcji towarowej odnosi się w dalszych rozważaniach do owej wartości przeliczeniowej.

Zebrane dane dla głównych grup towarowych obejmują około 93% wartości masy skupu, a więc tego, co w przybliżeniu można nazwać obrotem hurtowym; obrót ten zaś wynosi w przybliżeniu około $^2/_3$ wartości całej produkcji towarowej rolnictwa [23]. Reszta przypadała na obroty rolnika bezpośrednio z konsumentem bądź (drobnym) kupcem prywatnym, które dla uproszczenia nazwiemy sprzedażą detaliczną.

Pozostaje zatem pytanie, czy dane o wielkości skupu można uznać za zadowalający wskaźnik rzeczywistego, przestrzennego zróżnicowania wielkości i struktury masy towarowej rolnictwa.

*

Wskaźnik ten spełniałby to zadanie w przypadku realizacji dwóch warunków:

1) równego kształtowania się w poszczególnych powiatach stosunków sprzedaży hurtowej i detalicznej dla tych samych artykułów;

[22] Ze względu na odchylenia, wynikające ze zmienności urodzajów, lepsze niewątpliwie wyniki daje w podobnych przypadkach analiza wielkości średnich za okres co najmniej trzyletni. W naszym przypadku wzięto powyższy moment pod uwagę w zakresie skupu zbóż, których zbiory były w badanym roku wyjątkowo pomyślne; dlatego też zastosowano w obliczeniach wartości tej grupy artykułów dane z 1954 r., który pod względem urodzajności nie odbiegał od przeciętnych.

[23] Według bilansu dochodów i wydatków ludności województwa za 1955 r.

http://rcin.org.pl

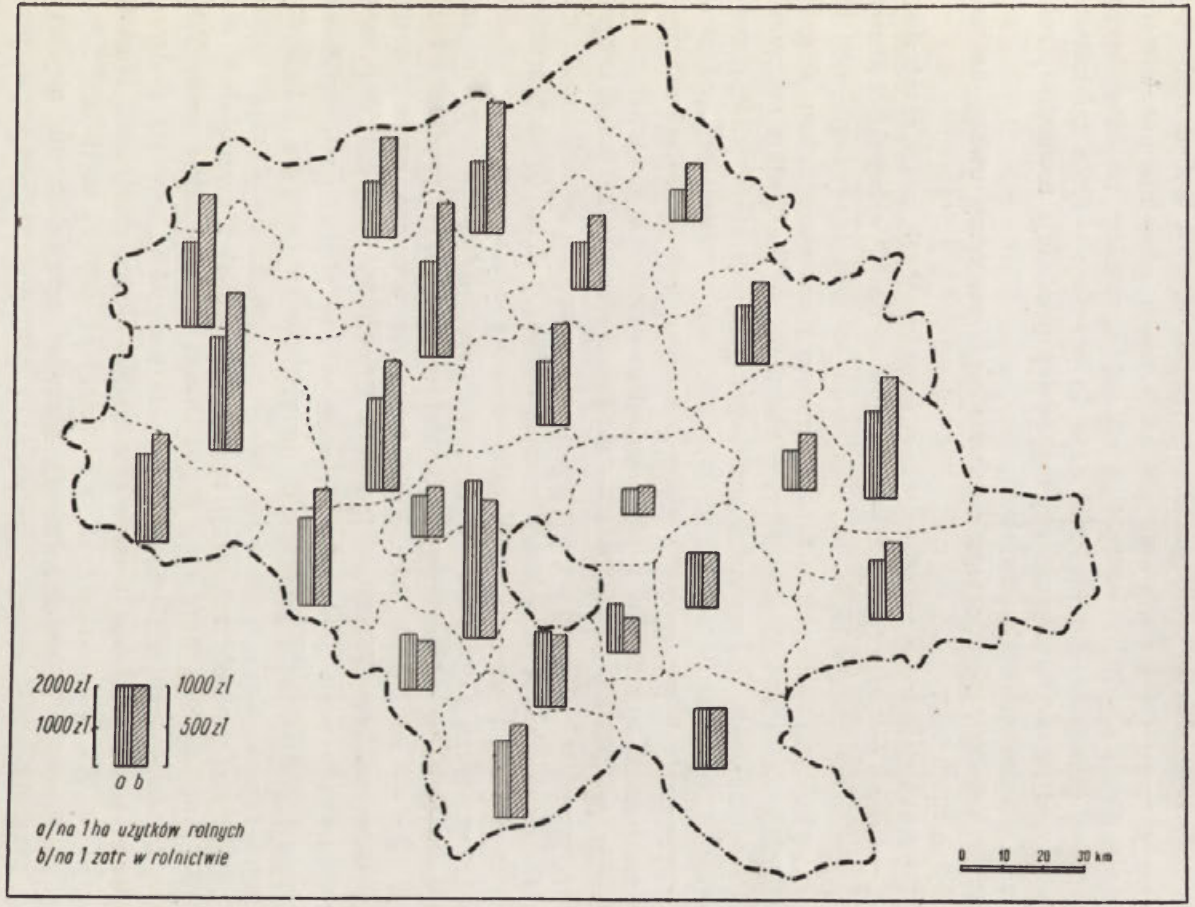

15. Wartość skupu (gospodarka chłopska 1955 r.)

http://rcin.org.pl

2) równej struktury masy towarowej (zważywszy, że stosunki obrotów hurtowych i detalicznych są różne dla różnych artykułów).

Wobec nierealności tych założeń, innymi słowy — wobec zmiennej struktury masy towarowej oraz zróżnicowanego przestrzennie udziału obrotów detalicznych w ogólnej wielkości sprzedaży poszczególnych artykułów, przedstawiony materiał daje do pewnego stopnia zniekształcony pogląd na kształtowanie się całkowitej produkcji towarowej rolnictwa w poszczególnych powiatach.

Dla rozeznania stopnia tego zniekształcenia zwróćmy uwagę na następujące momenty:

1) obroty detaliczne w zakresie pewnych ważnych grup artykułów są stosunkowo znikome (zboża 10—20%, żywiec do 10%, buraki cukrowe 0%); skala możliwego błędu wynikającego ze zróżnicowanego udziału tych artykułów w strukturze masy towarowej nie może zatem w sposób istotny zniekształcić obrazu rzeczywistego, w przypadku tak zwanego zróżnicowania towarowości poszczególnych powiatów, jakie przedstawiają dane o wartości skupu. Wielkość masy towarowej pozaskupowej pozostałych artykułów, zwłaszcza nabiału, jest natomiast znacznie wyższa, jednak w związku z mało zróżnicowanym udziałem najpoważniejszego produktu w tej grupie — mleka, w strukturze masy skupowanej (przeciętnie 15%) fakt ten odbije się raczej na obrazie struktury produkcji (na niekorzyść udziału w niej mleka) niż na obrazie zróżnicowania ogólnej towarowości. Również znaczny udział sprzedaży „detalicznej" w obrotach owocami i warzywami (około 40%) ma poważniejsze znaczenie tylko w odniesieniu do powiatów o wysokiej produkcji tych artykułów — co jednak odnosi się tylko do pewnego ograniczonego obszaru w pobliżu Warszawy (powiaty Pruszków, Grójec, Piaseczno),

2) nasilenie udziału obrotów detalicznych w zbycie poszczególnych artykułów jest funkcją dostępności do rynków zbytu (przy łatwo dostępnym rynku rolnik, względnie drobny pośrednik, dostarczając towar na rynek, ma możność realizacji marży detalicznej i ewentualnie dodatkowej marży wynikającej z regionalnego zróżnicowania cen). Taki łatwy dostęp do rynku zbytu mają przede wszystkim powiaty podwarszawskie, które posiadają zresztą stosunkowo liczną miejscową ludność nierolniczą. Na tym obszarze o specyficznej strukturze produkcji i dużym zagęszczeniu ludności rolniczej, sprzedaż artykułów nie objętych obowiązkowymi dostawami przebiega w tak dużym procencie poza skupem, że w połączeniu ze stwierdzoną wyżej specjalizacją niektórych z tych powiatów, wskaźniki skupu nie mogą tu być porównywane z takimiż wskaźnikami dla innych ani przy analizie ogólnej wielkości, ani też struktury masy towarowej.

Powyższe uwagi odnoszą się do zagadnienia, w jakiej mierze

http://rcin.org.pl

wskaźniki skupu oddają kształtowanie się wielkości i struktury masy towarowej rolnictwa. Z punktu widzenia badania pozalokalnych powiązań gospodarczych, bardziej istotne będzie ustalenie wielkości i struktury tej części produkcji rolnej, która przeznaczona jest na zbyt pozalokalny (tutaj — poza powiatem). Otóż produkcja pozalokalna mniejsza jest od produkcji towarowej o spożycie wewnętrzne ludności nierolniczej powiatu; na rozpatrywanym obszarze, poza Warszawą i jej okolicą, wielkość popytu ludności nierolniczej nie przekracza możliwości zaopatrzenia przez rolnictwo najbliższej okolicy. Oznacza to w praktyce, że na obszarach położonych dalej od Warszawy masa towarowa pozaskupowa nie przekracza w zasadzie granic powiatu, z wyjątkiem pojedynczych przypadków decentrycznego położenia miasta w stosunku do obszaru powiatu (Płock, Sierpc, Mława). Natomiast masa skupowana odwrotnie — w stosunkowo małej ilości przeznaczona zostaje na zaopatrzenie miejscowej ludności nierolniczej, stanowiąc w lwiej części przedmiot wywozu poza granice powiatu.

*

Reasumując powyższe wywody w sprawie znaczenia danych o wartości skupu stwierdzić można, że:

1) dają one dobry pogląd na zróżnicowanie towarowej wydajności rolnictwa zarówno jako całości, jak i poszczególnych artykułów, oraz przybliżony pogląd na kształtowanie się struktury masy towarowej w poszczególnych powiatach, jak też

2) bardzo zbliżony do rzeczywistości pogląd na zróżnicowanie „towarowości rolniczej powiatów".

Stwierdzenia te nie odnoszą się jednak do powiatów podwarszawskich, na których terenie odzwierciadlają jedynie w przybliżeniu produkcję towarową zbóż i żywca oraz dają podstawę do uzyskania pewnego poglądu na strukturę produkcji towarowej, jednakże bez możliwości porównywania danych z danymi dla innych obszarów. Dlatego też w dalszej analizie z większości porównań wyłączono powiaty: Grodzisk, Pruszków, Piaseczno, Grójec, Otwock, Nowy Dwór i Wołomin traktowane jako obszar o rolnictwie specyficznym dla strefy podmiejskiej wielkiej metropolii, co zresztą ujawniła już częściowo wstępna analiza gęstości rolniczej zaludnienia i struktury zasiewów. Nieporównywalność danych o wartości skupu na tym obszarze, w stosunku do pozostałych obszarów, nie zaważy jednak na całości opracowania, gdyż dla analizy regionalnego układu gospodarki na tym obszarze znacznie bardziej istotne będą inne czynniki i inne kryteria.

Analiza danych o wartości skupu ujawnia tak poważne różnice w wydajności towarowej rolnictwa (a więc — różnice stopnia jego

http://rcin.org.pl

uczestnictwa w terytorialnym podziale pracy), o jakich nie daje wyobrażenia ani analiza wskaźników typu gospodarowania, ani też analiza warunków naturalnych. Zróżnicowanie towarowej wydajności użytków rolnych wynosi na badanym obszarze (po wyłączeniu powiatów podwarszawskich) 1:3,5, zaś zróżnicowanie towarowej wydajności pracy jest jeszcze większe i wyraża się stosunkiem 1:5,5.

Rozmieszczenie tych wskaźników wydajności na kartogramie 15 — pozwala uzyskać dość przejrzysty obraz strefowego kształtowania się tych wartości. Silnie wyróżnia się wysoką wydajnością ziemi i pracy (2—2,8 tys. zł/ha i 5—8 tys. zł/1 zatr.) obszar, którego rdzeń stanowią powiaty: Sochaczew, Gostynin, Płock, Płońsk, Ciechanów[24]; niższe, lecz znacznie jeszcze różniące się od sąsiednich powiatów położonych dalej na wschód, wykazuje powiat Pułtusk (1,8 tys. zł/ha i 4,7 tys. zł/1 zatr.), zaś niższa wydajność ziemi na północno-wschodnich krańcach tego obszaru (powiaty Mława i Przasnysz — po 1,6 tys. zł/ha) skompensowana jest w dużej mierze spadkiem rolniczej gęstości zaludnienia na tych obszarach, tak że wskaźnik wydajności pracy kształtuje się tam jeszcze na stosunkowo wysokim poziomie (blisko 5 tys. zł/1 zatr.).

Pozostałe powiaty położone dalej na wschód mają niższe wskaźniki wydajności towarowej użytków rolnych (przeciętnie około 1,4 tys. zł/ha) zaś wskaźniki wydajności pracy, wobec wysokiej rolniczej gęstości zaludnienia tego obszaru spadają jeszcze wyraźniej (do poniżej 4 tys. zł/1 zatr.). Wewnętrzne zróżnicowanie tych wskaźników jest tutaj znaczne; obok wybitnie mało wydajnych powiatów Ostrołęka i Węgrów, znajduje się tu powiat Sokołów silnie wyróżniający się od sąsiednich wskaźnikami wydajności towarowej, charakterystycznymi dla przeciętnych powiatów obszaru zachodniego.

Biorąc pod uwagę zróżnicowanie wskaźników wydajności towarowej w ramach wyłączonego uprzednio z rozważań obszaru podwarszawskiego oraz zróżnicowanie gospodarki rolnej wewnątrz powiatu pułtuskiego[25], możemy stwierdzić, że na badanym obszarze uwidacznia się granica biegnąca mniej więcej po linii Wisły — Bugu — Narwi i Orzyca, dzieląca obszary różniące się dość znacznie stopniem towarowości rolnictwa obniżającym się w kierunku wschodnim i północno-wschodnim; obszary leżące na zachód od tej linii wykazują przeciętnie o połowę wyższą wydajność towarową użytków rolnych, a blisko dwukrotnie wyższą towarową wydajność pracy w rolnictwie (przemnożenie tych wskaźników wydajności przez wskaźniki rolniczej gęstości zaludnienia

[24] Te same cechy wykazują też graniczne powiaty województwa łódzkiego: Kutno, Łowicz, Skierniewice.

[25] Mniej wydajne obszary po lewym brzegu Narwi znalazły się od 1956 r. w granicach nowoutworzonego powiatu wyszkowskiego.

http://rcin.org.pl

względnie odsetek użytków rolnych daje zróżnicowanie potencjału towarowego poszczególnych obszarów).

Temu zróżnicowaniu ogólnej wydajności rolnictwa towarzyszy również znaczne zróżnicowanie struktury produkcji towarowej, a co za tym idzie — towarowości w zakresie poszczególnych artykułów. W strukturze produkcji towarowej (tabela 3 i mapa 16) widoczne jest przede wszystkim poważne zróżnicowanie produkcji roślinnej i zwierzęcej, zgodne w zasadzie z regionalnym zróżnicowaniem wydajności; zgodność ta wyraża się w tym, że wszystkie powiaty obszaru wschodniego wykazują znacznie niższy udział (19—27%) produkcji roślinnej w skupie, w stosunku do obszaru zachodniego, gdzie na obszarze ozna-

Tabela 3

Wartość skupu z gospodarstw chłopskich (1955) wg głównych artykułów (w cenach rynkowych) w mln zł

Powiat	Zboża	Kartofle	Buraki cukrowe	Warzywa	Owoce	Mleko	Żywiec	Jaja i drób
Ciechanów	45,4	9,5	44,5	1,6	2,1	38,4	76,9	17,4
Garwolin	19,7	5,2	—	4,0	12,2	33,4	123,0	7,7
Gostynin	28,1	9,5	23,0	3,0	8,8	26,4	67,8	8,2
Grodzisk	11,2	3,3	8,7	1,0	1,0	16,8	31,1	2,1
Grójec	34,1	9,5	2,6	5,5	48,2	28,6	84,5	6,9
Maków	14,1	4,1	8,7	1,0	0,2	13,4	45,7	8,0
Mińsk	14,2	4,1	2,2	1,3	1,4	33,1	66,3	6,7
Mława	34,3	7,5	10,9	3,3	0,5	39,1	71,4	9,9
Nowy Dwór	10,2	2,5	1,2	5,8	1,6	9,8	16,1	0,9
Ostrołęka	14,8	2,2	1,5	0,5	0,2	10,3	52,3	9,8
Ostrów	23,4	4,4	4,2	1,1	0,2	13,2	79,3	10,6
Otwock	3,7	0,8	0,1	0,4	0,7	6,2	11,7	0,2
Piaseczno	9,7	2,8	5,7	3,4	9,0	13,6	19,3	0,4
Płock	81,6	1,3	69,3	5,4	3,7	52,8	126,1	18,4
Płońsk	48,6	11,0	38,6	3,4	5,3	40,8	79,1	14,2
Pruszków	11,4	2,5	13,8	67,7	1,1	21,1	16,5	0,7
Przasnysz	21,5	6,1	17,4	0,4	0,3	44,4	66,6	10,5
Pułtusk	29,3	9,0	14,2	2,3	1,0	23,5	78,7	11,8
Siedlce	24,1	10,5	5,3	5,2	1,7	52,6	119,6	12,5
Sierpc	35,9	5,9	19,0	2,5	0,9	37,4	98,1	13,0
Sochaczew	23,1	7,0	12,7	3,7	16,2	22,1	55,7	6,0
Sokołów	21,6	4,1	14,8	1,4	0,4	50,2	103,9	12,7
Węgrów	14,3	4,5	4,8	0,3	1,2	18,7	46,6	6,2
Wołomin	8,7	2,5	0,1	0,1	—	5,5	34,3	1,3
m. Warszawa	1,5	0,7	0,3	37,2	4,8	—	0,2	—

http://rcin.org.pl

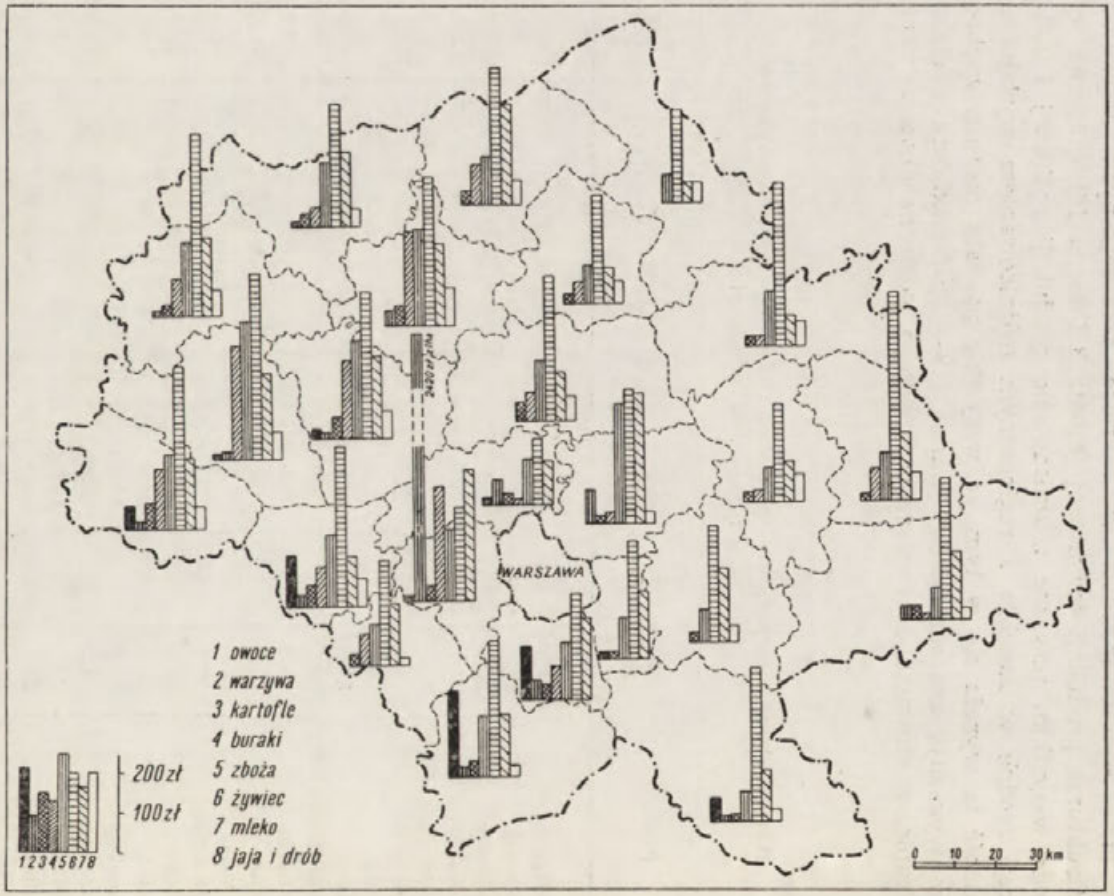

16. Wartość skupu z 1 ha użytków rolnych w gospodarce chłopskiej (1955 r.)

http://rcin.org.pl

czonym uprzednio jako rdzeń udział ten kształtuje się w granicach 45%. Odniesienie tych stosunków do wskaźników towarowości użytków rolnych ujawnia fakt, że na zróżnicowanie ogólnej towarowości użytków rolnych składa się głównie ogromne zróżnicowanie towarowości w zakresie artykułów roślinnych. Powiaty rdzenia obszaru zachodniego dostarczają przeciętnie 3—4 razy więcej artykułów roślinnych z ha niż powiaty wschodnie (nie licząc skrajnych przypadków Ostrołęki i Sokołowa). Natomiast towarowość z hektara w zakresie produktów hodowli jest stosunkowo bardzo wyrównana, z tym, że w większości przypadków obszar zachodni charakteryzują wskaźniki wyższe.

Bardziej szczegółowy obraz regionalnego zróżnicowania produkcji rolnej da przeprowadzona poniżej analiza produkcji poszczególnych ważniejszych grup artykułów, w której ramach możliwe będzie również rozpatrzenie problemu zbytu i przetwórstwa płodów rolnych i wyróżnienie odpowiednich prostych regionów węzłowych.

ZBOŻA I PRZEMYSŁ MŁYNARSKI

Produkcja towarowa i organizacja obrotu. Produkcja zbożowa na badanym obszarze jest klasycznym przykładem znacznego zróżnicowania towarowości przy wyrównanym udziale w areale upraw. Towarowość waha się bowiem w granicach od 150 zł z ha dla powiatów wschodnich (Garwolin, Siedlce, Węgrów, Ostrów) do 350—500 zł z ha dla powiatów zachodnich, dochodząc do 680 zł z ha dla powiatu płockiego; wszystkie te powiaty o towarowej wydajności zbóż powyżej 350 zł z ha stanowią zwarty pas, rozciągający się od Ciechanowa i Płońska na wschodzie i przechodzący w kierunku południowo-zachodnim w powiaty Kutno i Łowicz.

Wyłącznym organizatorem i dysponentem hurtowego obrotu zbożem są obecnie Warszawskie Okręgowe Zakłady Zbożowe „PZZ". Terenowymi, operatywnymi jednostkami tego przedsiębiorstwa są oddziały PZZ, obejmujące swym zasięgiem po 1 do 3 powiatów; należy do nich magazynowanie i obrót zbożem, odebranym z punktów skupu gminnych spółdzielni, prowadzących skup zboża na ich zlecenie (mapa 17).

W przedstawieniu dalszej fazy obrotu zbożem, w której oddziały PZZ występują jako dostawcy, zwrócimy szczególną uwagę na zboża chlebowe, których przepływy związane z rozmieszczeniem przemysłu młynarskiego tworzą pewne dość wyraźne układy regionalne.

Przemysł młynarski. Na terenie województwa warszawskiego położonych jest 15 młynów handlowych, skupionych w 10 miejscowościach; na zaopatrzenie miejscowe miele zboże 14 młynów handlowo-gospodarczych, o łącznym przemiale dla celów handlowych 10-krotnie

http://rcin.org.pl

17. Sieć skupu zboża i rozmieszczenie młynów handlowych i handlowo-gospodarczych

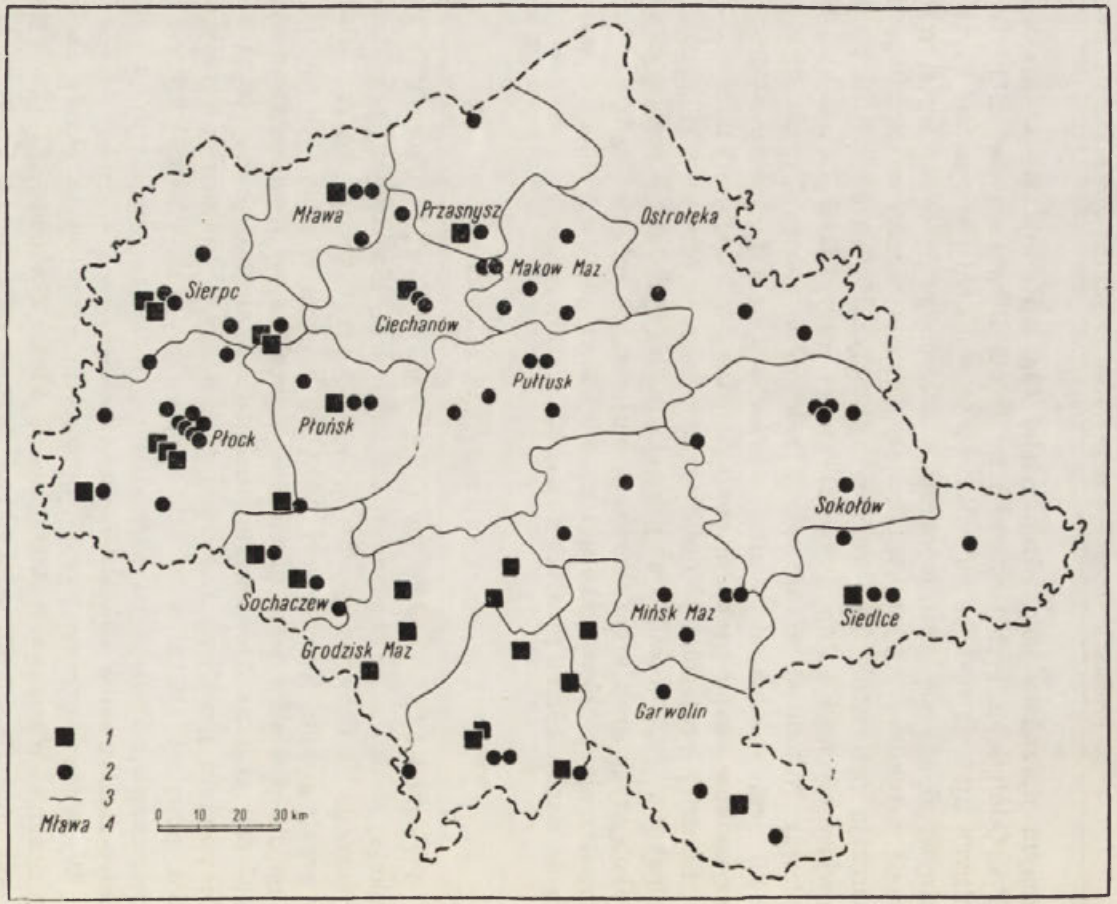

1 — młyny handlowe i handlowo-gospodarcze; 2 — magazyny zbożowe; 3 — granice oddziałów PZZ; — 4 — nazwy oddziałów PZZ

http://rcin.org.pl

niższym w porównaniu z siecią młynów handlowych (nie uwzględniamy małych młynów wyłącznie gospodarczych). Rozmieszczenie młynów handlowych jest wybitnie nierównomierne, odzwierciedlając zresztą w pewnym stopniu rozmieszczenie towarowej produkcji zbóż: wszystkie młyny skupiają się bowiem w zachodniej części województwa oraz w bezpośrednim sąsiedztwie Warszawy.

Takie rozmieszczenie młynów daje w rezultacie swoistą rejonizację obszarów zaopatrzenia tych młynów, która pozostawia cały obszar na wschód od Wisły — Narwi w zasięgu dostaw do młynów podwarszawskich. Aglomeracja warszawska jest zresztą głównym rynkiem zbytu wszystkich tych młynów, które jedynie w około dwóch trzecich pokrywają zapotrzebowanie całego obszaru na mąkę żytnią, a tylko w około 15% zapotrzebowanie na mąkę pszenną.

Największe młyny dokonują całości przemiałów pszenicy skupowanej w województwie, mieląc dodatkowo znaczne ilości pszenicy importowanej. W zakresie żyta miejscowy przemysł młynarski obsługuje potrzeby przemiałowe województwa zaledwie w około dwóch trzecich; pozostała nadwyżka przesyłana jest koleją do młynów i magazynów w województwach opolskim, wrocławskim i częściowo w bydgoskim i lubelskim (wobec spiętrzeń dostaw i braku odpowiednich magazynów ten wywóz zboża dokonywany jest z wszystkich powiatów — także posiadających własne młyny handlowe).

Niedobory mąki żytniej uzupełnia Warszawa dostawami z województw północno-zachodnich (poznańskiego, bydgoskiego, szczecińskiego i koszalińskiego); mąki pszennej — poza wymienionymi — dostawami z olsztyńskiego, gdańskiego, lubelskiego i wrocławskiego. Warto zauważyć, że bilans obszaru w zakresie żyta i mąki żytniej jest niemal zrównoważony, a dalekie przewozy tych artykułów warunkowane są słabym rozwojem miejscowego przemysłu młynarskiego. Częściowo tylko zmieni ten obraz budujący się nowy kombinat młynarski.

ŻYWIEC I PRZEMYSŁ MIĘSNY

S k u p ż y w c a. Tak jak produkty zwierzęce stanowią większość produkcji towarowej rolnictwa badanego obszaru, tak wśród produkcji zwierzęcej dominującą rolę odgrywa produkcja żywca, z czego ponad trzy czwarte przypada na żywiec wieprzowy. Jak wykazuje mapka struktury produkcji towarowej (16), w powiatach Ostrołęka, Ostrów i Garwolin żywiec stanowi ponad 50%, a w powiatach Siedlce, Mińsk, Sokołów, Węgrów i Maków — czyli wszystkich innych powiatach na wschód od linii Wisły — Narwi (wyłączając powiaty podwarszawskie) —

http://rcin.org.pl

ponad 45% wartości produkcji towarowej. W skupie innych powiatów na żywiec przypada przeciętnie 30—40% wartości produkcji towarowej.

Zróżnicowanie towarowości z hektara jest w porównaniu z innymi artykułami niewielkie, wynosząc dla powiatów skrajnych (Ostrołęka — Sokołów) 1:2,2, a po odrzuceniu powiatów o szczególnie niskiej ogólnej wydajności rolnictwa (Ostrołęka i Węgrów) i powiatów podwarszawskich — 1:1,7. Wysokość wskaźnika tej towarowości nie koreluje bynajmniej z udziałem żywca w strukturze skupu; i tak w grupie powiatów o wysokim udziale żywca w masie skupowej znalazły się zarówno powiaty o najniższych wskaźnikach towarowości (Ostrołęka, Węgrów — poniżej 500 zł/ha), jak i o najwyższym (Sokołów 1040 zł/ha).

Tak więc można stwierdzić, że towarowa produkcja żywca rozmieszczona jest na badanym obszarze względnie równomiernie, jakkolwiek jej znaczenie dla określenia specjalizacji towarowej poszczególnych powiatów jest różne i niekoniecznie proporcjonalne do kształtowania się wydajności z hektara.

Skup państwowy, reprezentujący ponad 90% obrotów żywcem, organizuje Warszawskie Okręgowe Przedsiębiorstwo Obrotu Zwierzętami Rzeźnymi, obejmujące swymi oddziałami rejonowymi po 1 lub 2 powiaty. Wyjątek stanowi produkcja trzody bekonowej w powiatach płockim i gostynińskim, którą kontraktują i odbierają bezpośrednio zakłady mięsne w Brodnicy (z powiatu płockiego) i w Czerniejewicach k. Włocławka (z powiatu gostynińskiego).

Na zlecenie tych przedsiębiorstw skup prowadzą gminne spółdzielnie „Samopomoc Chłopska", które mają punkty skupu w każdej siedzibie GS (wyjątkowo i w innych miejscowościach). Oddziały rejonowe przedsiębiorstwa skupu planują i kierują skupem i kontraktacją, kierują organizacją przewozów oraz dysponują bazami zbiorczymi żywca, znajdującymi się z reguły w siedzibach oddziałów. Przewozy żywca obsługiwane są z reguły przez transport samochodowy własny aparatu skupu (skoncentrowany w bazach transportowych podległych Przedsiębiorstwu Okręgowemu), bądź też PKS; jedynie tylko przerzuty żywca na duże odległości (np. z regionu siedleckiego na Śląsk) wykonują koleje.

Przemysł mięsny. Nie licząc drobnych rzeźni pracujących na zaopatrzenie rynku miejscowego, na badanym obszarze istniało zaledwie 6 większych zakładów przemysłu mięsnego.

Cztery z nich stanowią organizacyjnie jedno przedsiębiorstwo z siedzibą w Płocku, mając w zasadzie jeden wspólny rejon zaopatrzenia, obejmujący powiaty Gostynin, Płock, Sierpc, Mława, Ciechanów, Przasnysz oraz częściowo Pułtusk (mapa 18), w którym dokonywane są

http://rcin.org.pl

18. Organizacja skupu żywca i przemysł mięsny (1956 r.)

1 — zakłady przemysłu mięsnego; 2 — bazy transportu samochodowego WOPOZR; 3 — ich regiony obsługi; 4 — siedziby oddziałów rejonowych WOPOZR; 5 — granice oddziałów rejonowych WOPOZR; 6 — granica rejonu zaopatrzenia zakładów przemysłu mięsnego (żywiec wieprzowy); 7 — granica rejonu zaopatrzenia zakładów przemysłu mięsnego (żywiec cielęcy)

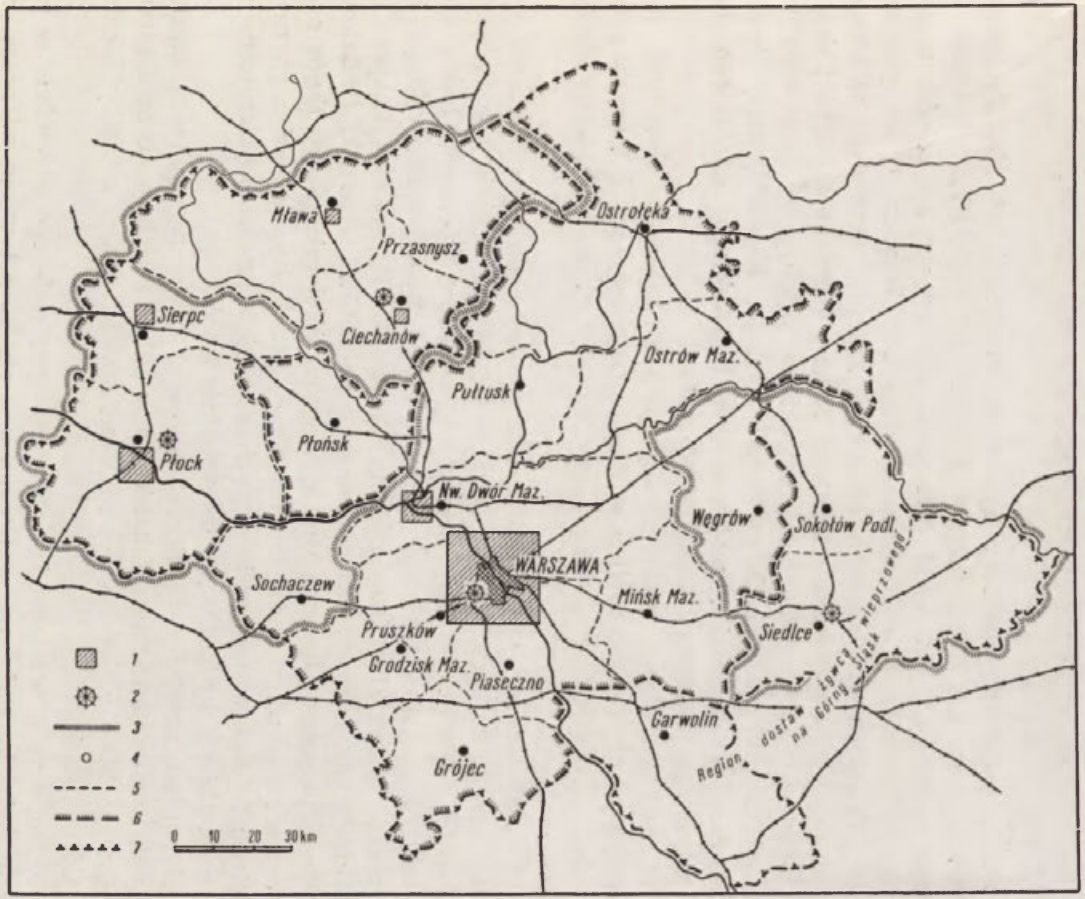

http://rcin.org.pl

w miarę potrzeby przerzuty żywca w zależności od nieuniknionych spiętrzeń dostaw i aktualnych możliwości produkcyjnych. Zakłady te, łącznie z małymi lokalnymi rzeźniami, nie wyczerpują całości możliwości surowcowych obsługiwanego regionu. Jedynie tylko powiaty Płock i Gostynin zbywają w miejscowych zakładach mięsnych w Płocku w zasadzie 100% masy skupowej (nie licząc wspomnianego wyżej skupu bekonów w tych powiatach przez zakłady położone w województwie bydgoskim). W pozostałych powiatach regionu 10—40% masy żywca kierowane są do rzeźni województwa bydgoskiego, gdańskiego lub (w przypadku powiatu Płońsk) do Warszawy.

W zakresie zbytu rynkiem tego zespołu zakładów mięsnych jest Warszawa; jedna tylko rzeźnia w Płocku połączona jest z fabryką przetworów mięsnych, która wysyła swe wyroby również na teren innych województw.

Pozostały obszar województwa, obejmujący, jak stwierdziliśmy, powiaty o wybitnej przewadze żywca w strukturze produkcji towarowej, pozbawiony jest całkowicie większych zakładów mięsnych, które ulokowały się jedynie w bezpośredniej bliskości rynku warszawskiego. Są to przede wszystkim duże zakłady mięsne w Warszawie. Zakłady te przejmują całość żywca wieprzowego z powiatów: Grodzisk, Pruszków, Grójec, Piaseczno, Otwock, Mińsk, Węgrów, Wołomin, Nowy Dwór oraz poważne części z powiatów Ostrów, Ostrołęka, Pułtusk i Płońsk (w razie spiętrzenia dostaw nadwyżki z tych ostatnich powiatów kierowane są do województw bydgoskiego, ewentualnie gdańskiego).

Natomiast powiaty: Siedlce, Sokołów i Garwolin wchodzą łącznie z powiatami województwa lubelskiego w skład zwartego obszaru kierującego całe swe nadwyżki żywca wieprzowego ponad potrzeby lokalne na Górny Śląsk.

Rejonizacja przewozów żywca wołowego i cielęcego odpowiada w zasadzie podziałowi obszaru pod względem obrotów żywcem wieprzowym, z tym że całość tego żywca (z wyjątkiem okresu spiętrzeń dostaw od października do grudnia) bita i przetwarzana jest na terenie województwa (powiaty, które żywiec wieprzowy przesyłają na Śląsk, przekazują żywiec wołowy i cielęcy do Warszawy).

MLEKO I PRZEMYSŁ MLECZARSKI

Produkcja towarowa. Przy bardzo wyrównanej obsadzie bydła we wszystkich powiatach (30—40 sztuk na 100 ha użytków rolnych), towarowość produkcji mleka wykazuje wyraźne zróżnicowanie. Szczególnie wysokie wskaźniki (ca 650 zł/ha użytków rolnych) cechują powiaty Pruszków i Wołomin o produkcji intensywnej, nastawionej na

http://rcin.org.pl

obsługę rynku Warszawy i okolicy. Względna wysokość towarowości w porównaniu z powiatami bardziej odległymi od Warszawy jest tu w rzeczywistości znacznie wyższa, ze względu na to, że w okolicach podwarszawskich sprzedaż mleka bezpośrednio konsumentom stanowi ponad 50% masy towarowej, podczas gdy na pozostałych obszarach średnio tylko 20—25%. Biorąc to pod uwagę, do wysokotowarowych obszarów w zakresie mleka zaliczyć wypada również powiaty Grodzisk, Piaseczno, Otwock i wschodnią część powiatu Nowy Dwór. Wysoką towarowość wykazuje również powiat Sokołów (500 zł/ha), o dużej mleczności krów przy ogólnie wysokim poziomie rolnictwa i wykorzystaniu na paszę produktów ubocznych miejscowej cukrowni. Inny charakter — wynikający nie tyle z intensywności gospodarki, ile z małej konsumpcji wewnętrznej wobec niskiej gęstości zaludnienia — ma wysoka towarowość powiatu Przasnysz (500 zł/ha).

Na pozostałych obszarach towarowość mleka różnicuje się strefowo zgodnie w zarysie z układem strefowym wydajności rolnictwa od ponad 400 zł/ha dla powiatów Płock, Płońsk, Ciechanów do 100—180 zł/ha dla powiatów Ostrołęka, Ostrów, Maków.

Skup i przetwórstwo. Mleko skupuje i przetwarza na terenie województwa 41 mleczarń, których rozmieszczenie i zasięgi dostaw przedstawia mapa 19.

Rynkiem zbytu dla przemysłu mleczarskiego jest Warszawa (poza lokalnym rynkiem zakładów położonych w większych miastach województwa, gdzie na zaopatrzenie miejscowe przypada od jednej trzeciej do dwóch trzecich produkcji). Zagadnieniem szczególnie nas interesującym jest rejonizacja dostaw mleka, gdyż właśnie dowozy tego łatwo psującego się produktu stanowią jeden z klasycznych kryteriów wyznaczania obszaru związanego z wielkim miastem. Mapa 19 regionu dostaw mleka oraz nietrwałych produktów mleczarskich, wykonana w znacznej mierze na podstawie szczegółowego opracowania Instytutu Przemysłu Mleczarskiego w Warszawie, ilustruje zagadnienie w sposób nie wymagający dokładniejszego omówienia. Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że uwzględnia ona tylko dostawy ciągłe (przez cały rok), pomija natomiast dostawy sezonowe, przypadające na okres jesienno-zimowy i wczesną wiosnę (oraz okresy świąteczne), a będące wynikiem tendencji do odwrotnego kształtowania się popytu i podaży w ciągu roku. Dostawy okresowe sporadyczne obejmują niemal wszystkie mleczarnie województwa oraz dalsze obszary województwa białostockiego, olsztyńskiego i poznańskiego; znaczenie ich w ogólnej masie dostaw mleka jest jednak znikome (ca 4,5%).

Kształtowanie się zasięgu zaopatrzenia Warszawy w mleko wykazuje charakterystyczne odkształcenie od układu koncentrycznego w kierunku

http://rcin.org.pl

północno-zachodnim, w stronę obszarów o największych nadwyżkach mleka, a dobrze powiązanych komunikacyjnie. Około dwie trzecie ogólnej ilości mleka dowozi się do Warszawy koleją przez zakłady położone na lub w bezpośredniej bliskości tras kolejowych Warszawa — Sochaczew, Kutno lub Płock, Warszawa — Nasielsk — Sierpc, Warszawa — Działdowo i Warszawa — Siedlce. Pozostała ilość mleka dowożona jest samochodami, które obsługują trasy krótsze bądź zakłady położone z dala od kolei, a także uzupełniają transport kolejowy z niektórych zakładów wysyłających mleko koleją. Transport nie jest wyposażony w odpowiednie środki przewozowe (cysterny, pojemniki), odbywa się bowiem w bańkach blaszanych ładowanych na samochody i wagony towarowe. Wpływa to ujemnie na jakość przewożonego mleka oraz podraża koszty transportu. Znaczna rozległość zasięgu dostaw mleka (nawet dla mleka surowego) świadczy, że przy dzisiejszych warunkach transportowych i organizacji dostaw hurtowych zasięg ten nie może być zadowalającym kryterium wyznaczania ściślejszego zasięgu wpływów wielkiej Warszawy (rolniczej strefy podmiejskiej); ewentualnie rolę tę mogłaby spełniać od strony wschodniej i południowej granica zasięgu dostaw bezpośrednich (z pominięciem zakładów mleczarskich w Warszawie). Inna rzecz, że niedostateczne wyposażenie techniczne i transportowe przemysłu mleczarskiego daje w rezultacie poważne rozciągnięcie się regionu dostaw poza granice gospodarczo uzasadnione (porównaj postulowane przez Instytut Przemysłu Mleczarskiego regiony dostaw, opracowane według stanu produkcji i zapotrzebowania na rok 1955, możliwe do urzeczywistnienia przy wprowadzeniu szybko amortyzujących się inwestycji w aparaturze wytwórczej i środkach transportu (mapa 19).

W związku z dużym zapotrzebowaniem rynku warszawskiego, produkcja mleczarska województwa nastawiona jest przede wszystkim na dostawy mleka. Drugi podstawowy produkt tego przemysłu, jakim jest masło, nie ma już — zarówno ze względów na możliwości składowania, jak i wysoką wartość — tego charakteru dobra regionalnego, jakim jest mleko. Istotne dla kształtowania się jego przewozów jest raczej rozmieszczenie chłodni, przez które przechodzi większość produkcji. Z natury rzeczy jednak rynkiem zbytu są oczywiście również głównie Warszawa i jej obszar podmiejski, uzupełniające swe zapotrzebowanie w różnych województwach (głównie w olsztyńskim).

BURAKI CUKROWE I PRZEMYSŁ CUKROWNICZY

Jak wykazuje porównanie kartogramu 16 obrazującego nasilenie skupu (= produkcji) w poszczególnych powiatach z mapą glebową, ta

http://rcin.org.pl

19. Mleczarstwo

1 – mleczarnie; 2 – granice rejonów skupu przedsiębiorstw mleczarskich; 3 – wytwórnie mleka w proszku; 4 – serownie; 5 – granice regionu stałych dostaw mleka do Warszawy; 6 – granica postulowanego regionu dostaw mleka do Warszawy (wg Instytutu Przemysłu Mleczarskiego); 7 dostawy mleka do Warszawy w % masy skupowej

http://rcin.org.pl

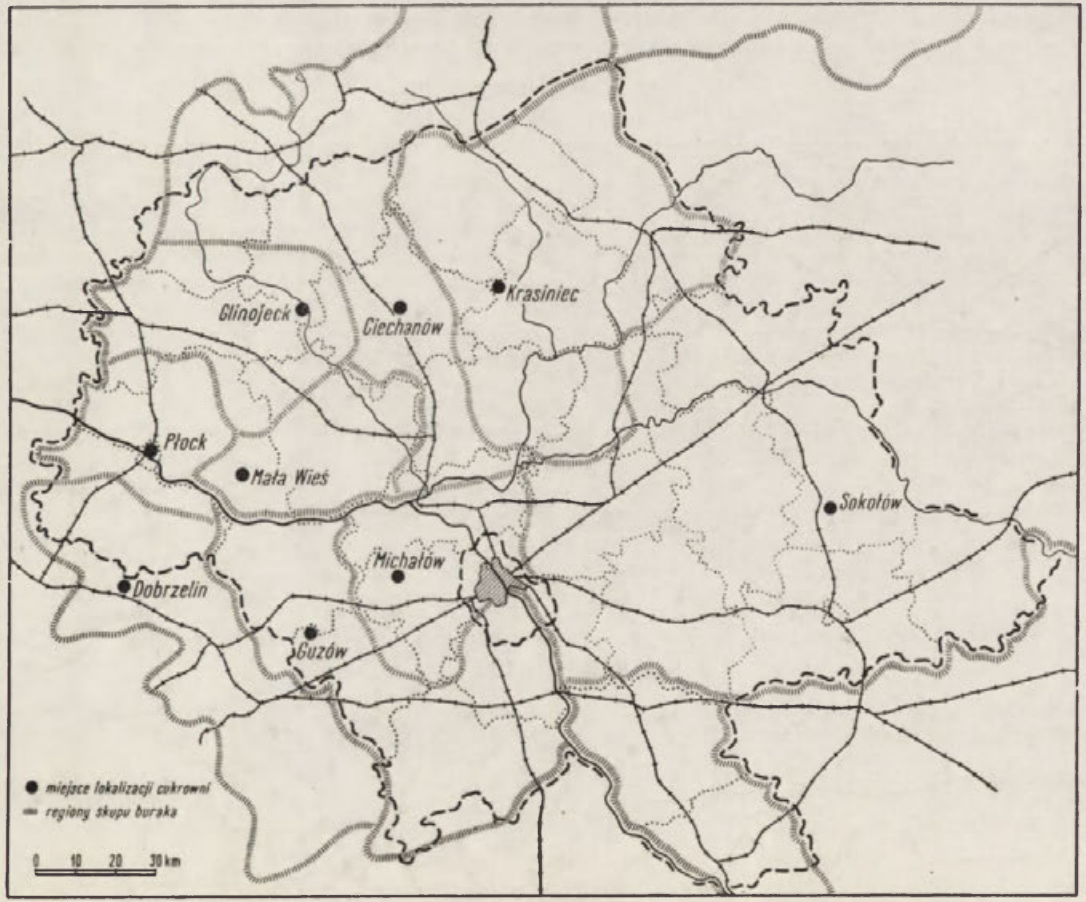

20. Cukrownie

http://rcin.org.pl

gałąź wytwórczości rolnej najsilniej ze wszystkich tu omawianych związana jest ze zróżnicowaniem przyrodniczego podłoża gospodarki ze względu na wysokie wymagania glebowe. Mimo stosunkowo małego w porównaniu do innych upraw zajmowanego areału (do 6% ziemi ornej na obszarach nasilenia uprawy), produkcja ta — o wysokiej, ponad 20-krotnie wyższej od pszenicy, przychodowości z ha oraz całkowicie (100%) towarowa — poważnie podnosi ogólną towarowość gospodarki rolnej i wpływa w znacznym stopniu na obraz jej specjalizacji, dając w poszczególnych powiatach do 20% wartości skupu.

Uprawa buraków koncentruje się głównie w zachodniej części obszaru, dochodząc do maksimum natężenia w powiatach Płock, Ciechanów i Pruszków (ca 500 zł/ha) i spadając w kierunku wschodnim do wartości minimalnej, względnie nawet do zera w pasie powiatów przylegających do prawego brzegu Wisły (Garwolin, Otwock, Wołomin); na tym obszarze wschodnim jedynie wyróżniający się dobrymi glebami powiat Sokołów wykazuje znaczniejszą produkcję (160 zł/ha).

Obszary nasilenia upraw buraka cukrowego odpowiadają rozmieszczeniu istniejących 8 cukrowni, z których 5 zlokalizowanych jest w powiatach płockim i ciechanowskim, 2 na obszarze zachodniej części regionu metropolitalnego (powiaty Grodzisk i Pruszków), 1 zaś w Sokołowie. Cukrownie te mają względnie stałe rejony kontraktacyjne (mapa 20), prowadząc w terenie własne punkty skupu. Z uwagi na znaczną masę skupową konfiguracja tych rejonów kontraktacyjnych i rozmieszczenie punktów skupu nawiązują do układu linii kolejowych normalno- i wąskotorowych, przy czym niektóre zakłady (Mała Wieś, Glinojeck) dysponują własnymi kolejkami wąskotorowymi. Na uwagę zasługuje ogromna rozległość rejonu kontraktacyjnego cukrowni w Sokołowie, który obejmuje poza szeregiem powiatów województwa także dużą część województwa białostockiego; cukrownictwo na tych obszarach stanowi głównie element podnoszenia niskiej dochodowości rolnictwa, gdyż koszty samej produkcji przemysłowej (transport, obsługa sieci kontraktacji i skupu) są w tych warunkach niewspółmiernie wysokie, przekraczając wartość produkcji [26], wybitnie rentownej w innych zakładach.

Stan techniczny większości cukrowni jest przestarzały, a ich łączna zdolność produkcyjna nie wyczerpuje potencjału surowcowego obszaru. Nie licząc dostaw do położonej w powiecie kutnowskim cukrowni Dobrzelin, która kontraktuje buraki w przyległym powiecie gostynińskim, około 5% rocznej produkcji buraków ulega przerzutom do innych województw, głównie poznańskiego i bydgoskiego.

[26] Do 1957 r. włącznie cukrownia w Sokołowie była zakładem deficytowym.

http://rcin.org.pl

STRUKTURA REGIONALNA OBSZARU W ŚWIETLE REGIONALIZACJI PRODUKCJI I PRZETWÓRCZOŚCI ROLNEJ

Przedstawiliśmy wyżej w zarysie układy rozmieszczenia produkcji towarowej podstawowych grup ziemiopłodów i jej krążenia, wyróżniając różnego rodzaju proste i złożone układy regionalne. Biorąc jednak pod uwagę, że owe układy regionalne stanowić mają elementy składowe szerszej syntezy w postaci układu regionów ekonomicznych, musimy z kolei rozważyć zagadnienie, jakie znaczenie mają te pojedyncze układy dla kształtowania się regionów ekonomicznych. Klucz do tego zagadnienia daje podane we wstępie niniejszej pracy określenie regionu ekonomicznego jako kompleksu terytorialno-produkcyjnego.

Analizując charakter przepływów produktów rolnych stwierdzamy występowanie w nich różnych relacji, schematycznie przedstawionych na poniższym rysunku:

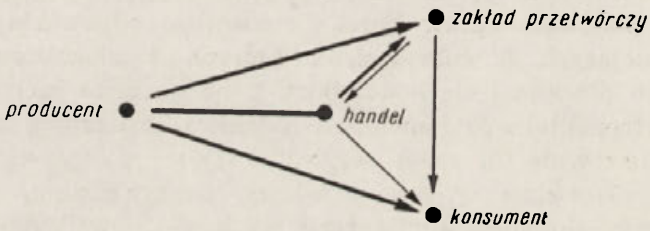

Zgodnie z tym schematem odbiorcą artykułów rolnych od producenta rolnego jest:

1) konsument (ośrodek konsumpcji)
2) aparat handlowy (ośrodek handlu)
3) zakład przetwórczy (ośrodek przetwórczości).

Dostawy, których odbiorcami są ośrodki handlu i przetwórczości, pociągają za sobą oczywiście dalsze przebiegi na drodze do konsumenta bądź bezpośrednio poprzez sieć handlową, bądź też przez zakłady przetwórcze.

Nie ulega wątpliwości, że w powołanym wyżej pojęciu regionu gospodarczego jako kompleksu terytorialno-produkcyjnego istotną rzeczą jest przestrzenny aspekt organizacji produkcji (w szerokim znaczeniu tego słowa) jakiegoś obszaru.

Rolę tę spełnia handel ziemiopłodami, który organizuje obszar w wewnętrznie powiązane jednostki, wysyłające nadwyżki produktów na bardziej odległe rynki. Rolę tę spełnia również przemysł przetwórczy — zawsze jeżeli chodzi o bezpośredni zakup od producenta (np. cukrownie, mleczarnie), a w przypadku pośrednictwa ogniw handlu —

http://rcin.org.pl

jeżeli chodzi o dobra „regionalne", przewożone w zasadzie na stosunkowo niewielkie odległości (np. młyny, przemysł mięsny).

Stąd w przedstawionym wyżej schemacie uwypuklono odpowiednie przepływy artykułów rolnych jako istotne dla regionalizacji gospodarczej.

Powyższe stwierdzenia pozwalają na interpretację przedstawionego materiału z punktu widzenia charakterystyki struktury regionalnej obszaru.

W zakresie handlu ziemiopłodami istotną przestrzenną jednostką gospodarczą są powiaty oraz zgrupowania dwóch, a wyjątkowo trzech powiatów, podporządkowanych silniejszemu ośrodkowi. Według powiatów zorganizowane są bowiem związki gminnych spółdzielni, prowadzące samodzielnie bądź na zlecenie innych przedsiębiorstw skup podstawowej masy artykułów, według powiatów, zaś z częściowym ich łączeniem — centrale handlu zbożem, żywcem, owocami i warzywami; jednostki te stanowią przedsiębiorstwa, dysponujące własnymi magazynami, środkami transportu itp. Na niższym szczeblu struktury regionalnej istotne znaczenie ma podział na zasięgi działania gminnych spółdzielni, obejmujące po kilka gromad, a odpowiadające w zasadzie dawnemu podziałowi gminnemu; w ośrodkach siedzib tych spółdzielni mieści się większość punktów skupu i magazynów przejściowych.

W zakresie przetwórstwa artykułów rolnych terytorialna organizacja obrotu ma charakter odmienny. Stałe, z góry ustalone regiony zaopatrzenia ma sieć mleczarń, zlokalizowanych w miastach powiatowych i niektórych ośrodkach, zaklasyfikowanych w analizie sieci osadniczej jako pomocnicze, oraz cukrowni, które swe regiony dostaw kształtują zupełnie niezależnie od organizacji powiatowej, lecz raczej w nawiązaniu do sieci kolei normalno- i wąskotorowych. W obu przypadkach chodzi o obszary niewielkie (wyjątkowo rozleglejsze dla niektórych cukrowni), o prostej wewnętrznej organizacji przebiegu produktu (producent — punkt skupu — zakład przetwórczy).

Przetwórstwo dwóch podstawowych grup artykułów rolnych, jakimi są żywiec i zboża chlebowe, tworzy swoiste układy regionalne wyższego rzędu w stosunku do obszarów organizacji skupu, dające podstawę do wydzielenia w ramach województwa dwóch większych obszarów o odrębnej strukturze, obsługiwanych przez zgrupowania (zespoły) zakładów. W skład pierwszego obszaru mającego ze względu na organizację wytwórczości charakter regionu gospodarczego wchodzi północno-zachodni pas powiatów od Gostynina — Płocka do Makowa — Pułtuska, wyposażony we własną sieć zakładów przetwórczych, przetwarzających większość miejscowej masy żywca i zbóż chlebowych. W zakresie przemiału żyta obszar dzieli się na dwa podregiony, z których pierwszy

http://rcin.org.pl

obejmuje powiaty płocki i gostyniński, drugi zaś resztę obszaru, zaś w zakresie przemiału pszenicy oraz przetwórstwa mięsnego głównym ośrodkiem regionu powiązanym z nim przepływem surowca jest Płock. Peryferie obszaru (powiaty płoński, pułtuski i makowski), pozbawione zakładów przetwórczych, grawitują już częściowo dostawami zboża i żywca do ośrodka warszawskiego.

Zupełnie odmienny charakter ma struktura całej reszty obszaru, która składa się z szeregu powiatów (związanych częściowo więzami organizacyjnymi w pewne nieco większe całości), będących wyłącznie dostawcami surowca, i Warszawy z jej najbliższym zapleczem, obejmującym w zakresie młynarstwa również lewobrzeżne powiaty tego obszaru, gdzie skoncentrowały się zakłady przetwórcze.

Rozpatrzmy z kolei sprawę oceny z punktu widzenia analizy regionalnej dostaw do ośrodków konsumpcji, czy to bezpośrednio przez producenta, czy też za pośrednictwem handlu i zakładów przetwórczych.

Dostawy producentów bezpośrednio do ośrodków konsumpcji wchodzą w grę głównie przy niewielkich odległościach. Ich znaczenie dla kształtowania się więzi regionalnych polega głównie na tym, że pociągają one za sobą przejazdy większej ilości osób, związane również i z zakupami przez nie towarów i usług; tak więc zasięgi bezpośrednie dowozu artykułów rolnych przez producentów związane są ściśle z kształtowaniem się sieci regionów obsługi na jej niższych szczeblach (zagadnienie to omówiono w rozdz. IV). Specyficzny charakter mają dowozy produktów rolnych do wielkich miast (w naszym przypadku — Warszawy), po pierwsze dlatego, że w grę wchodzą większe odległości (dogodne powiązanie komunikacyjne oraz możność realizacji wyższej stosunkowo marży detalicznej jako główny motyw przejazdu), po drugie zaś dlatego, że rozmiary dowozów są tego rzędu, że wpływają w sposób mniej lub bardziej znamienny na strukturę produkcji rolnej przyległego obszaru. Ostatnia cecha odnosi się oczywiście również do dostaw do wielkiego miasta poprzez aparat handlu tych wszystkich produktów, które mają charakter nietrwały i wymagają szybkiego przewozu, bądź których daleki transport nadmiernie podnosi koszty. Te bezpośrednie dostawy producentów i dostawy aparatu handlu wymienionych artykułów mają to znaczenie, że wiążą pewien przyległy obszar w sposób trwały intensywnymi przewozami i częściowo przejazdami osobowymi (element węzłowości) wpływając równocześnie na kształtowanie się koncentrycznych stref produkcji rolnej (porównaj koła Thünena). Jest to nota bene szczególny przypadek, gdzie — przy pewnej izolacji wielkiego miasta od innych podobnych ośrodków — układ strefowy pokrywa się z węzłowym i kryteria regionalizacji strefowej (jednorodnej) wyznaczają pewien układ węzłowy i odwrotnie.

http://rcin.org.pl

Na obszarze badanym taka rolnicza strefa podmiejska, cechująca się specyficznym kształtowaniem się struktury upraw (zwiększony areał buraków i innych roślin pastewnych, sadów i ogrodów warzywnych, zmniejszony w promieniu ca 20 km areał zbóż, zwłaszcza żyta), jak i w związku z tym — struktury produkcji towarowej, obejmuje na lewym brzegu Wisły obszar ograniczony zachodnią granicą powiatów Grójec, Grodzisk, Pruszków, a w zakresie produkcji sadowniczej także Sochaczew; obszar ten zaspokaja lwią część zapotrzebowania Warszawy w warzywa (pow. Pruszków), owoce (powiaty Grójec i Piaseczno) jak również jest obszarem najbardziej intensywnej hodowli mlecznej (powiaty Pruszków i Piaseczno). Odmiennie przedstawia się sytuacja na prawym brzegu Wisły. Przy znacznie gorszych warunkach glebowych obszary te nastawione są głównie na produkcję zwierzęcą (jedynie powiat garwoliński cechuje większy areał sadów), a właściwa strefie podmiejskiej intensyfikacja produkcji rolnej, zmniejszająca typ gospodarowania i strukturę produkcji towarowej, obejmuje mniej więcej obszar prawobrzeżnej części powiatu nowodworskiego, zachodnią część powiatu wołomińskiego (oraz powiat miejsko-uzdrowiskowy Otwock).

Jednakże obszar bezpośrednich dostaw na rynek warszawski czy to przez samych producentów, czy też przez drobny, nie zorganizowany handel, obszar związany codziennymi przejazdami wielkiej liczby osób obejmuje terytorium znacznie rozleglejsze: obok całego obszaru powiatów wymienionych, również powiat Mińsk, a także szereg przyległych do stacji kolejowych miejscowości powiatów: Węgrów i Ostrów Mazowiecki (Małkinia), Siedlce, Garwolin oraz Pułtusk (Nasielsk), z których przywożone są koleją masło, śmietana, jaj i drób (w okresach trudności na rynku mięsnym przywożone są także znaczne ilości mięsa) [27].

Ostatnią wreszcie grupą rozpatrywanych tu przewozów będą przewozy artykułów rolnych, zarówno gotowych do konsumpcji (surowych bądź przetworzonych), jak i wymagających dalszej przeróbki, które tak technicznie, jak też gospodarczo mają być przewożone w naszych warunkach i na stosunkowo duże odległości w odniesieniu do skali niniejszego opracowania. Jako dostawcy tych artykułów wystąpią omówione wyżej terytorialne jednostki handlu ziemiopłodami, których strukturę omówiliśmy wyżej.

Przewozy tych artykułów nie stanowią istotnego elementu kształtowania się regionów gospodarczych (w naszym przypadku Warszawa odbiera zresztą tylko część tych artykułów, a uzupełnia swe zaopatrzenie z obszarów często bardzo odległych). Niemniej jednak kształtowanie

[27] Informacje te uzyskano na drodze obserwacji i wywiadów poczynionych na targowiskach prawobrzeżnej Warszawy, na które przybywa w dni targowe łącznie do 2 tys. sprzedawców.

http://rcin.org.pl

się pewnych stałych obszarów dostaw bezpośrednio przyległych do obszaru konsumcji stwarza moment ciążenia gospodarczego, uwarunkowanego w dużej mierze samą logiką położenia geograficznego, który dla regionalizacji gospodarczej nie jest bez znaczenia. Sprawdzianem tego może być wspomniana już w rozdziale II mapa 11 dowozu zboża i mąki do Warszawy w latach międzywojennych — wyznaczająca granicę ciążenia Warszawy na obecnej zachodniej granicy województwa.

http://rcin.org.pl

IV. POZAPRODUKCYJNE POWIĄZANIA REGIONALNE

1. STRUKTURA FUNKCJONALNA MIAST I OSIEDLI MIEJSKICH. WARSZAWA JAKO OŚRODEK DOJAZDÓW DO PRACY

Zagadnienie sieci miast, które stanowią trzon gospodarczej struktury regionalnej obszaru, sprowadza się w analizie tej struktury do pytania: jakie funkcje i w stosunku do jakich obszarów spełniają te miasta? Wcześniejsze rozpatrzenie ważniejszych systemów powiązań produkcyjnych na badanym obszarze umożliwiło rozeznanie w tym zakresie z punktu widzenia funkcji produkcji i organizacji obrotu produkowanymi dobrami. Analiza sieci miast przeprowadzona w tym rozdziale kładzie zatem główny nacisk na rozpatrzenie tego zagadnienia z punktu widzenia obsługi mieszkańców badanego obszaru jako konsumentów [28]. Włączono tu również zagadnienie dojazdów do pracy, które wiążą się w dość poważny sposób z obsługą obszaru przez miejscowości docelowe tych przejazdów (jakkolwiek jasne jest, że zagadnienie dojazdów do pracy może być rozpatrywane również w kontekście analizy produkcji jako problem zaopatrzenia w siłę roboczą).

Zagadnienie roli poszczególnych miast w strukturze sieci osadniczej rozpatrywane jest przez współczesną geografię osadnictwa w ramach tzw. analizy funkcjonalnej. Istotą koncepcji leżącej u jej podłoża jest, jak wiadomo, wyróżnienie funkcji miastotwórczych i uzupełniających, stanowiących podstawę podziału całej zawodowoczynnej ludności osiedla na odpowiednie grupy; w ramach tak wyróżnionej grupy miastotwórczej wydziela się dopiero poszczególne rzeczowe rodzaje funkcji, odpowiadające podziałom struktury zawodowej.

Praca pionierska J. Kostrowickiego [28] w literaturze polskiej w tym zakresie dała zarazem opracowanie sieci osadniczej całego kraju z punktu widzenia analizy funkcjonalnej. Zarówno ze względu na oparcie tej pracy na danych dziś już zdezaktualizowanych (1949), jak

[28] Pojęcie konsumpcji rozumiemy tu szeroko, włączając również „konsumpcję" usług administracji, sądownictwa itp.

http://rcin.org.pl

i ze względu na wysoce uogólniający charakter tego opracowania, nie daje ono jednak, dla naszych celów, dostatecznie wiernego obrazu zróżnicowania funkcji osiedli miejskich badanego obszaru.

Bardziej szczegółowe studia struktury funkcjonalnej miast polskich prowadzone były następnie głównie przez Instytut Urbanistyki i Architektury a później Instytut Geografii PAN, obejmując jednak przede wszystkim miasta większe, tak że spośród miast województwa opracowanych zostało zaledwie kilka; rezultaty tych badań przedstawiają w sposób syntetyczny ostatnie prace L. Kosińskiego [70, 71].

Metoda badania struktury funkcjonalnej była w zasadzie poważnym krokiem naprzód w zakresie geograficznych studiów nad siecią osadniczą, wyznaczając nowy i niewątpliwie płodny kierunek zainteresowań geografii miast. Niezależnie od trudności ścisłego podziału ludności pracującej na grupę miastotwórczą i uzupełniającą oraz związanej z tym konieczności subiektywnych decyzji dla ustalenia szeregu elementów tego podziału, trzeba jednak zwrócić uwagę, że analiza funkcjonalna w jej obecnym ujęciu ma charakter w zasadzie aprzestrzenny rozwijając się w kierunku badania typologicznego, mającego zastosowanie w czysto przedmiotowym ujęciu geografii miast, przy zlekceważeniu ujęcia regionalnego.

Nie wchodząc w szczegółowe rozwinięcie krytyki metod stosowanych w Polsce w dotychczasowych opracowaniach zwróćmy tu uwagę na pewne konsekwencje „techniczne" ujęcia tych opracowań. W warunkach, gdy badania szczegółowe — ze względu na ich ogromną pracochłonność — nie mogą objąć wszystkich miast, zasadniczą podstawą analizy funkcjonalnej i właściwszą niż stosowana metoda badania ludności zamieszkałej w miastach, muszą być bilanse zatrudnienia (według zatrudnienia w miejscu pracy), zaś badania szczegółowe powinny dać możliwie wierny klucz do przedstawienia danych bilansów zatrudnienia w układzie funkcjonalnym; warunkiem tego jest oczywiście właściwe wydzielenie grupy uzupełniającej. Niemożność uzyskania na podstawie dotychczasowych badań takiego wiernego klucza zaciążyła właśnie ujemnie na ścisłości dokonanej tu próby klasyfikacji funkcjonalnej miast badanego obszaru.

Dla potrzeb niniejszej pracy zestawiono uproszczoną klasyfikację miast i osad miejskich województwa uwzględnionych w bilansie zatrudnienia z r. 1957 (wg stanu z początku roku). Ze względu na nie ujęcie w tym bilansie odpowiednich danych, wielkości zatrudnionych w dwóch spośród trzech wyróżnionych grup funkcji miastotwórczych podano według innych źródeł, zaś wyliczenie liczby zatrudnionych w grupie „inne funkcje miastotwórcze" oparto na zastosowaniu wskaźnika udziału tej grupy w ogólnej liczbie zawodowo czynnych. Wskaźniki te oparto

http://rcin.org.pl

Tabela

Struktura funkcjonalna wybranych miast i osad
(liczby bezwzględne w tys.)

Miejscowość	Zatrudnieni na miejscu			Grupa miastotwórcza			Grupa uzupełniająca
	ogółem	w tym w zajęciach pozarolniczych		dojeżdż. do pracy do W-wy	przemysł	inne funkcje	
		%	liczba				
1	2	3	4	5	6	7	8
Brok	1,2	8,0	0,1	—	—	—	—
Brwinów	1,8	47,1	0,9	1,4	0,3	0,2	0,4
Ciechanów	7,9	85,2	6,6	0,4	2,0	1,8	2,8
Chorzele	0,7	45,8	0,3	—	—	0,2	0,1
Garwolin	3,2	65,1	2,1	0,2	0,3	1,2	0,6
Gąbin	1,3	39,5	0,5	—	0,2	0,1	0,2
Gostynin	3,7	82,5	3,0	—	1,1	1,0	0,9
Góra Kalwaria	1,6	51,5	0,8	0,3	0,2	0,3	0,3
Kałuszyn	0,8	32,4	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1
Kobyłka	1,6	32,3	0,5	1,4	—	0,1	0,4
Łosice	1,7	43,1	0,7	—	—	0,5	0,2
Maków	1,8	73,6	1,3	—	—	0,7	0,4
Milanówek	3,1	84,9	2,6	1,9	1,6	0,1	0,9
Mińsk	6,5	83,3	5,4	3,0	2,5	1,2	1,7
Mława	4,6	82,7	3,8	—	0,8	1,7	1,1
Mogielnica	1,0	47,5	0,5	—	0,1	0,2	0,2
Mordy	0,6	32,1	0,2	—	—	—	—
Mszczonów	1,3	69,5	0,9	—	0,4	0,2	0,3
Nowy Dwór	2,1	93,3	1,9	1,3	0,4	0,8	0,7
Ostrołęka	4,4	83,7	7,3	—	0,6	1,8	1,3
Otwock	6,8	97,6	6,7	5,3	0,5	3,8	2,4
Płock	14,8	90,2	13,3	—	5,4	3,3	4,6
Płońsk	3,9	82,0	3,2	0,2	0,2	1,0	1,0
Podkowa Leśna	0,4	94,9	0,4	0,6	—	0,2	0,2
Pruszków	13,3	93,2	12,4	4,5	7,4	1,4	3,6
Przasnysz	3,2	69,2	2,2	—	0,7	0,8	0,7
Pułtusk	4,0	72,1	2,9	0,1	0,5	1,4	1,0
Raciąż	0,9	52,0	0,5	—	0,1	0,2	0,2
Radzymin	1,7	61,3	1,0	0,6	0,3	0,4	0,3
Różan	0,6	26,1	0,2	—	—	0,2	—
Ryki	1,1	39,7	0,8	—	—	0,5	0,3
Serock	0,5	38,9	0,2	0,1	—	0,1	0,1
Siedlce	13,3	83,0	11,0	0,6	2,3	4,6	4,1
Skolimów	0,9	95,1	0,9	0,6	0,2	0,3	0,4
Sochaczew	5,3	91,0	4,8	0,8	1,5	1,6	1,7
Sokołów	6,2	57,5	3,6	—	1,7	0,8	1,1
Tłuszcz	1,2	68,1	0,8	1,0	0,1	0,3	0,4
Warka	1,6	66,2	1,1	0,2	,6	0,2	0,3

http://rcin.org.pl

Tabela 4 c.d.

1	2	3	4	5	6	7	8
Wołomin	5,6	87,6	4,9	4,7	2,5	0,5	1,9
Wyszogród	0,7	56,1	0,4	—	—	0,3	0,1
Zakroczym	0,8	30,7	0,2	0,1	—	—	—
Zielonka	1,0	93,0	0,9	1,8	0,4	—	0,5
Żuromin	1,0	62,0	0,6	—	0,1	0,3	0,2
Żyrardów	12,6	97,5	12,3	1,2	8,9	0,7	2,7

U w a g a: Znak — oznacza, że zatrudnienie w danej grupie nie występuje lub że odpowiednia liczba mniejsza jest od zera.

Ź r ó d ł a: kolumny 2—4: bilans zatrudnienia na r. 1957 (stan na I.I.); kolumna 5: dane materiałów do bilansu zatrudnienia na r. 1959 (stan na 1.I.); kolumna 6: Miasta i osiedla w Polsce, GUS, Warszawa 1958(stan na 31.XII.1957); niektóre cyfry skorygowane w oparciu o rzeczywisty stan zatrudnienia wg zakładów.

na danych dla miast województwa przytoczonych w tabelach zawartych w cytowanych pracach K o s i ń s k i e g o, przyjmując dla miast opracowanych wskaźniki wyliczone na podstawie tych tabel, dla pozostałych zaś miast i osad miejskich wskaźniki analogiczne, w wysokościach następujących: dla osiedli przemysłowych i satelitycznych okręgu warszawskiego 20—25%, dla pozostałych osiedli 30—35%. Wskaźniki te mają charakter przybliżony ze względu na: a) odmienny sposób ujmowania grupy miastotwórczej, b) stwierdzone nieścisłości cyfr podawanych przez Kosińskiego [29].

Ponieważ czynniki odchyleń rzutują różnokierunkowo na ścisłość danych — jak stwierdzono na paru przykładach — efekt ich częściowo znosi się wzajemnie powodując zmniejszenie skali błędu; wobec jednak orientacyjnego charakteru ustaleń uznano za niecelowe przeprowadzenie ścisłego przyrównania obu metod opracowania, pozostającego w zasadzie w granicach możliwości.

Z tym zastrzeżeniem co do orientacyjnego charakteru przeprowadzonej analizy uzyskano pogląd na funkcje miastotwórcze miast i osad miejskich województwa, wystarczająco ścisły dla ustalenia ich typu

[29] Np. dla miasta Siedlec tablica w pracy Kosińskiego podaje wskaźnik zatrudnionych w przemyśle i rzemiośle w wysokości 0,3% liczby mieszkańców, co dałoby liczbę około 100 zatrudnionych, podczas gdy według GUS zatrudnienie w samym przemyśle wyniosło w 1957 r. 2,3 tys. osób; tak wielka rozbieżność nie tłumaczy się na pewno różnicą czasową pochodzenia obu cyfr. Podobne, choć mniejsze różnice w odsetku zatrudnienia w przemyśle stwierdzono w liczbach dla innych miast województwa; różnice w odsetku ludności miastotwórczej wynikają natomiast głównie z nieuwzględnienia w naszych danych uczniów szkół średnich, ujętych przez Kosińskiego w grupie miastotwórczej.

http://rcin.org.pl

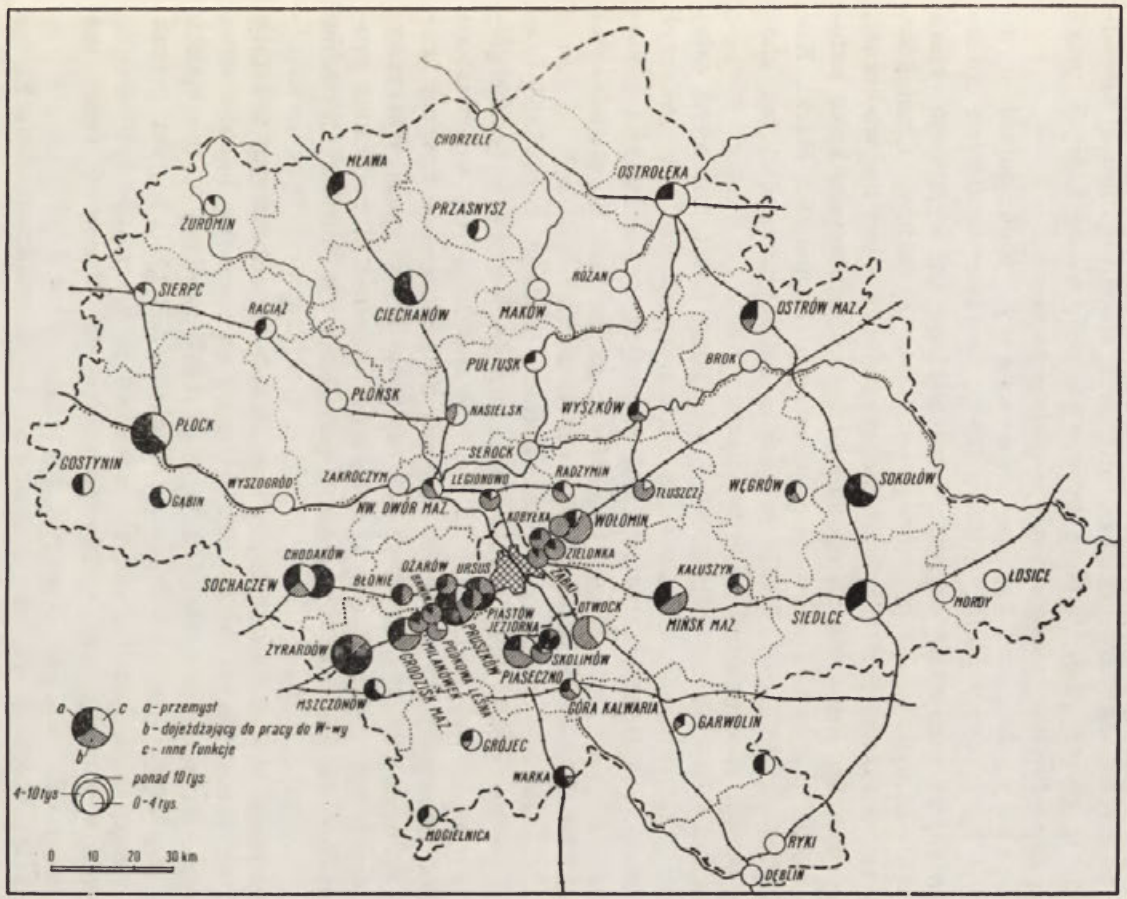

21. Funkcje miast

Zatrudnieni w grupie miastotwórczej: a) przemysł, b) dojeżdżający do pracy do Warszawy, c) inne funkcje

http://rcin.org.pl

funkcjonalnego (mapa 21). Zarejestrowane na mapie ustalenia dają ogólny pogląd w szczególności na dwa interesujące nas zagadnienia:

1) znaczenie dojazdów do pracy do Warszawy w strukturze funkcjonalnej miast i jej bliższego zaplecza,

2) hierarchię ośrodków obsługi, mierzoną absolutną ilością zatrudnionych w grupie „inne funkcje miastotwórcze", wśród których przeważają zdecydowanie właśnie funkcje obsługi zaplecza.

Dojazdy do pracy do Warszawy. Rola dojazdów do pracy w Warszawie [30] jasno wynika z faktu, że nawet w dużych uprzemysłowionych ośrodkach okręgu warszawskiego (z wyjątkiem kilku ośrodków zdecydowanie przemysłowych, jak Żyrardów, Chodaków, Ursus czy Jeziorna) liczba dojeżdżających stanowi jeżeli nie większość, to przynajmniej jedną trzecią ogólnej liczby zatrudnionych; kilka natomiast osiedli miejskich, przeważnie mniejszych (Legionowo, Marki, Kobyłka, Zielonka, Tłuszcz, Podkowa Leśna, Ząbki, Skolimów) ma charakter osiedli zdecydowanie satelitycznych.

Ten duży odsetek dojeżdżających z pobliskich miast jest cechą całej struktury zatrudnienia w powiatach podwarszawskich. Aby zmierzyć ten odsetek posłużono się materiałami zebranymi przez Miejską i Wojewódzką Komisję Planowania Gospodarczego do bilansu zatrudnienia na rok 1959, uzyskując następujący obraz sytuacji:

Według danych zgłaszanych przez zakłady pracy w roku 1958 pracowało w Warszawie 73,4 tys. osób stale zameldowanych w poszczególnych powiatach województwa oraz 2,4 tys. zamieszkałych w powiatach województw sąsiednich (głównie powiatu Skierniewice i Łowicz). Ponadto zgłoszono 6,2 tys. pracowników dojeżdżających spoza Warszawy, dla których nie podano miejsca zamieszkania; sumę tą rozliczono proporcjonalnie na poszczególne powiaty podnosząc ich wartości dojazdów o 8%. Uzyskana liczba globalna 81,2 tys. dojeżdżających była niewspółmiernie niska w stosunku do odpowiednich ustaleń dokonanych w latach ubiegłych przez MKPG w oparciu o liczby sprzedanych biletów miesięcznych. Biorąc pod uwagę, że w roku 1957 ustalona w ten sposób liczba dojeżdżających do Warszawy wyniosła 100 tys., w tym jednak kilka tysięcy osób zameldowanych okresowo w Warszawie (przeważnie w hotelach robotniczych) i dojeżdżających do Warszawy tylko raz w tygodniu lub rzadziej, przyjęto, że realna cyfra dojeżdżających codziennie do pracy w Warszawie kształtuje się w granicach około 95 tysięcy, co oznaczałoby błąd wynikający z niesumiennego wypełniania kwestionariuszy ankietowych przez zakłady pracy, sięgający około 17%

[30] Dojazdów do pracy w innych miejscowościach nie rozpatrywano ze względu na ich małe znaczenie w strukturze wyższego rzędu układów regionalnych na badanym obszarze.

http://rcin.org.pl

wykazanej liczby dojeżdżających z poszczególnych powiatów. Tak więc dane bilansu zatrudnienia o liczbach dojeżdżających z poszczególnych powiatów zwiększono, łącznie z poprzednią poprawką, proporcjonalnie o 25%; rezultaty tego wyliczenia podaje tabela 5.

Tabela 5

Dojazdy do pracy do Warszawy (w tys. osób)

Powiat	Liczba dojeżdżających	Zatrudnienie ogółem w/g miejsca zamieszkania	2 : 3
1	2	3	4
Wołomin	17,8	56,8	31,3
Nowy Dwór	9,8	35,0	28,0
Pruszków	18,7	74,0	25,2
Otwock	13,8	58,6	23,5
Mińsk Maz.	6,3	56,0	11,2
Piaseczno	6,0	45,7	13,1
Grodzisk	5,5	50,7	9,6
Sochaczew	1,7	25,9	6,5
Pułtusk	1,5	34,1	4,4
Węgrów	1,5	44,4	3,4
Wyszków	0,9	27,2	3,3
Grójec	1,2	48,9	2,4
Garwolin	1,5	52,7	2,8
Siedlce	1,0	58,8	1,7
Ostrów Maz.	0,6	43,7	1,4
Ciechanów	0,5	41,6	1,9
Płońsk	0,6	41,7	1,4
Inne powiaty woj. warszawskiego	0,4		
Skierniewice	1,2		
Łowicz	0,8		
Kozienice	0,3		

Źródło: szacunek na podstawie bilansów zatrudnienia na rok 1959 (stan na 1.I)

Wynika z niej, że w czterech powiatach podwarszawskich (Wołomin, Nowy Dwór, Otwock, Pruszków) dojeżdżający do pracy w Warszawie stanowią około 25—30% całej zawodowoczynnej ludności, zaś w trzech dalszych powiatach (Grodzisk, Piaseczno, Mińsk) odsetek ten sięga 12—13%. Łącznie na powiaty te przypada około 88% ogólnej liczby dojeżdżających; reszta zaś przypada na rozległy obszar przekraczający na zachodzie i południu granice województwa; jeszcze w większej mierze niż w pierwszej grupie powiatów chodzi tu o wydłużone pasy, czy dalej — poszczególne miejscowości, położone wzdłuż linii kolejo-

http://rcin.org.pl

wych [31], przy czym czas dojazdu sięga w przypadkach skrajnych 2 godzin.

Pogląd na hierarchię ośrodków lokalnych. Liczby tablicy struktury funkcjonalnej miast dają nam również wstępne rozeznanie znaczenia poszczególnych miast w hierarchii ośrodków obsługi, mierzone bezwzględną liczbą zatrudnionych w grupie „inne funkcje miastotwórcze", wśród których przeważają funkcje usługowe na rzecz zaplecza.

Silnie wybijają się liczbą zatrudnionych w tej grupie Płock, Siedlce i Otwock — przy czym w ostatnim przypadku liczba ta wyjątkowo nie charakteryzuje regionalnego znaczenia miasta, ze względu na jego specjalny, wypoczynkowo-uzdrowiskowy charakter. Dane dla pozostałych miast obrazują zdecydowaną przewagę miast powiatowych nad innymi ośrodkami. Wśród 16 miast o liczbie 1—2 tys. zatrudnionych w tej grupie znalazło się tylko jedno miasto niepowiatowe — Dęblin, zaś w grupie 10 miast o powyżej 500 zatrudnionych — 2 miasta niepowiatowe: Nasielsk i Żyrardów [32]. Wszystkie pozostałe ośrodki, w tym nowo kreowany ośrodek powiatowy Żuromin, cechują bardzo niskie liczby zatrudnionych w tej grupie (100—400).

Liczby te oczywiście charakteryzują w sposób jednostronny hierarchię ośrodków lokalnych, gdyż na takie ich ukształtowanie wpływa wyraźnie stan zatrudnienia w dziedzinie funkcji administracyjno-organizacyjnych, dlatego też pełny obraz hierarchii ośrodków lokalnych da dopiero konfrontacja tych liczb ze wskaźnikami obsługi regionalnej w zakresie funkcji typowo usługowych (usługi na rzecz ludności).

2. UKŁAD REGIONÓW OBSŁUGI W ŚWIETLE ANALIZY RUCHU PASAŻERSKIEGO [33]

Niezależnie od analizy regionalnego znaczenia i zasięgu niektórych ważniejszych miast, posłużono się w pracy analizą syntetycznego wskaźnika regionalnych zasięgów obsługi, za jaki uznano przejazdy pasażer-

[31] Por. mapę 22, obrazującą potoki ruchu pasażerskiego na liniach podwarszawskich; w ruchu tym przejazdy do i z pracy odgrywają rolę dominującą.

[32] W ocenie znaczenia analizowanych cyfr w odniesieniu do Żyrardowa, podobnie jak w przypadku innych miast okręgu warszawskiego, należy wziąć pod uwagę wysoką gęstość zaludnienia przyległych obszarów.

[33] Wyniki badania, prezentowane w tym rozdziale, wraz z bardziej szczegółowym omówieniem związanych problemów metodologicznych przedstawił autor w artykule *Badania przejazdów osobowych jako metoda wyznaczania regionów obsługi*, „Przegląd Geograficzny" XXX (1959), s. 119—127.

http://rcin.org.pl

skie. Z metodycznego punktu widzenia właściwszym wydaje się rozpatrywanie tego zagadnienia po analizie poszczególnych funkcji, jako narzędzia przy ostatecznej syntezie. Zważywszy jednak, że ogólna orientacja uzyskana na podstawie badania przejazdów pasażerskich stanowiła w niniejszej pracy niezbędny element interpretacji danych o funkcjach handlowych miast (dla których nie uzyskano innych danych o kształtowaniu się wyższego rzędu zasięgów obsługi), wyniki tych badań przedstawiono przed analizą poszczególnych funkcji miast.

Próba rozwiązania problemu syntetycznego wskaźnika sumującego w jednej wartości liczbowej różnorodne funkcje regionalne miast doprowadziła Christallera [8] do uznania za taki wskaźnik liczby pozamiejscowych połączeń telefonicznych. W swej pracy autor używał zresztą tego wskaźnika jedynie dla ustalania rangi miast jako ośrodków regionalnych, nie zaś ich regionalnego zasięgu; znacznie później pojawiły się dopiero próby zastosowania tego wskaźnika do analizy powiązań regionalnych [34].

Metoda Christallera spotkała się z uzasadnioną krytyką koncentrującą się dookoła rzeczywistej doniosłości stosowanego przezeń wskaźnika dla badanego problemu. Wyniki tej dyskusji sprowadzają się do tego, że wskaźnik ten nie ma tak uniwersalnego znaczenia, jakie mu przypisywał autor, i doniosłość jego musi być przeanalizowana w każdym przypadku na konkretnym badanym obszarze.

Na badanym przez nas obszarze, na którym telefon nie jest bynajmniej powszechnym środkiem łączności, metoda Christallera nie może znaleźć pełnego zastosowania. Natomiast przejazdy pasażerskie publicznymi środkami lokomocji, analizowane w niniejszej pracy, znacznie lepiej oddają kształtowanie się regionów obsługi, zwłaszcza w konkretnych warunkach badanego obszaru, na którym samochód osobowy jako środek lokalnej komunikacji pasażerskiej odgrywa minimalną rolę.

Przedmiotem badania były przejazdy na kolejach i liniach autobusowych pomiędzy poszczególnymi miejscowościami w oparciu o dane co do ilości sprzedanych biletów jednorazowych. Przystępując do badania założono, że wśród przejazdów pasażerskich można wyróżnić następujące trzy główne ich typy:

1) przejazdy nie związane z układem regionów węzłowych (przejazdy na wakacje, urlopy itp.);

2) codzienne przejazdy do pracy i nauki, które są niewątpliwie klasycznym przykładem więzi łączącej miasto z zapleczem, występują

[34] Por. mapę Region polarisée lionaise, reprodukowaną w pracy J. R. Boudeville'a L'économie régionale — Espace opérationel, „Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée", 1958, Ser. L., No 3.

http://rcin.org.pl

jednak w poważniejszej skali jedynie w odniesieniu do większych miast, a wyznaczają tylko zasięg szczególnie intensywnych kontaktów łączących miasto z zapleczem (nadają się one do wyznaczania tzw. „strefy podmiejskiej", nie zaś do wyczerpującego podziału obszaru między „zasięgi wpływów różnych ośrodków");

3) przejazdy do ośrodków regionalnych w związku z załatwianiem spraw odpowiadających różnym funkcjom usługowym, sprawowanym przez te ośrodki (po zakup towarów, do lekarzy i szpitali, do sądów i organów administracyjnych itp.), oraz przejazdy wyrażające powiązania interesów (drobna sprzedaż produktów, kontakty osobiste przedstawicieli przedsiębiorstw i organizacji gospodarczych).

W niniejszej pracy wyłączono z badania stałe przejazdy do pracy i nauki na podstawie biletów miesięcznych, dla wyeliminowania zaś z obrazu poważniejszych przejazdów o charakterze specjalnym, pozaregionalnym, wybrano jako okres badań miesiąc wrzesień 1957 r., a więc okres poza sezonem intensywnego ruchu wakacyjno-urlopowego, będącego najpoważniejszym źródłem takich przejazdów; na okres ten nie przypadają również szczególnie intensywne prace polowe, ograniczające wyjazdy ludności wiejskiej do miast.

Badaniem objęto cały obszar województwa warszawskiego w zakresie obu rodzajów transportu publicznego oraz niektóre powiaty przyległe w zakresie tylko przejazdów na kolejach. Badane przejazdy zarejestrowano na mapie, będącej podstawą dalszej analizy, w ten sposób, że przy poszczególnych miejscowościach oznaczono sygnaturą w postaci strzałki kierunkowej, o wielkości proporcjonalnej do natężenia zjawiska, wartości biletów wykupionych do innych miejscowości.

Uwzględnione miejscowości dzielą się zasadniczo na dwie główne kategorie:

1) miasta powiatowe (z wyjątkiem siedmiu mniejszych, jak Sierpc, Żuromin, Przasnysz, Wyszków, Węgrów, Łosice, Ryki), dla których ustalono zarówno wyjazdy do miejscowości większych i równorzędnych, jak i przejazdy (oznaczone jako wyjazdy z miejscowości grupy 2),

2) pozostałe miasta powiatowe, jak i inne mniejsze miejscowości, dla których ustalono tylko wyjazdy do miejscowości grupy 1 i do Warszawy.

Osobne miejsce zajmuje w tym schemacie miasto Warszawa, traktowana tylko jako punkt docelowy wyjazdów z miejscowości obu tych grup.

Prowadzenie podobnego roboczego podziału miejscowości, opartego na przybliżonym bodaj rozeznaniu ich znaczenia w strukturze regionalnej, jest zabiegiem niezbędnym dla przeprowadzenia analizy przejazdów. Konkretne rozwiązanie przyjęte w opracowaniu wynika jednak głównie

http://rcin.org.pl

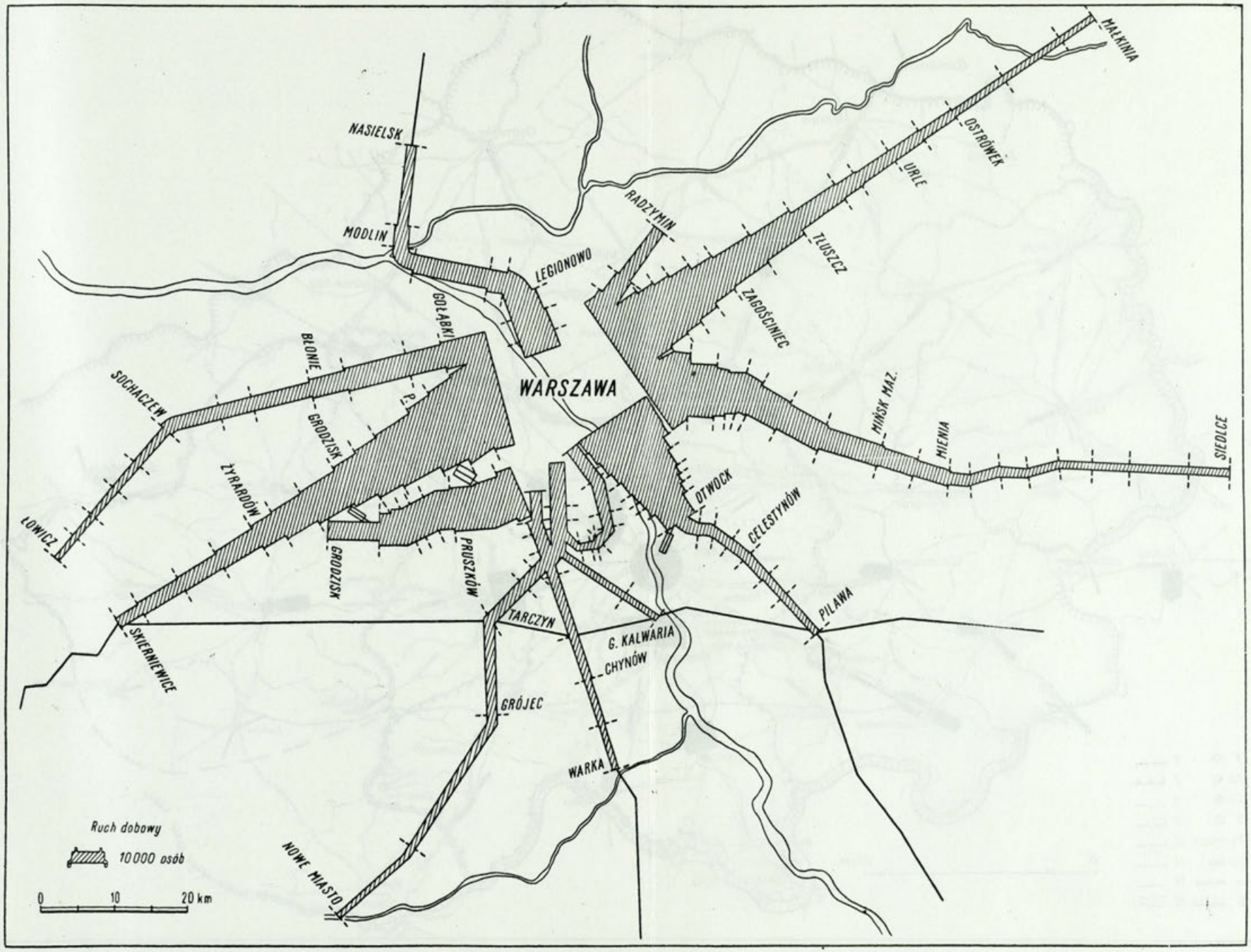

22. Przejazdy osobowe w ruchu podmiejskim (kolej normalna i wąskotorowa)

Źródło: dane badań DOKP z kwietnia, maja i czerwca 1956 r. Graficzne opracowanie danych MKPG, Warszawa

http://rcin.org.pl

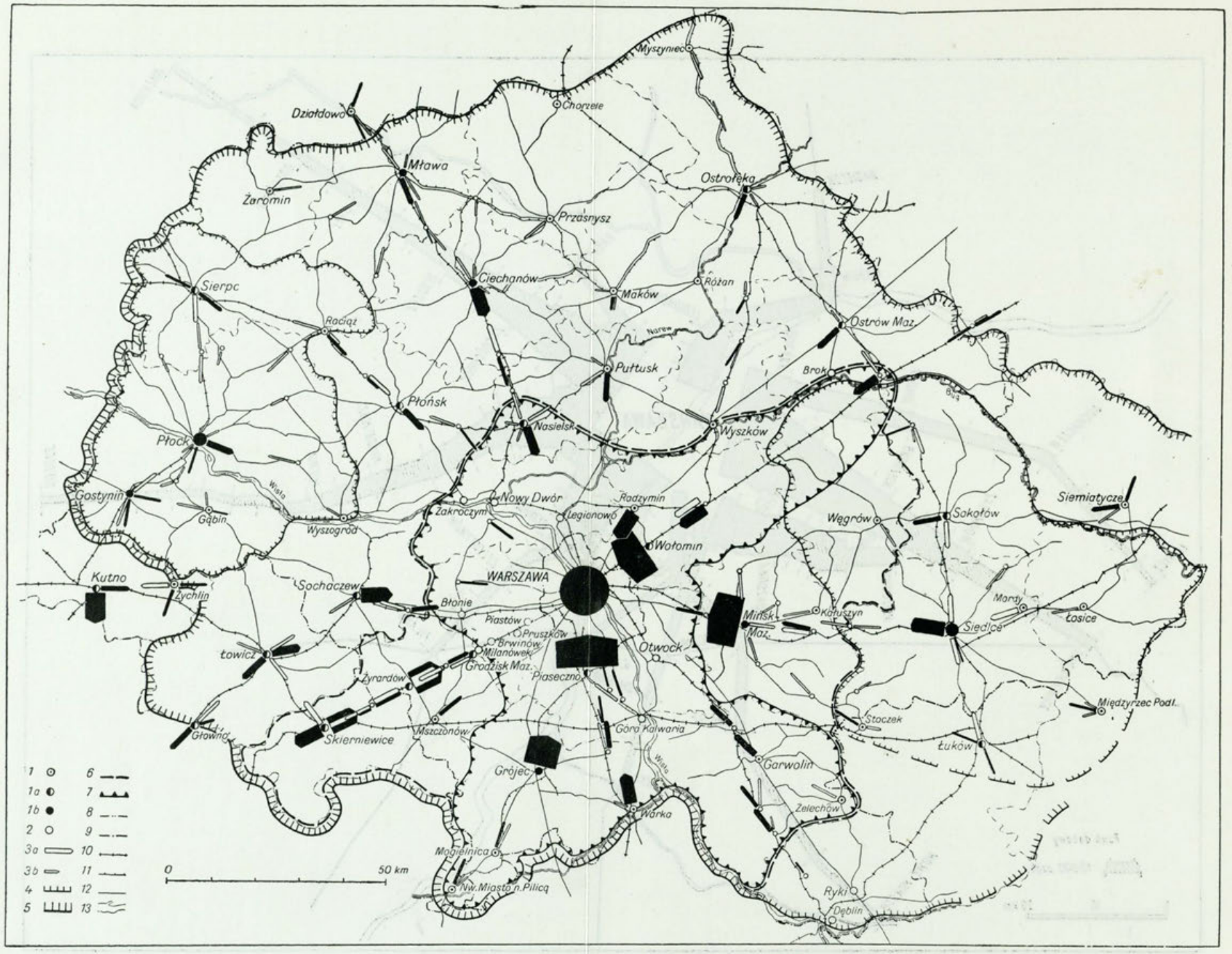

23. Regiony węzłowe przejazdów osobowych

1 — miejscowości objęte badaniem, w tym miejscowości uwzględniane jako punkty docelowe przejazdów; 1a — kolejami; 1b — kolejami i autobusami; 2 — miejscowości nie objęte badaniem; 3 — strzałki wskazujące natężenie i kierunek przejazdów (strzałki zaczernione obrazują przejazdy do miast wojewódzkich); 3a — 1 mm grubości = 2700 przejazdów; 3b — 1 mm grubości = 1350 przejazdów; 4 — granica regionu przejazdów osobowych II rzędu; 5 — granica regionu przejazdów osobowych I rzędu; 6 — granica obszaru szczególnie intensywnych przejazdów osobowych do Warszawy (ponad 1 przejazd na mieszkańca w miesiącu); 7 — granica obszaru bezpośredniego wpływu Warszawy; 8 — granice powiatów; 9 — granice województw; 10 — linie kolejowe szerokotorowe; 11 — linie kolejowe wąskotorowe; 12 — drogi obsługiwane przez komunikację autobusową; 13 — główne rzeki

http://rcin.org.pl

ze względów technicznych, związanych z charakterem stojących do dyspozycji materiałów źródłowych, a w szczególności danych PKS. Jedynymi bowiem możliwymi do uzyskania danymi o przejazdach autobusami w określonych relacjach międzyosiedlowych były dane miesięcznych sprawozdań kas PKS; otóż takie kasy istniały na badanym obszarze poza Warszawą tylko w miastach powiatowych (z wyjątkiem wyżej wymienionych), a ilości biletów sprzedanych do poszczególnych miejscowości przyjęto (w przypadku miejscowości mniejszych od danego miasta) za wartości przejazdów do miasta z tych miejscowości, biorąc pod uwagę, że linie autobusowe nie stosują biletów powrotnych. Względy techniczne zaważyły również na doborze miejscowości uwzględnionych w grupie drugiej; uwzględniono tu większość miejscowości o co najmniej 300 przejazdach do większych ośrodków, dla których możliwe było uzyskanie danych.

Dane dla przejazdów kolejami uzyskano na podstawie rachunków okresowych prowadzonych przez poszczególne stacje; zasadą było tu zebranie dla każdej stacji danych o przejazdach do stacji większych i (w przypadku miast) równorzędnych, do których sprzedano największe ilości biletów.

Uzyskane dane przedstawiono na opracowanej mapie łącznie, tj. sumując (gdzie należało) wielkości przejazdów kolejowych i autobusowych. Oczywiście obraz wynikający z uwzględnienia ilości sprzedanych biletów nie odpowiada zupełnie ściśle faktycznym przejazdom między miejscowościami, gdyż nie uwzględnia przejazdów „łamanych" (kolej — autobus, autobus — autobus), nie mówiąc już o dojazdach do stacji innymi środkami lokomocji lub dojściu pieszo.

Trzeba też pamiętać, że dane zarejestrowane jako wyjazdy z danej miejscowości niekoniecznie reprezentują wyjazdy ludności obsługiwanej przez tę stację (wyjazdy z miejsca zamieszkania), gdyż tkwią tu również przejazdy powrotne osób, które przyjechały do tej miejscowości bez biletu powrotnego; należy je więc traktować przede wszystkim jako wskaźniki powiązań różnego typu, zdając sobie natomiast sprawę, że domniemanie co do faktu, że reprezentują one głównie przejazdy ludności jednej miejscowości do drugiej opiera się przede wszystkim na uwzględnieniu różnicy miejsca poszczególnych osiedli w hierarchi ośrodków obsługowych (w pierwszym przybliżeniu — głównie na stosunkach liczby ich mieszkańców).

Rezultatem badania było opracowanie mapy 23, na której podstawie możliwe było dokonanie pewnej próby regionalizacji badanego zjawiska według paru głównych interesujących nas zagadnień.

1. Zagadnienie odgraniczenia obszarów nasilenia przejazdów osobowych między Warszawą a innymi miastami wojewódzkimi (jako miej-

http://rcin.org.pl

scowościami docelowymi); odpowiednią granicę regionalną przeprowadzono na podstawie wartości wyjazdów z miast powiatowych na zasadzie prostej przewagi ilościowej wyjazdów z tego miasta do Warszawy w stosunku do wyjazdów do innych miast wojewódzkich. Przy wyznaczaniu granicy regionalnej przyjęto zatem jako zasadę odniesienie wartości charakterystycznych dla miasta powiatowego do całego powiatu, wychodząc z założenia, że stanowi on pewien region obsługi niższego rzędu.

Do wyznaczonego w ten sposób „obszaru ciążeń" przejazdów osobowych Warszawy wchodzi cały obszar województwa warszawskiego, ponadto zaś niektóre przyległe powiaty z sąsiednich województw (Łowicz, Skierniewice, Siemiatycze).

Granica tak wyznaczonego regionu pokrywa się zatem dość ściśle z granicą województwa, zważywszy zwłaszcza, że na pozostałych obszarach wchodzących w skład tego regionu stosunek między przejazdami do Warszawy i do innych miast wojewódzkich na ogół zbliża się do jedności.

2. Zagadnienie siły i znaczenia powiązania poszczególnych obszarów, wchodzących w skład tak wyznaczonego regionu Warszawy, z jego ośrodkiem.

Bliższe rozpatrzenie mapy wykazuje, że siła i znaczenie tych powiązań są ogromnie zróżnicowane przestrzennie i bynajmniej nie stanowią prostej funkcji układu sieci komunikacyjnej i ekwidystant. Na zaznaczonym na mapie obszarze, w którego skład wchodzą powiaty: Skierniewice, Pruszków, Grodzisk, Piaseczno, Grójec, Garwolin, Mińsk, Wołomin i częściowo Pułtusk (stacja Nasielsk) przejazdy do Warszawy są stosunkowo bardzo intensywne, przekraczając wskaźnik 1 przejazd w miesiącu na 1 mieszkańca, przy czym w miejscowościach bliższych, takich jak Piaseczno, Grójec, Mińsk, wskaźnik ten przekracza liczbę 2; obszar ten jaskrawo kontrastuje z pozostałymi, nawet bezpośrednio przyległymi obszarami, gdzie wskaźnik ten wynosi przykładowo dla Sokołowa 0,19, dla Pułtuska 0,24, dla Ciechanowa 0,43, dla Łowicza 0,41.

Powyższe wyznaczenie obszaru szczególnie silnych powiązań pasażerskich z Warszawą oparte było w zasadzie na badaniu przejazdów do Warszawy z miast powiatowych. W związku ze stwierdzonym tu poważnym nasileniem przejazdów do Warszawy nasuwa się jednak następne zagadnienie, dotyczące struktury miejscowego układu ośrodków obsługi: w jakiej mierze miasta powiatowe na tym obszarze są miejscami koncentracji przejazdów osobowych, a więc ośrodkami obsługi dla administrowanych obszarów.

W tym celu wzięto pod uwagę wyjazdy z mniejszych miast, osad oraz wsi, porównując wartości przejazdów do Warszawy i do właści-

http://rcin.org.pl

wego miasta powiatowego. Zaznaczony obszar, na którym ilość przejazdów do Warszawy przekracza ilość przejazdów do miasta powiatowego, można by nazwać „obszarem (regionem) bezpośredniego wpływu" Warszawy, tj. obszarem, na którym Warszawa spełnia w znacznym stopniu funkcje gospodarcze i społeczno-kulturalne, spełniane na innych obszarach przez miasta powiatowe. Fakt, że na obszarach powiatów bezpośrednio sąsiadujących z Warszawą rola miast powiatowych sprowadza się głównie, jeżeli nie wyłącznie, do funkcji administracyjnych, nie jest oczywiście niespodzianką, natomiast ciekawe jest niewątpliwie stwierdzenie znikomej roli miast powiatowych Grójca i Garwolina jako ośrodków regionalnych. To niespodziewane rozciągnięcie się „obszaru bezpośredniego wpływu" Warszawy w kierunku południowym, kontrastujące z kierunkami największego nasilenia ruchu pociągów (zachód i wschód) należałoby oczywiście nieco skorygować, uwzględniając przejazdy do pracy, które również związane są ze świadczeniem przez Warszawę szeregu usług na rzecz ludności zaplecza; granicę tego obszaru przesunie się wtedy, zwłaszcza na południowy zachód, wzdłuż zelektryfikowanej linii żyrardowskiej, przypuszczalnie poza Grodzisk, na wschodzie zaś obejmie również stacje Dębe Wielkie w powiecie mińskim.

3) Zagadnienie powiązań międzypowiatowych. Analiza przejazdów między miastami powiatowymi wykazuje, że na większości badanego obszaru są one stosunkowo słabe, przedstawiając wartości wielokrotnie mniejsze niż przejazdy z tych miast do Warszawy; w szczególności są one zupełnie znikome między miastami powiatowymi leżącymi w bliskości Warszawy oraz między miastami przedzielonymi linią Bugu.

Ośrodkami poważniejszych koncentracji przejazdów są jedynie dwa większe miasta położone na krańcach województwa warszawskiego; Płock i Siedlce. Intensywność przejazdów do tych miast z sąsiednich miast powiatowych wykazuje, że stanowią one wyższego rzędu ośrodki obsługi, spełniające w stosunku do swego zaplecza częściowo funkcje stosunkowo odległego miasta wojewódzkiego, a częściowo uzupełniają również obsługę przyległych powiatów w zakresie funkcji spełnianych na innych obszarach przez miasta powiatowe (zważywszy, że większość owych ciążących do Płocka i Siedlec miast powiatowych to ośrodki małe i słabo wyposażone w stosunku do większości innych miast powiatowych).

3. FUNKCJE HANDLOWE OŚRODKÓW REGIONALNYCH

Organizację handlu ziemiopłodami od strony skupu omówiono w poprzednich rozdziałach; w niniejszym rozdziale interesuje nas handel

http://rcin.org.pl

głównie od strony dystrybucji masy towarowej, przede wszystkim zaś handel detaliczny, związany bezpośrednio z zaspokajaniem potrzeb ludności badanego obszaru.

HANDEL DETALICZNY

Lwia część obrotów handlowych, bo około 95%, przechodzi przez sieć handlu państwowego i spółdzielczego; handel prywatny ma więc tylko znaczenie pomocnicze, tym bardziej że około połowa jego obrotów przypada na branżę spożywczą o ściśle lokalnym znaczeniu, której źródłem zaopatrzenia jest w dużej mierze zakup u indywidualnych rolników.

Tak więc analizę funkcji regionalnych osiedli w zakresie handlu detalicznego ograniczono do sieci handlu uspołecznionego. Posłużono się tu materiałami szczegółowej ankiety, rejestrującej dane za rok 1956 dla wszystkich poszczególnych sklepów, przeprowadzonej przez GUS. Dane te uzupełniono danymi odnoszącymi się do obrotów straganowych, uzyskanymi z Wojewódzkiego Zarządu Gminnych Spółdzielni.

Z zebranego w ten sposób obfitego materiału wykorzystano dane odnoszące się do:

a) wielkości obrotu artykułami przemysłowymi w poszczególnych miejscowościach (przy szacunkowym wyodrębnieniu tej grupy obrotów z obrotów sklepów branży mieszanej),

b) rozmieszczenia sklepów niektórych branż wyspecjalizowanych.

O b r o t y a r t y k u ł a m i p r z e m y s ł o w y m i. Ograniczenie się w analizie do obrotów artykułami przemysłowymi jest łatwo zrozumiałe wobec faktu, że rozwinięta sieć sklepów spożywczych o prostym stosunkowo asortymencie pozwala w zasadzie na zaopatrywanie się w te artykuły w sklepach położonych w najbliższym sąsiedztwie; natomiast sprzedaż artykułów przemysłowych należy do funkcji bardziej wyspecjalizowanych, obejmujących swym zasięgiem większe obszary.

Do analizowanych wartości obrotów artykułami przemysłowymi nie wliczono tzw. artykułów masowych (węgiel, materiały budowlane, nawozy sztuczne), które co prawda należą do artykułów, których sprzedaż zlokalizowana jest tylko w niektórych miejscowościach, jednakże konkretna lokalizacja punktów sprzedaży tych artykułów uzależniona jest między innymi od usytuowania odpowiednich magazynów. Przypadkowa w szeregu przypadków lokalizacja tych magazynów w miejscowościach nie posiadających skądinąd żadnego, poza ściśle lokalnym, znaczenia handlowego sprawia, że włączenie tych artykułów do ogólnej wartości obrotów artykułami przemysłowymi dawałoby wypaczony obraz rzeczywistości.

http://rcin.org.pl

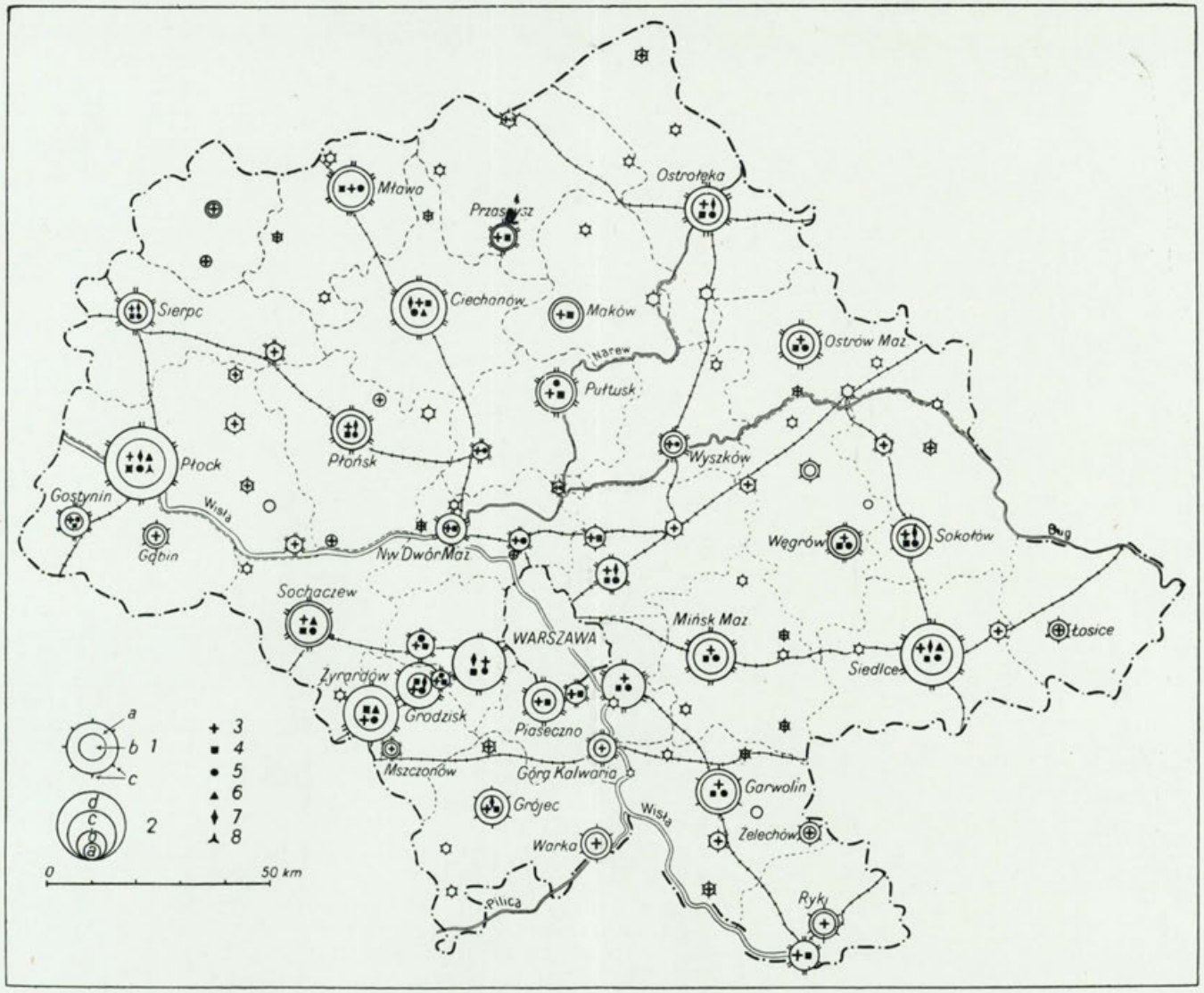

24. 1 — ośrodki handlowe

a) roczna wartość obrotów detalicznych artykułami przemysłowymi, b) roczna wartość szacunkowej nadwyżki tych obrotów ponad potrzeby mieszkańców ośrodka, c) częstotliwość targów (1 kreska – raz, dwie – dwa razy w tygodniu); 2 – skala wielkości sygn. 1a i 1b: a) 5 mln zł, b) 10 mln zł, c) 50 mln zł, d) 100 mln zł; 3 — apteki; 4 — księgarnie; 5 — sklepy meblowe; 6 — sklepy artykułów precyzyjno-optycznych; 7 — sklepy artykułów elektrotechnicznych; 8 — sklepy artykułów jubilerskich

http://rcin.org.pl

Obliczone w ten sposób wielkości obrotów artykułami przemysłowymi dla wszystkich miast (bez Warszawy i niektórych mniejszych miast podwarszawskich) oraz niektórych większych osad i wsi [35] skartowano na mapie 24. Uzyskany obraz oddaje znaczne zróżnicowanie tych wartości, stanowiących iloraz a) liczby mieszkańców tych miejscowości i b) wartości obrotów na 1 mieszkańca. Chcąc uzyskać dokładniejszy obraz regionalnego znaczenia poszczególnych osiedli w zakresie funkcji handlu detalicznego należałoby oczywiście wyeliminować różnice wartości obrotów, związane z różnicą ilości ludności osiedli, rzutującą na wielkość konsumpcji samych mieszkańców tych osiedli (czyli — w terminologii Christallera — doprowadzić do przekształcenia surowych wskaźników centralności poszczególnych osiedli na wskaźniki specyficzne).

Posłużenie się samym wskaźnikiem obrotów na 1 mieszkańca nie dałoby oczywiście również poglądu na interesujące nas zagadnienie, które najlepiej zobrazowałoby wielkości obrotów świadczonych przez poszczególne osiedla na rzecz swego zaplecza.

Wielkości te (w grubym przybliżeniu) uzyskano na drodze następującego uproszczonego szacunku: na podstawie danych GUS za rok 1956 [36] odnoszących się do całego województwa (bez Warszawy) przyjęto, że wskaźnik rocznych obrotów artykułami przemysłowymi na głowę mieszkańca wynosi w województwie 2 tys. zł i że wskaźnik ten odnosi się do wszystkich badanych miejscowości; poprzez odjęcie ilorazu tego wskaźnika i liczby mieszkańców osiedla od ogólnej wartości obrotów uzyskano hipotetyczną wartość nadwyżki obrotów, przypadających na zaplecze osiedla. Wielkości te — tam gdzie miały wartość dodatnią — skartowano również na tej samej mapie, z pominięciem jednak mniejszych osad i wsi, dla których brak było dokładnych liczb ludności (i dla których wskaźnik ten ma małe znaczenie, przybierając zresztą z reguły wartość ujemną).

Oczywiście tak uzyskane wartości stanowią jedynie pewne przybliżenie do rzeczywistości, co wynika z konieczności przyjęcia następujących upraszczających założeń:

a) przyjęty ogólny wskaźnik wojewódzki konsumpcji jest ścisły; w rzeczywistości część popytu ludności województwa zaspokaja Warszawa — jakkolwiek odnosi się to głównie do obszarów przyległych, dla których wynikający błąd przeszacowania nadwyżki kompensuje fakt wyższych dochodów ludności na tym obszarze;

[35] Uwzględniono wsie i osady o obrotach rocznych ponad 3 mln zł lub w których odbywają się targi.

[36] Rocznik Statystyczny, Warszawa 1957.

http://rcin.org.pl

b) wskaźnik konsumpcji jest jednakowy dla wszystkich osiedli; wynikający stąd błąd szczególnie silnie uwidacznia się w odniesieniu do typowych miast przemysłowych (zwłaszcza Żyrardowa), gdzie spożycie jest niewątpliwie wyższe.

Co więcej, szacunek ten nie uwzględnia faktu, że mieszkańcy badanych osiedli zaopatrują się częściowo w innych miejscowościach, stąd nawet ujemne kształtowanie się uzyskanej hipotetycznej wartości nadwyżki nie oznacza bynajmniej jej nieistnienia; zniekształcenie jest tu w zasadzie tym większe, im mniejsza wielkość osiedla.

Mimo wszystkich niedokładności szacunku przeprowadzenie tej operacji i skartowanie jej wyników daje pewne oczywiste korzyści:

a) uwidocznia ogromną rolę Warszawy w obsłudze handlowej miejscowości przyległych powiatów; położone na tym obszarze nawet duże stosunkowo miasta o funkcjach powiatowych, jak Pruszków, Wołomin czy Otwock (nie mówiąc już o mniejszych miejscowościach), wykazują ujemne kształtowanie się wartości wskaźnika, mimo niewątpliwie wyższego kształtowania się dochodów na tych obszarach; szczególnie silnie zjawisko to wystąpiło w stosunku do szeregu miejscowości przemysłowych położonych wzdłuż linii kolejowej Warszawa — Koluszki, gdzie pierwszym miastem wykazującym nadwyżkę obrotów jest Grodzisk;

b) pozwala na ustalenie wyraźnego zróżnicowania klas miejscowości z punktu widzenia funkcji handlowej, gdyż różnice w obrotach na głowę mieszkańca są tak duże, że nie mogą być wynikiem zróżnicowania wielkości konsumpcji; w szczególności zaś pozwala na dobre porównanie znaczenia handlowego osad podobnej wielkości i charakteru, położonych na obszarach o takim samym ogólnym stanie zagospodarowania.

Tabela 6 przedstawia próbę klasyfikacji miast o pozytywnym wskaźniku nadwyżki obrotów, dokonaną według wartości nadwyżki obrotów z jednej i według położenia miasta w układach regionalnych wyróżnionych przez analizę przejazdów pasażerskich z drugiej strony (z tym, że do układu Warszawy zaliczono, ze względu na ich położenie geograficzne, poza miejscowościami zaliczonymi uprzednio do strefy bezpośredniego wpływu Warszawy, również Żyrardów, Sochaczew i Mińsk). Przy klasyfikacji wzięto pod uwagę ogólną zasadę analizy regionalnej, że w tym samym rzędzie miejscowości nie mogą się znaleźć osiedla wzajemnie podporządkowane. Tak więc np. miasto Góra Kalwaria zaliczono do klasy IV ze względu na przyporządkowanie Piasecznu zaliczonemu do klasy III, mimo że pod względem wartości nadwyżki niewiele ustępuje miastu Nowy Dwór, zaliczonemu do klasy III. Z tego punktu widzenia okazać się może również, że mimo niskiej wartości nadwyżki niesłusznie zaliczono Przasnysz i Wyszków do klasy III zamiast do II; kwestię tę musimy (przynajmniej na razie) pozostawić otwartą, gdyż

http://rcin.org.pl

Tabela 6

Klasyfikacja ośrodków centralnych woj. warszawskiego z punktu widzenia funkcji handlu detalicznego

Klasy	Ośrodki	Układ Warszawy	Układ Płocka	Układ Siedlec	Pozostały obszar
I	Ośrodki o znaczeniu regionalnym	Warszawa	Płock 68	Siedlce 61	Ciechanów 41
II	Silne ośrodki lokalne	Sochaczew 34 Mińsk 28 Żyrardów 25		Sokołów 21	Mława 31 Pułtusk 28 Ostrołęka 23 Płońsk 21 Maków 19 Ostrów 18
III	Słabe ośrodki lokalne	Grodzisk 15 Piaseczno 13 Warka 13 Grójec 12 Garwolin 12 Ryki 11 Nowy Dwór 7	Sierpc 12 Gąbin 9 Gostynin 8	Węgrów 15	Przasnysz 12 Wyszków 9
IV	Ważniejsze pomocnicze ośrodki lokalne	Góra Kalw. 6,3 Żelechów 4,7 Mogielnica 2,4		Łosice 4,5 Stoczek 4,4 Mordy 3	Żuromin 2,3

Uwaga: obok nazw miejscowości podano wartości szacunkowej nadwyżki obrotów artykułami przemysłowymi w mln zł

dotychczasowa analiza nie dała odpowiedzi na pytanie, czy niska wartość nadwyżki wynika tu z przyporządkowania tych miast innym ośrodkom (Przasnysza — Ciechanowowi czy ewentualnie Mławie, Wyszkowa — Pułtuskowi?), czy też są to po prostu ośrodki słabo rozwinięte w warunkach rzadkiego zaludnienia i słabego potencjału dochodowego ludności obsługiwanego obszaru. Wątpliwości budzi również zaliczenie Żyrardowa do klasy II, gdyż wysoka wartość obrotów jest tu na pewno w dużej części wynikiem wyższych dochodów; ten sam wzgląd na wysokość dochodów ludności w związku z zatrudnieniem w przemyśle lub wyższą dochodowością rolnictwa tłumaczy częściowo stosunkowo wysokie wartości obrotów Płocka, Sochaczewa i Mińska, nie podważając jednak słuszności klasyfikacji.

Analizując powyższą tabelę w poszczególnych układach regionalnych stwierdzamy co następuje:

http://rcin.org.pl

W układzie regionalnym Warszawy, rozpatrywanym łącznie z obszarami niezaliczonymi do układów Płocka i Siedlec — w grupie III oznaczonej jako „słabe ośrodki lokalne" znalazły się miasta leżące w zewnętrznej strefie obszaru bezpośredniej obsługi Warszawy, z Warką jako ośrodkiem równorzędnym do swego miasta powiatowego — Grójca. Poza tym obszarem w klasie tej znalazły się jedynie Przasnysz i Wyszków (których klasyfikacja — jak wspomnieliśmy — nasuwa wątpliwości). W grupie II oznaczonej jako „silne ośrodki lokalne" znalazły się wyłącznie miasta powiatowe; są to równocześnie wszystkie miasta powiatowe obszaru leżącego na zewnątrz strefy bezpośredniej obsługi Warszawy (ta sama co uprzednio uwaga w sprawie Przasnysza i Wyszkowa), z wyjątkiem Żuromina (nowo kreowany ośrodek powiatowy), który zaszeregowany został aż o dwie klasy niżej.

Układ regionalny Płocka jest wybitnie regularny: ośrodkowi płockiemu przyporządkowane są trzy ośrodki III rzędu o podobnym znaczeniu handlowym, z których jeden, Gąbin, nie jest miastem powiatowym.

Układ regionalny Siedlec jest bardziej zróżnicowany: w skład jego wchodzi jeden silny ośrodek lokalny (II klasa) — Sokołów, jeden słaby (III klasa) — Węgrów oraz trzy pomocnicze ośrodki lokalne (IV klasa), wśród których znalazł się nowo kreowany ośrodek powiatowy Łosice. Poza tym zróżnicowaniem wewnętrznym układ ten różni się od płockiego pod względem siły przyporządkowania ośrodków mniejszych większemu (około dwukrotna różnica wartości nadwyżki obrotów Siedlec w stosunku do Sokołowa i Węgrowa, wobec 5—6-krotnej różnicy w układzie płockim).

Rozmieszczenie sklepów branż wyspecjalizowanych. Dodatkowym elementem obrazującym rolę handlową poszczególnych miejscowości było rozmieszczenie sklepów niektórych branż wyspecjalizowanych (artykuły elektrotechniczne, foto-optyka, apteki, księgarnie, meble, artykuły jubilerskie). Sklepy te z reguły rozmieściły się w miastach powiatowych, przy czym pełny zestaw wykazują tylko Płock i Siedlce. Najgęściej rozmieszczonymi sklepami wyspecjalizowanymi są apteki, które zresztą w mniejszych miejscowościach mają charakter punktów aptecznych o minimalnych obrotach.

Targi i jarmarki. Analiza funkcji handlowych osiedli byłaby niepełna bez uwzględnienia targów i jarmarków. Niewątpliwie, w wyniku rozwoju sieci skupu i dystrybucji z jednej, a bardzo poważnego zmniejszenia się roli rzemiosła z drugiej strony, instytucje te nie spełniają już tak doniosłej roli, jaką miały w dawnych czasach, a nawet — jeszcze przed II wojną światową. Niemniej jednak targi i jarmarki nie straciły w dzisiejszej dobie zupełnie swego znaczenia, jakkolwiek zmie-

http://rcin.org.pl

niła się do pewnego stopnia ich rola. Jeżeli chodzi o targi w miastach, to przyjazd na nie rolnika ma na celu zbyt artykułów rolnych konsumentowi miejskiemu i zakup potrzebnych artykułów w sklepach, stanowiąc ewentualnie również okazję do załatwienia spraw w urzędach i instytucjach. Na targi w innych miejscowościach zjeżdżają jak dawniej również zamiejscowi kupcy, tym razem w postaci państwowych przedsiębiorstw, które dokonują tam zakupów w ramach tzw. skupu wolnorynkowego, oraz przedsiębiorstw handlu detalicznego, które przywożą samochodami dość znaczne ilości towarów przemysłowych (do takich miejscowości należą dzisiaj tradycyjne miejscowości targowe, jak Myszyniec, Chorzele czy Żuromin).

Na mapie 24 zaznaczono wszystkie miejscowości targowe z podaniem częstotliwości targów w tygodniu, z wyjątkiem tych, których zasięg wpływów nie przekracza w zasadzie jednej gromady. Niepełne dane cyfrowe o intensywności ruchu targowego i zebrane materiały opisowe potwierdzają na ogół wnioski co do handlowego znaczenia miejscowości, uzyskanego z analizy obrotów sieci sklepowych, podnosząc jednak znaczenie niektórych miejscowości na słabo rozwiniętych gospodarczo peryferyjnych obszarach województwa (w szczególności Żuromina zaklasyfikowanego na podstawie obrotów sklepowych jako ośrodek czwartego rzędu). Warto przy tym zwrócić uwagę, że już obecnie zanikła dawna instytucja targów wyspecjalizowanych o szerszym znaczeniu regionalnym. Wyjątkiem są tu targi na konie w miejscowości Zielona Grzybowa w powiecie otwockim.

HANDEL HURTOWY

Handel hurtowy, w przeciwieństwie do detalicznego, pośrednio tylko wiąże się z obsługą ludności obszaru („obsługa sieci obsługi"), a kształtowanie się zasięgów regionalnych poszczególnych hurtowni w naszym współczesnym systemie gospodarczym określone jest w zasadzie instytucjonalnie (w pewnych przypadkach przedsiębiorstwa handlu detalicznego mogą jednak zaopatrywać się również poza z góry ustalonymi regionami obsługi hurtowej).

Hurtownie można podzielić na dwie główne grupy. Do pierwszej należą hurtownie handlu wiejskiego, podległego Wojewódzkiemu Zarządowi Gminnych Spółdzielni, rozmieszczone we wszystkich miastach powiatowych, jak również hurtownie spożywcze istniejące w każdym mieście posiadającym handel miejski (małe miasta powiatowe Ryki, Żuromin, Maków, Łosice i Wyszków są obsługiwane wyłącznie przez handel wiejski). Do drugiej grupy zaliczyć trzeba wszystkie inne hurtownie o charakterze specjalistycznym, rozmieszczone w niektórych

http://rcin.org.pl

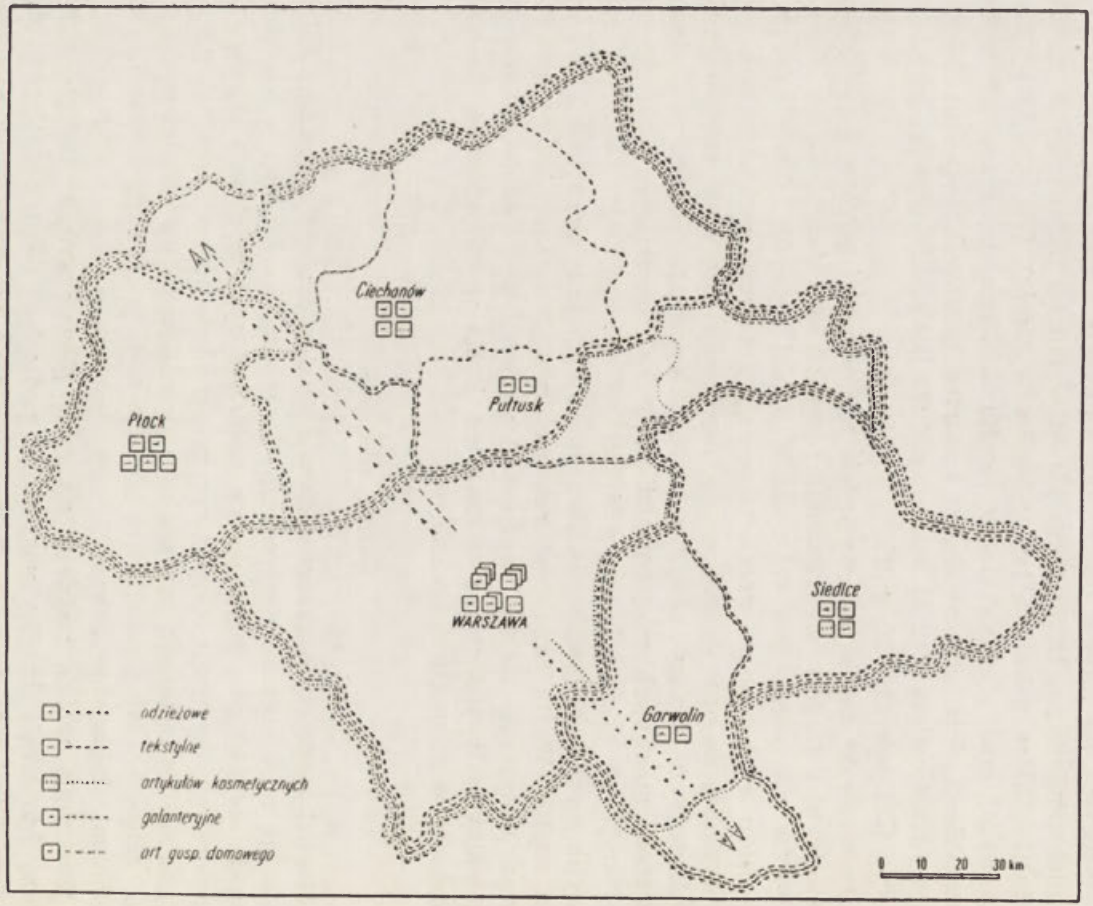

25. Rozmieszczenie i zasięgi działania niektórych hurtowni.

http://rcin.org.pl

tylko miastach i obsługujące po kilka powiatów. Dla interesującego nas problemu szczególne znaczenie przedstawiają właśnie zasięgi obsługi tej ostatniej grupy; zasięgi te — dla pięciu głównych rodzajów obsługi tego typu przedstawia mapka 25.

Jakkolwiek rozmieszczenie, a jeszcze bardziej zasięgi hurtowni każdego poszczególnego rodzaju mają do pewnego stopnia charakter przypadkowy, to jednak zbieżność niezależnie od siebie ustalanych lokacji i granic obszarów obsługi szeregu różnych hurtowni jest już wskaźnikiem rzeczywistego, wynikającego z przesłanek gospodarczych, układu ciążeń regionalnych.

Najsilniej zaznaczona w ten sposób granica regionalna przebiega wzdłuż Bugu i Wisły od ujścia Narwi do granicy powiatu Gostynin, przechodząc dalej na zachód południową granicą tego powiatu. Oddziela ona obszar obsługiwany przez hurtownie Warszawy z jednej — od obszaru obsługiwanego przez Płock (pełny zestaw hurtowni), Ciechanów (4 hurtownie) i pomocniczo — Pułtusk (siedziba 2 hurtowni) z drugiej strony. Bardzo wyraźnie wyodrębnia się na tym obszarze wyróżniony uprzednio układ regionalny Płocka (powiaty Płock, Gostynin, Sierpc) obsługiwany wyłącznie przez Płock; powiaty Żuromin i Płońsk częściowo leżą w zasięgu Płocka, częściowo Ciechanowa. Powiaty leżące na wschód od Pułtuska i Makowa (Ostrołęka, Wyszków, Ostrów) obsługiwane są przez różne ośrodki, w tym przede wszystkim przez Warszawę.

Na obszarze leżącym na południu od owej głównej granicy regionalnej ośrodkami handlu hurtowego są: Warszawa (pełny zestaw hurtowni), Siedlce (4 hurtownie) i Garwolin (2 hurtownie). Podobnie jak w przypadku Płocka wyodrębnia się tu wyraźnie układ regionalny Siedlec (powiaty Siedlce, Łosice, Sokołów, Węgrów) obsługiwane przez wszystkie 4 hurtownie siedleckie.

4. REGIONALNE ZASIĘGI OBSŁUGI OŚRODKÓW SZKOLNICTWA ŚREDNIEGO

Jedną z typowych funkcji usługowych spełnianych przez ośrodki regionalne na rzecz ich zaplecza są wyższe szczeble szkolnictwa. O ile szkolnictwo wyższe należy do tych funkcji Warszawy, które odnoszą się do regionu znacznie szerszego niż województwo warszawskie, to w skali wewnątrzwojewódzkiej istotne znaczenie mają zasięgi obsługi w zakresie szkolnictwa średniego. Badanie tych zasięgów oparto na materiale ankietowym za rok szkolny 1957/58 dla poszczególnych szkół średnich, zebranym za pośrednictwem powiatowych komisji planowania gospodarczego. Analiza tych materiałów wykazała, że rozmieszczenie

http://rcin.org.pl

i zasięgi szkół średnich ogólnokształcących mają małe stosunkowo znaczenie dla wyznaczenia regionów w skali ponadpowiatowej; szkoły te rozmieszczone są bowiem we wszystkich miastach powiatowych, a także w szeregu mniejszych miejscowości, zaś ich zasięg obsługi w zasadzie nie przekracza części powiatu, w wyjątkowych przypadkach obejmie cały powiat (tam gdzie jedynym ich ośrodkiem na terenie powiatu jest miasto powiatowe).

Znacznie szerszy natomiast zasięg obsługi mają szkoły zawodowe, których sieć cechuje rzadsze rozmieszczenie, zróżnicowanie specjalizacji, a także posiadanie w większości przypadków internatów, które umożliwiają obsługę młodzieży również spoza zasięgu codziennych dojazdów. Szczególnie interesujący dla analizy regionalnej jest oczywiście zasięg ośrodków dysponujących kilkoma szkołami zawodowymi różnych specjalizacji, gdyż pojedyncze szkoły, zlokalizowane czasem w małych miejscowościach, obsługują ze względu na swój profil specjalizacyjny nieraz i obszar całego województwa, a czasem przyjmują także uczniów z miejscowości położonych daleko poza jego granicami.

Wyniki ankiety w zakresie szkolnictwa zawodowego przedstawiono na mapie 26; ze względu na niedokładne wypełnienie ankiet dla części szkół w zakresie szczegółowego rozbicia pochodzenia uczniów według miejscowości, możliwe było jedynie przedstawienie poważniejszych przepływów uczniów w relacji: ośrodek szkolnictwa — powiat pochodzenia; z tego samego względu nie dla wszystkich ośrodków udało się rozbić liczbę uczniów według pochodzenia a) z danej miejscowości b) z miejscowego powiatu i c) z innych powiatów.

Mapa ta, niezależnie od potwierdzenia obrazu, jaki dała analiza przejazdów pasażerskich, rzuca światło na kształtowanie się ciążeń regionalnych także i w odniesieniu do obszarów i ośrodków, których wzajemne ciążenia pozostawały dotąd nieustalone. I tak:

1) dla powiatu Żuromin, który szkolnictwa zawodowego nie posiada zupełnie, jedynym praktycznie ośrodkiem obsługi jest Mława;

2) powiat Płońsk obsługiwany jest głównie przez ośrodek płocki, w słabszym zaś stopniu przez Ciechanów;

3) dla powiatu makowskiego ośrodkiem obsługi jest głównie Pułtusk;

4) ośrodek ciechanowski, usytuowany centralnie w środku północnej części województwa, nie jest bynajmniej głównym ośrodkiem obsługi przyległych obszarów; równorzędną rolę w obsłudze tego obszaru (mierzoną w ilości uczniów pochodzących spoza miejscowego powiatu) pełnią bowiem także zarówno Pułtusk, jak i Mława.

Przedstawiony materiał nie daje poglądu na rolę, jaką pełni w obsłudze badanego obszaru Warszawa, której badanie ankietowe nie objęło.

http://rcin.org.pl

26. Szkolnictwo średnie 1957/8 r.

1 — ośrodki średniego szkolnictwa zawodowego, w tym uczniowie pochodzący a) z danej miejscowości, b) z miejscowego powiatu, c) spoza powiatu; 2 — skala wielkości sygn. 1: a) 100 uczniów, b) 400 uczniów, c) 1000 uczniów; 3) — ważniejsze kierunki i ilości przepływów uczniów z powiatu do ośrodka; 4 — skala wielkości sygnatury 3: a) 30 uczniów, b) 60 uczniów;

26a. Warszawa jako ośrodek średniego nauczania dla powiatów województwa (w odsetku ogólnej liczby młodzieży kształcącej się w szkołach średnich i zawodowych)

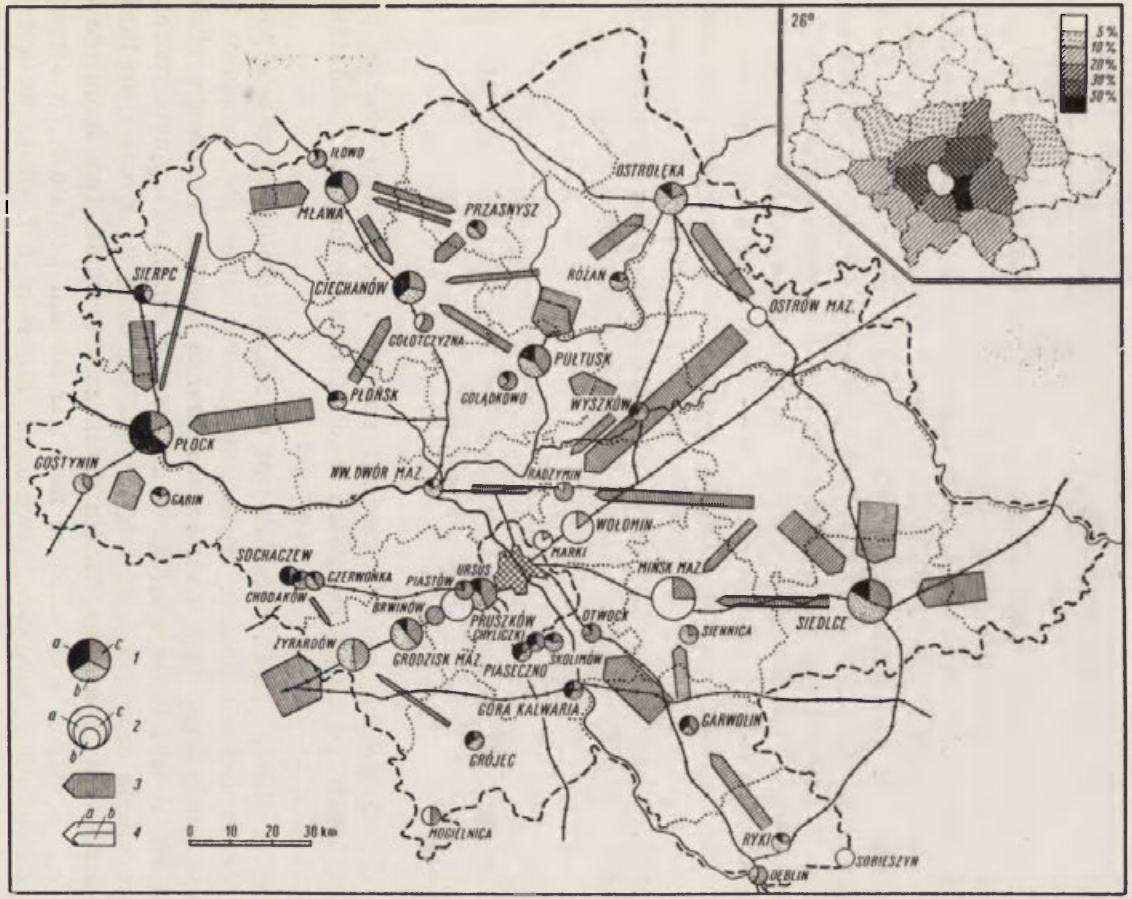

http://rcin.org.pl

Lukę tę uzupełnia mapka 26a, na której zarejestrowano dane pochodzące z późniejszych materiałów ankietowych zebranych w 1959 r. dla bilansu zatrudnienia, a obejmujące uczniów szkolnictwa średniego i zawodowego w wieku zdolności do pracy. Mapka ta wykazuje, że niezależnie od gęstej sieci szkolnictwa zawodowego w powiatach podwarszawskich Warszawa jest dla tych powiatów ośrodkiem w poważnym stopniu uzupełniającym (dla powiatu Otwock nawet dominującym), zaś wpływ ten jest szczególnie silny we wschodniej części województwa. Zauważmy — wracając do mapy 26 — że powiaty dalej położone w tej części województwa ciążą silnie głównie do ośrodków podwarszawskich (powiat Ostrów do Radzymina, powiat Garwolin do Otwocka), które obsługują przede wszystkim właśnie młodzież tych powiatów, podczas gdy młodzież miejscowa kształci się w Warszawie.

5. STRUKTURA REGIONALNA OBSZARU W ŚWIETLE ANALIZY POWIĄZAŃ POZAPRODUKCYJNYCH

Przedstawione badania rzędu i zasięgu regionalnego obsługi poszczególnych ośrodków miejskich według różnych metod i wskaźników pozwalają na następujące ustalenie:

Określonego rzędu regionalnymi ośrodkami obsługi są miasta powiatowe, w których funkcje organizacyjno-administracyjne, usługowe funkcje gospodarcze (np. podstawowe branże handlu hurtowego, obsługa bankowa) oraz funkcje usługowe związane z administracyjnym charakterem miasta (np. sądy i szpitale powiatowe) łączą się z rozwojem funkcji usługowych w zakresie handlu detalicznego, szkolnictwa średniego itp. Wyjątek stanowią tu niektóre mniejsze ośrodki powiatowe, w szczególności ostatnio kreowane (zwłaszcza Żuromin i Łosice), w których istnienie funkcji administracyjnych i innych funkcji obsługi związanych ściśle z administracyjnym charakterem miasta łączy się z niedorozwojem pozostałych funkcji usługowych. Jeżeli miasta powiatowe o rozwiniętych funkcjach usługowych określimy jako ośrodki regionalne trzeciego rzędu (w stosunku do ośrodka wojewódzkiego traktowanego jako ośrodek pierwszego rzędu), to owe słabo rozwinięte ośrodki powiatowe zostałyby zaklasyfikowane do rzędu niższego; rolę ośrodków niższego rzędu pełniłyby również miasta - mniejsze, których rola w zakresie niektórych funkcji usługowych równa jest roli niektórych słabiej rozwiniętych miast powiatowych. Różnią się jednak od nich rozwojem funkcji specyficznych dla tych miast, np. znamienne różnice między ilością zatrudnionych w usługach w grupie miastotwórczej, przy równo-

http://rcin.org.pl

rzędności danych miast jako ośrodków handlu, w parach miejscowości, (takich jak Gostynin i Gąbin, Grójec i Warka).

Specyficznie kształtuje się hierarchia ośrodków obsługi w bliskim zapleczu Warszawy, gdzie rola usługowa ośrodków powiatowych zmniejsza się wybitnie na rzecz stolicy. Możemy tu wyróżnić obszar, gdzie około jednej trzeciej dorosłych mieszkańców bywa codziennie w Warszawie, zaś rola usługowa miast powiatowych w stosunku do regionu jest minimalna (powiaty: Pruszków, Wołomin i Otwock) oraz obszar, na którym ośrodki powiatowe (Grodzisk, Grójec, Piaseczno i Nowy Dwór) spełniają swe funkcje usługowe w znacznie słabszym stopniu niż podobnej wielkości miasta powiatowe położone dalej od Warszawy; równorzędną rolę, jeżeli chodzi o funkcje usługowe na rzecz ludności, spełniają na tym obszarze Żyrardów i Warka, które nie są ośrodkami powiatów. Na peryferiach tego obszaru — który nazwaliśmy regionem bezpośredniego wpływu Warszawy, a który należałoby zaklasyfikować jako specyficzny region obsługi trzeciego rzędu — są leżące jeszcze w strefie dojazdów do pracy, silnie rozwinięte ośrodki powiatowe Sochaczew i Mińsk, słabiej rozwinięty ośrodek powiatowy Ryki oraz niższego rzędu ośrodek lokalny Nasielsk.

Najbardziej interesująca dla naszych rozważań jest sprawa ośrodków rzędu drugiego, tj. ośrodków silniejszych niż normalnie rozwinięte ośrodki powiatowe, a podporządkowujących sobie określoną liczbę innych ośrodków. Na obszarze województwa można bezspornie wyróżnić trzy takie ośrodki: Płock, Siedlce i Warszawę. Ustalenie faktu istnienia tych ośrodków i wyznaczenie granic ich zasięgu regionalnego nie nasuwało wątpliwości w świetle analizy przejazdów osobowych. Dalsze badania potwierdziły, że żadne z pozostałych miast nie może pretendować do tej roli, jakkolwiek niektóre z nich przekraczają swym znaczeniem granice powiatów (Ciechanów, Mława, Pułtusk). Tak więc cały pozostały obszar województwa (tj. nie wchodzący w skład regionów obsługi Płocka i Siedlec) należy traktować jako region obsługi drugiego rzędu z ośrodkiem w Warszawie, różnicujący się wewnętrznie co do siły powiązań ze swym ośrodkiem.

Za region obsługi pierwszego rzędu uznać należy w zasadzie obszar województwa, z zastrzeżeniem, że w zakresie funkcji usługowych nie związanych z faktem pełnienia funkcji administracyjnych wpływy ośrodka regionalnego rozciągają się na niektóre przyległe powiaty województw łódzkiego, lubelskiego i białostockiego.

http://rcin.org.pl

V. GOSPODARCZA STRUKTURA REGIONALNA OBSZARU

(Podsumowanie i wnioski)

1. WSPÓŁCZESNA STRUKTURA REGIONALNA I JEJ GENEZA

Podsumujmy obecnie krótko wyniki dotychczasowych rozważań, starając się odpowiedzieć na pytania postawione na wstępie niniejszej pracy.

CZY I W JAKIM SENSIE WOJEWODZTWO WARSZAWSKIE JEST REGIONEM EKONOMICZNYM?

Pytanie, czy województwo — a więc określona jednostka administracyjna — jest regionem ekonomicznym, musi uwzględniać fakt, że sam układ granic administracyjnych województwa określa w dużym stopniu kształtowanie się więzi gospodarczych i społecznych, stanowiących kryteria wyróżniania regionów ekonomicznych. Niezależnie od wtórnego oddziaływania podziałów administracyjnych na kształtowanie się więzi usługowych, jak również instytucjonalnego określenia lokalizacji i zasięgów działania niektórych funkcji usługowych odpowiednio do sieci podziałów administracyjnych (np. lecznictwo społeczne, sądownictwo), zjawisko to występuje także w sferze produkcji i dystrybucji w postaci pokrywania się z granicami województwa:

1) jednostek zarządzania szeregu gałęzi produkcyjnych, w tym wszystkich niemal gałęzi a) o znaczeniu lokalnym („gospodarka terenowa" podległa władzom wojewódzkim), b) bazującej na surowcach lokalnych (zwłaszcza podstawowe gałęzie przemysłu przetwórczo-rolnego); wiąże to nie tylko cały obszar z wojewódzkim centrum dyspozycji, ale i wpływa na kształtowanie się więzi współpracy między wspólnie kierowanymi jednostkami pod wpływem momentów czysto organizacyjnych;

2) całej organizacji handlu i dystrybucji.

W związku z powyższym próba odpowiedzi na to pytanie uwzględnić musi następujące momenty:

http://rcin.org.pl

1) porównanie granic wojewódzkich z regionalnym układem naturalnych warunków gospodarowania (w szczególności zaś występowaniem surowców mineralnych) oraz ukształtowaniem powierzchni, które mogą — lecz nie muszą — stwarzać naturalne warunki jedności gospodarczej obszaru;

2) porównanie granic wojewódzkich z układem wielkich kompleksów przemysłowych, które stanowią rdzenie regionów ekonomicznych;

3) analiza genezy obecnych granic administracyjnych i regionalnych układów gospodarczych w poprzednich, odmiennych od obecnych granicach;

4) zweryfikowanie racjonalności najważniejszych prostych regionów administracyjno-gospodarczych (terytorialnych jednostek zarządzania poszczególnymi gałęziami gospodarki), pokrywających się z granicami województwa, z punktu widzenia logiki położenia geograficznego i ukształtowania trwałych obszarów zaopatrzenia i zbytu;

5) zbadanie zasięgu obsługi miasta wojewódzkiego jako ośrodka życia gospodarczego i kulturalnego w stosunku do innych ośrodków tego rzędu, poprzez wskaźniki całkowicie lub częściowo niezależne od przebiegu granic administracyjnych.

Stwierdzono, że warunki geologiczne obszaru województwa nie dają poważniejszej naturalnej bazy energetycznej ani surowców kopalnych, które by mogły stanowić przyrodniczą podstawę ukształtowania regionu gospodarczego; natomiast ukształtowanie powierzchni i układ sieci rzecznej stwarzają pewne podstawy jedności fizycznogeograficznej obszaru, które — jakkolwiek dziś niemal bez praktycznego znaczenia — były niewątpliwie w przeszłości czynnikiem wiążącym, sprzyjającym gospodarczej i polityczno-administracyjnej jedności krainy historycznej — Mazowsza.

Przeprowadzona analiza historii gospodarczej obszaru wykazała, że województwo warszawskie jest jednostką do pewnego stopnia porównywalną z historycznym Mazowszem, którego niektóre granice pokrywają się z obecnym przebiegiem granic wojewódzkich. Gospodarcze przesłanki określenia owych współczesnych granic województwa rozwinęły się w drugiej połowie XIX wieku, a doszły do głosu w pełni po odzyskaniu niepodległości, kiedy to utworzone zostało województwo warszawskie w granicach zbliżonych do dzisiejszych.

Najbardziej istotnymi momentami, które wpłynęły na odmienne ukształtowanie się granic regionu w porównaniu z Mazowszem historycznym, były:

1) wykształcenie się na południowo-zachodnich krańcach dawnego Mazowsza kompleksu przemysłowego Łodzi, stanowiącego rdzeń nowego wysokiego rzędu regionu ekonomicznego;

http://rcin.org.pl

2) względne obniżenie się stopnia rozwoju gospodarczego dawnego Podlasia, które przestało istnieć jako całość regionalna; ta część Podlasia, która weszła w obręb granic Państwa Polskiego, a nie znalazła się w zasięgu regionalnego wpływu ośrodka białostockiego, weszła siłą rzeczy w skład regionu Warszawy.

Wykształcony w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat warszawski okręg przemysłowy, stanowiący ośrodek regionu o typie metropolitalnym i rdzeń całej struktury regionalnej województwa, znalazł się całkowicie w granicach województwa. W stosunku do tego rdzenia reszta obszaru województwa stanowi jego strefę żywicielską i obszar obsługi. Granice strefy żywicielskiej przekraczają w pewnym stopniu granice województwa, co w odniesieniu do tak ogromnego rynku jest zjawiskiem naturalnym (jeżeli chodzi o produkty o dużej zdolności przewozowej). Granice obszaru obsługi — jak ujawniła przeprowadzona analiza przejazdów osobowych — pokrywają się w zasadzie z granicami województwa — z pewnymi odchyleniami na korzyść Warszawy w stosunku do niektórych powiatów sąsiednich; istnienie pewnych funkcji specjalnych, spełnianych przez Warszawę na większym obszarze (np. szkolnictwo wyższe), należy już do zagadnienia kształtowania się regionów jeszcze wyższego stopnia, których w niniejszym opracowaniu nie brano pod uwagę.

Przeprowadzona weryfikacja granic województwa, jakkolwiek niepełna ze względu na nieobjęcie szczegółowymi badaniami obszaru znacznie rozleglejszego, obejmującego co najmniej obszar województw sąsiednich, pozwoliła na następujące ustalenie ich charakteru:

Północna granica województwa była przez wieki, do 1945 r. granicą państwową i jako taka była też granicą regionalną o trwałym charakterze, która nie straciła swej aktualności gospodarczej, przechodząc zresztą we wschodnim odcinku przez peryferyczne — w stosunku do Warszawy i Olsztyna — słabo rozwinięte obszary.

Granica zachodnia jest typowym przykładem dobrze wykształconej granicy regionalnej. Na prawym brzegu Wisły pokrywa się ona niemal z granicami historycznego Mazowsza; odzyskała ona swą aktualność po zniesieniu granicy zaborów, czego logicznym następstwem było przeprowadzone w 1938 r. ustalenie granicy wojewódzkiej w jej obecnym przebiegu, pozostawiającym powiaty Rypin i Lipno w granicach administracyjnych ówczesnego województwa pomorskiego (z siedzibą w Toruniu).

Południowa część tej granicy, oddzielająca województwo warszawskie od łódzkiego, pozostawia poza województwem warszawskim 4 powiaty, które były w ostatnich dziesięcioleciach obszarem ścierania się wpływów Warszawy i zyskującego na znaczeniu ośrodka regionalnego

http://rcin.org.pl

Łodzi. Gospodarczy sens tej granicy znajduje potwierdzenie a) w układzie ciążeń gospodarczych sprzed 1939 r., b) w układzie kierunkowym współczesnego ruchu towarowego.

Granica południowa na lewym brzegu Wisły ma nieco odmienny przebieg od historycznego; jej weryfikacja gospodarcza jest trudna, tak ze względu na rolniczy charakter położonych na zewnątrz niej obszarów, jak i względną słabość gospodarczą sąsiedniego ośrodka wojewódzkiego, jakim są Kielce. Niewątpliwie rzeka Pilica była i jest obecnie granicą regionalną utrudniającą wzajemne połączenie, jednakże zbudowana w latach 1930-tych linia kolejowa Warszawa — Radom — Kraków ułatwiła ekspansję wpływów Warszawy na prawobrzeżnym przyczółku Warki. Istotnym problemem jest sprawa przynależności całego regionu węzłowego kształtującego się dokoła Radomia, o którego przynależności do regionu Kielc (miasta równorzędnego co do liczby mieszkańców i siły gospodarczej) decyduje przebieg granicy wojewódzkiej. Granica wojewódzka na tym odcinku jest równocześnie granicą regionalną, natomiast oznaczenie jej jako granicy regionu pierwszego rzędu ma charakter w pewnej mierze arbitralny (choć logiczny z punktu widzenia podziału administracyjnego).

Granica województwa warszawskiego z lubelskim ma charakter najbardziej wątpliwy z ekonomiczno-geograficznego punktu widzenia. Biorąc pod uwagę: a) silne ciążenia w zakresie obsługi ludności północnych powiatów województa lubelskiego do Warszawy i Siedlec — przy włączeniu skrawka tego obszaru (Stoczek Łukowski) w zasięg bezpośredniej obsługi Warszawy, b) ukształtowanie sieci kolejowej oraz dodatkowo c) niezróżnicowanie struktury gospodarczej przedzielonych tą granicą obszarów — stwierdzić należy, że granica województwa na tym odcinku, nie przestając być w zasadzie granicą regionu ekonomicznego ze względów instytucjonalnych, ma jednak charakter arbitralny.

Granica wschodnia województwa oddaje w zasadzie granice ciążenia w zakresie obsługi ludności, natomiast w zakresie powiązań produkcyjnych ma charakter podziału w pewnym stopniu umownego, pozostawiając na zewnątrz województwa niskotowarowe obszary rolnicze, których najdogodniejszym wielkim rynkiem zbytu (po Białymstoku) jest Warszawa. Jako „dana" granica organizacji życia gospodarczego zgodna jest jednak w zasadzie z logiką położenia geograficznego.

Reasumując — województwo warszawskie jest regionem ekonomicznym określonego (pierwszego) rzędu, którego granice, określone instytucjonalnie, uzasadnione są w zasadzie historycznym przebiegiem procesów gospodarczych, ukształtowaniem się dzisiejszego zasięgu obsługi ludności oraz położeniem geograficznym w stosunku do innych ośrod-

http://rcin.org.pl

ków regionalnych. Region ten stanowi całość silnie związaną siecią komunikacyjną ze swym ośrodkiem. O gospodarczej treści regionu stanowi jego rdzeń — Warszawa ze swym okręgiem przemysłowym — w stosunku do którego reszta obszaru pełni funkcję zaopatrzenia w produkty rolnicze.

JAKIE REGIONY NIŻSZEGO RZĘDU MOŻNA WYRÓŻNIĆ W GRANICACH WOJEWÓDZTWA?

Najbardziej wyróżniającą się jednostką w obrębie województwa jest region metropolitalny Warszawy, wyodrębniony na podstawie całego zespołu cech — kryteriów delimitacji, wyraźnie występujących w jego rdzeniu, słabiej na peryferiach. Zakreślony przez nas jego obszar, do którego zaliczono poza Warszawą powiaty: Pruszków, Grodzisk, Sochaczew, Piaseczno, Grójec, Garwolin, Ryki, Otwock, Mińsk, Wołomin i Nowy Dwór obejmuje właściwy okręg przemysłowy (w granicach powiatów: Pruszków, Grodzisk, Wołomin, Nowy Dwór i Piaseczno) oraz powiat miejsko-uzdrowiskowy Otwock — związane z Warszawą intensywnymi dojazdami do pracy, jak również powiaty leżące w sferze silnego oddziaływania usługowego Warszawy, a stanowiące bądź peryferie okręgu przemysłowego (powiaty Sochaczew i Mińsk), bądź pełniące funkcje rolniczej strefy podmiejskiej (powiaty Grójec, Sochaczew, w mniejszym stopniu Garwolin). Znaczenie regionalne ośrodków niższego rzędu, położonych na tym obszarze (z wyjątkiem Sochaczewa, Mińska i Żyrardowa), jest niższe od przeciętnych ośrodków trzeciego rzędu (miast powiatowych), położonych w innych częściach województwa, przy czym sieć tych ośrodków nie pokrywa się ściśle z siecią miast powiatowych.

O ile wyróżnienie wewnętrznego obszaru regionu metropolitalnego utartą drogą analizy zasięgu strefy podmiejskiej nie nasuwa żadnych wątpliwości, pewną trudność stanowi jak zwykle sprawa określenia jego dokładnej granicy na obszarach peryferyjnych. Określenie granicy liniowej będzie tu zawsze bądź umową (w niniejszej pracy umową taką było trzymanie się granic powiatów), bądź też praktycznym zagadnieniem planowania regionalnego. W płaszczyźnie naukowej istotnym problemem było natomiast określenie struktury regionalnej całości obszaru województwa — a więc i tej rozległej „peryferii" regionu-województwa, dla którego cały okręg metropolitalny jest rdzeniem.

W pracy niniejszej stwierdzono, że strukturę tę określają następujące podstawowe elementy:

a) kształtowanie się strefowego układu stanu zagospodarowania,

b) kształtowanie się funkcji obsługowej Warszawy na poszczegól-

http://rcin.org.pl

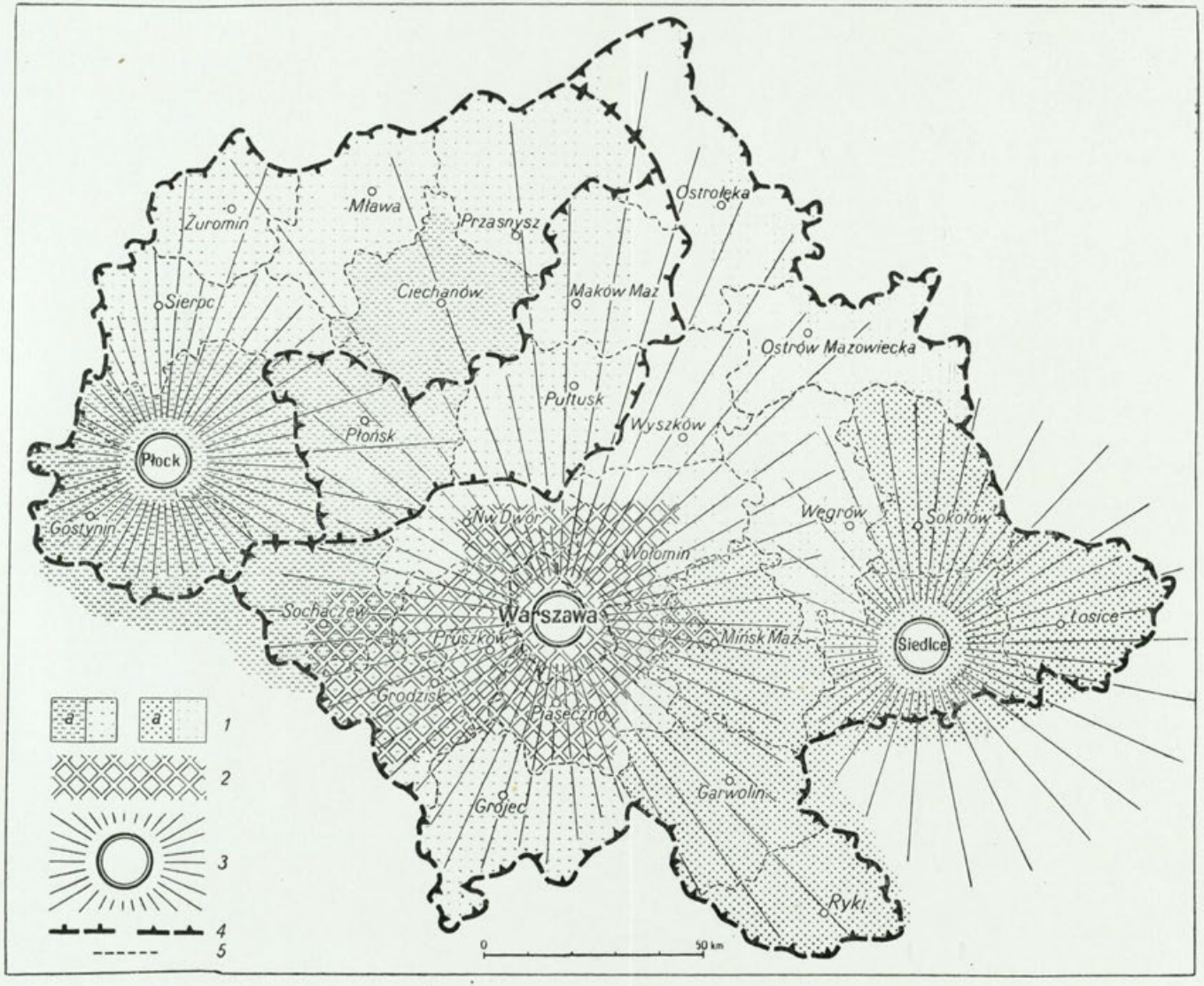

27. Schemat gospodarczej struktury regionalnej

http://rcin.org.pl

nych obszarach województwa i porównanie roli Warszawy na tych obszarach z rolą innych większych ośrodków miejskich.

Stwierdzono, że Warszawa leży w pasie granicznym przebiegającym mniej więcej na linii Wisły — Narwi — Orzyca, dzielącym obszary różniące się stopniem rozwoju gospodarczego, a w szczególności charakterem i intensywnością gospodarki rolnej oraz stanem jej wyposażenia w przemysłowe zakłady przetwórcze. Te różnice stanu zagospodarowania, widoczne nawet na obszarze samego regionu metropolitalnego, zadecydowały — w połączeniu z układem linii kolejowych — o powstaniu lokalnych obszarów powiązań produkcyjnych i usługowych, które mogą stanowić podstawę do wyróżnienia regionów niższego rzędu.

Stosunkowo najbardziej wyodrębniającą się jednostką powiązań produkcyjnych jest tak zwane niekiedy dawniej Mazowsze Płockie obejmujące obszar powiatów: Płock, Płońsk, Sierpc, Żuromin, Mława, Ciechanów, Przasnysz, Maków i Pułtusk, do którego zaliczyć trzeba — ze względu na silne związanie z leżącym na jego granicy Płockiem — również powiat Gostynin, który historycznie nie wchodził do obszaru Mazowsza Płockiego. Ten wysokotowarowy obszar rolniczy, o rozwiniętej sieci przetwórstwa, charakteryzuje się znaczną jednorodnością, jak również intensywnością powiązań produkcyjnych, przekraczających granice powiatów. Najsilniejszym ośrodkiem gospodarczym obszaru jest przemysłowe miasto Płock, które jednak nie jest jedynym centrum gospodarczym tego obszaru, dzieląc tę rolę z Ciechanowem, a częściowo i z Mławą. Południowo-wschodnia i wschodnia część obszaru znajduje się w zasięgu zaopatrzenia przemysłu przetwórczego Warszawy, a powiaty Maków, Pułtusk i Płońsk stanowią do pewnego stopnia regionalny obszar peryferyjny, o silnych wpływach Warszawy. Uwzględniając to ostatnie zastrzeżenie obszar ten jest niewątpliwym kompleksem terytorialno-produkcyjnym, bazującym na wytwórczości rolnej o różnokierunkowych więzach, których najpoważniejszym, ale nie jedynym ośrodkiem węzłowym, jest Płock. W zakresie pozaprodukcyjnych powiązań regionalnych obszar rozpada się na region obsługi Płocka, w którego skład wchodzą powiaty Płock, Gostynin i Sierpc — przy pewnych więzach łączących z Płockiem także powiat Płońsk — oraz resztę powiatów o stosunkowo dobrze wykształconych ośrodkach (z wyjątkiem Żuromina) — pozbawioną wyraźnego centrum obsługi drugiego rzędu.

Spośród siedmiu wchodzących w grę ośrodków powiatowych trzy silniejsze stanowią uzupełniające centra obsługi dla powiatów przyległych: Ciechanów dla powiatu Przasnysz, Mława dla powiatu Żuromin, Pułtusk dla powiatu Maków; słabiej rozwinięty ośrodek płoński ciąży raczej do Warszawy, przy pewnych jednak powiązaniach z Płoc-

http://rcin.org.pl

kiem i Ciechanowem. Silny rozwój Ciechanowa w latach powojennych i świadczone przezeń usługi na rzecz powiatów sąsiednich sprawiły, że ma on dziś charakter przejściowy między silnym ośrodkiem powiatowym a ośrodkiem regionalnym drugiego rzędu, nie dość jednak dominującym, by można mówić o wyraźnym przyporządkowaniu mu całego omawianego obszaru.

W tym stanie rzeczy bardziej poprawne wydaje się rozbicie wyżej określonego obszaru Mazowsza Płockiego na region gospodarczy Płocka obejmujący trzy powiaty wyraźnie związane pod każdym względem, a pozostały obszar związany z Płockiem luźno więzami produkcyjnymi, a w małym tylko stopniu usługowymi, zaliczyć do regionu drugiego rzędu Warszawy. Przy poprawnym przedstawieniu właściwości struktury regionalnej możliwa jest ocena całego tego obszaru jako regionu ekonomicznego, bądź też wyodrębnienie nie zaliczonej do regionu płockiego części obszaru jako odrębnego regionu ekonomicznego. Podział taki byłby w tym przypadku sprawą umowy, uzasadnionej niewątpliwie przydatnością dla analizy ekonomiczno-geograficznej, jak i dla celów planistycznych.

Dalsze, słabo rozwinięte gospodarczo powiaty północnej części województwa (Ostrołęka, Ostrów, Wyszków) nie wykazują silniejszych wzajemnych powiązań, stanowiąc grupę regionów trzeciego rzędu, dla których jedynym ośrodkiem regionalnym drugiego rzędu — i to zarówno w dziedzinie produkcji, jak i usług — jest Warszawa.

Pozostałe obszary województwa (powiaty: Siedlce, Węgrów, Sokołów, Łosice) przedzielone od wyżej omówionych linią Bugu cechuje ten sam słaby stopień towarowości rolnictwa i rozwoju przetwórczości rolnej na skalę przemysłową. Obszar ten jest jednak związany wyraźnie z centralnie wobec niego usytuowanym ośrodkiem siedleckim, który jest jego węzłem komunikacyjnym, ośrodkiem handlu detalicznego, bazą transportu kołowego i dyspozycji gospodarczej.

Wpływy Siedlec rozciągają się nierówno na poszczególne przyległe powiaty: od całkowitego podporządkowania Łosic, które nie nabrały dotąd charakteru nawet słabo rozwiniętego ośrodka trzeciego rzędu, poprzez powiat Węgrów, który ciąży sam w dość poważnym stopniu ku Warszawie (zwłaszcza zaś północna część tego powiatu przy linii Warszawa — Białystok), do Sokołowa, który jakkolwiek podporządkowany Siedlcom stanowi ośrodek stosunkowo dobrze rozwinięty w centrum produkcji cukrowniczej obszaru.

Powiązania o typie usługowym kształtują się niezależnie od granicy administracyjnej województwa, wiążą wyraźnie z Siedlcami powiat Łuków, a w mniejszym stopniu Siemiatycze.

http://rcin.org.pl

Reasumując, w obrębie województwa warszawskiego, uznanego za region gospodarczy pierwszego rzędu, wyróżniono trzy regiony drugiego rzędu:

1) region Płocka — obejmujący swym zasięgiem powiaty Płock, Gostynin i Sierpc;

2) region Siedlec — obejmujący powiaty Siedlce, Sokołów, Węgrów i Łosice — przy silnym wpływie funkcji usługowych ośrodka regionalnego na położone poza granicami województwa powiaty Łuków i w słabszym stopniu — Siemiatycze;

3) region Warszawy, w którego skład wchodzą 3 odrębne obszary składowe:

a) region metropolitalny Warszawy, obejmujący miasto Warszawę oraz powiaty: Pruszków, Grodzisk, Sochaczew, Piaseczno, Grójec, Otwock, Garwolin, Ryki, Mińsk, Wołomin i Nowy Dwór, a przy bardziej szczegółowej analizie także skrawki powiatów Pułtusk, Węgrów i Łuków; cały ten obszar wypadałoby określić jako specyficzny region gospodarczy trzeciego rzędu,

b) obszar powiatów: Ciechanów, Maków, Mława, Płońsk, Przasnysz, Pułtusk i Żuromin, wyodrębniający się jednorodnością wysokotowarowej gospodarki rolnej i rozwojem sieci przetwórczości rolnej, a związany więzami produkcyjnymi tak wewnętrznie, jak i z sąsiednim regionem Płocka,

c) obszar gospodarczo słabo rozwiniętych powiatów: Ostrołęka, Ostrów, Wyszków, które stanowią grupę odrębnych, nie powiązanych wzajemnie niniejszych regionów trzeciego rzędu.

2. POTENCJALNE KIERUNKI EWOLUCJI OBECNEJ STRUKTURY REGIONALNEJ

W przedstawionym wyżej syntetycznym ujęciu istniejącej struktury regionalnej wyróżniono na obszarze województwa warszawskiego obszary, związane więzami różnego charakteru i siły, tworzącymi się w procesie produkcji i obsługi mieszkańców, więzami, które są wynikiem historycznego procesu rozwoju gospodarczego, przebiegającego w ramach określonych instytucjonalnie podziałów administracyjnych, które na przebieg tego procesu wpływały. Ta stwierdzona historycznie zmienność struktury regionalnej nasuwa oczywiście pytanie co do trwałości istniejącego układu regionalnego i dalszych możliwych jego przekształceń. Nie negujemy oczywiście roli decyzji planistycznych mogących wpłynąć poważnie na dalszy bieg tego procesu i stwarzać nowe warunki jego przebiegu poprzez, przede wszystkim, nowe poważne inwestycje.

http://rcin.org.pl

Decyzje planistyczne liczyć się będą musiały z możliwościami, jakie stwarza aktualna struktura regionalna i współczesne warunki gospodarowania na poszczególnych częściach rozpatrywanego obszaru. Sądzić wolno, że w dużej skali nakłady inwestycyjne, które by mogły w zasadniczy sposób odwrócić istniejące tendencje rozwoju struktury regionalnej obszaru, a które nie byłyby sprzeczne z wymogami rachunku gospodarczego, uzasadnione byłyby jedynie odkryciem nowych bogatych złóż surowcowych, co wiąże się oczywiście z ogólnym problemem poznania geologii utworów podczwartorzędowych niżu polskiego i stanowi niewiadomą, która w tych rozważaniach nie może być brana pod uwagę.

Postawiony problem rozważymy zatem przede wszystkim w ramach zagadnienia zmian aktualnej struktury regionalnej pod wpływem ogólnych tendencji rozwoju gospodarczego.

Zagadnienie to rozbijemy na dwa człony, odpowiednio do faktycznego kształtowania się regionalnej struktury województwa, a mianowicie na kwestię przyszłości regionu metropolitalnego Warszawy i reszty obszaru.

Region metropolitalny Warszawy miał w przeszłości tendencje do wzrostu terytorialnego, postępującego równolegle do procesu uprzemysłowienia obszarów podwarszawskich i zagęszczania się ludności na tym obszarze, wzrostu dojazdów do pracy i innych kontaktów ludności okolic Warszawy z miastem, oraz rozwoju podmiejskiej gospodarki rolnej. Dalszy rozwój Warszawy związany będzie niewątpliwie z procesem rozwoju gospodarczego całego obszaru metropolitalnego i jego dalszą integracją. Nie wydaje się jednak prawdopodobne, aby granice tego regionu miały się dalej w poważnym stopniu rozrastać, jeżeli weźmiemy pod uwagę:

a) charakter uprzemysłowienia tego obszaru; warszawski okręg przemysłowy, jak stwierdziliśmy, stanowi typową aglomerację wielkomiejską, związaną korzyściami wspólnej lokalizacji, które z natury rzeczy mają ograniczony zasięg przestrzenny;

b) znaczne już dziś rozciągnięcie się strefy dojazdów do pracy przekraczające nawet granice uzasadnione gospodarczo i społecznie (wstępna koncepcja perspektywicznego rozwoju gospodarczego nie przewiduje też żadnego poważniejszego wzrostu liczby dojeżdżających);

c) rezerwy produkcyjne podmiejskiej strefy rolniczej, przekazującej dziś nadwyżki produkcyjne do innych obszarów Polski.

Co więcej, typowa dla regionu metropolitalnego intensyfikacja rozwoju gospodarczego nie cechuje bynajmniej całego zakreślonego regionu, dotycząc głównie obszarów położonych wzdłuż linii kolejowych. Dalszy intensywny rozwój komunikacji samochodowej stwarzać będzie nie-

http://rcin.org.pl

wątpliwie przede wszystkim warunki do analogicznego rozwoju — wzorem wielkomiejskich aglomeracji amerykańskich i zachodnioeuropejskich — obszaru pomiędzy „promieniami" linii komunikacyjnych zbiegających się w Warszawie.

Dwa momenty mogą oczywiście zaważyć na ocenie tych wniosków: a) zbliżenie do Warszawy niektórych przyległych obszarów poprzez elektryfikację nowych linii kolejowych oraz b) planowy, bardziej racjonalny rozwój strefy żywicielskiej Warszawy.

Przeprowadzona obecnie elektryfikacja linii poznańskiej, ułatwiająca dostęp do Warszawy z powiatów Kutno i Łowicz, nie zmieni zapewne w zasadniczy sposób istniejącego stanu rzeczy, dotycząc nie tyle obszaru metropolitalnego Warszawy, dla którego już powiat Sochaczew jest peryferią, ile pewnej, choć raczej nie decydującej, zmiany warunków kształtowania się granicy ciążeń wyższego rzędu między Warszawą i Łodzią na korzyść tej pierwszej. Inaczej ma się rzecz z planowaną elektryfikacją linii Warszawa — Nasielsk — Płońsk, która zmieniłaby warunki dostępu do Warszawy stosunkowo bliskich powiatów Płońsk i Pułtusk. Zmiana ta, mało istotna z punktu widzenia lokalizacji przemysłu, nie musiałaby prowadzić do powstania poważniejszych potoków przejazdów do pracy, pod warunkiem odpowiedniego rozwoju ośrodków lokalnych, zahamowałaby jednak decydująco możliwości dalszego rozwoju powiązań tych obszarów z innymi ośrodkami regionalnymi drugiego rzędu (Płockiem, ewentualnie Ciechanowem).

Drugim momentem jest dalsze rozszerzanie się obszaru bezpośrednich dostaw do Warszawy niektórych specyficznych dla gospodarki podmiejskiej płodów rolnych. Rozwój tego procesu, połączony z intensyfikacją powiązań usługowych, może doprowadzić do silnego związania obszaru pomiędzy Radomiem a Pilicą z Warszawą, zmieniając odpowiednio zgodnie z przyjętą w planowaniu regionalnym południową granicą regionu warszawskiego, również granice wyższego (drugiego i pierwszego) rzędu regionów ekonomicznych.

Dalsze rozszerzenie regionu metropolitalnego ma uzasadniać przewidywana intensyfikacja gospodarki mlecznej na użytek Warszawy na obszarach powiatów pułtuskiego i płońskiego. Wydaje się jednak, że moment ten nie uzasadnia ani przyszłego zakwalifikowania tych obszarów do regionu metropolitalnego Warszawy w kategoriach analizy ekonomiczno-geograficznej, ani nawet nie stanowi istotnej przesłanki dla wyznaczenia granicy metropolitalnego obszaru planowania czy zarządzania gospodarką, gdyż dostawy mleka i produktów mlecznych obejmują i niewątpliwie będą obejmować także i te obszary województwa, których rolnictwo jako całość produkuje na użytek Warszawy. Tylko zatem wyraźne przestawienie całości struktury towarowej rol-

http://rcin.org.pl

nictwa, jakie występuje na przykład w powiatach Pruszków, Piaseczno czy Grójec, mogłoby taki wniosek uzasadniać.

Rozpatrzenie tendencji ewolucji struktury regionalnej całej reszty województwa poprzedzimy najpierw kilkoma uwagami ogólnymi. Istotnymi elementami procesu rozwoju gospodarczego dla rozwoju struktury regionalnej są: podniesienie dochodów ludności i rozwój produkcji.

Podniesienie dochodów ludności wiąże się ze zwiększonym popytem na wszelkiego rodzaju usługi spełniane przez ośrodki miejskie. Sądzić można, że proces ten nie zachwieje poważnie istniejącym stosunkiem znaczenia ośrodków powiatowych z jednej, a mniejszych ośrodków lokalnych z drugiej strony. Jakkolwiek z jednej strony te ostatnie, w związku z lepszym wyposażeniem w nieskomplikowane funkcje usługowe w zakresie rzemiosła, handlu detalicznego i ochrony zdrowia, przejmą częściowo funkcje spełniane obecnie przez miasta powiatowe, to jednak z drugiej strony rozwinie się równocześnie rozmiar (volumen) i wachlarz usług spełnianych przez miasta powiatowe, przy utrzymaniu dotychczasowych więzów instytucjonalnych.

Dla określenia potencjalnej ewolucji struktury regionalnej jest istotne pytanie co do roli ośrodków regionalnych przekraczających swym zasięgiem granice powiatów.

Planowy rozwój potencjału usługowego wszystkich miast powiatowych do pewnego założonego minimum dla tego typu ośrodków (handel detaliczny branż podstawowych, szkoły średnie ogólnokształcące, szpitale powiatowe itp.), niezależnie nawet od wzrostu istniejącego obecnie zapotrzebowania na te usługi, stanowi czynnik rozluźniający istniejące już powiązania z większymi ośrodkami. Tkwi tu między innymi potencjalna tendencja do zwiększania się roli ośrodków regionalnych na niekorzyść Warszawy, w której zasięg intensywnych wpływów związany jest z niedorozwojem — jaskrawym zwłaszcza we wschodniej części województwa — sieci lokalnych ośrodków usługowych.

Zwiększający się popyt na dobra i usługi wchodzące w skład funkcji wyspecjalizowanych (handel w branżach specjalnych, szkoły średnie zawodowe, lecznictwo specjalistyczne itp.) stwarza dwojakie możliwości:

1) przejmowanie tych funkcji lub dużej ich części przez miasta powiatowe,

2) spełnianie tych funkcji przez niektóre tylko ośrodki powiatowe w stopniu uzasadniającym utrzymanie, względnie uzyskanie przez nie roli ośrodków regionalnych drugiego rzędu.

Realizacja obu tych możliwości, ograniczająca ewentualnie obszar obsługiwany przez Warszawę jako ośrodek drugiego rzędu, zależy

http://rcin.org.pl

w znacznym stopniu od ogólnej wielkości tych ośrodków, związanej z rozwojem funkcji produkcyjnych.

Rozwój produkcji rolnej, stanowiącej główną gałąź gospodarki obszaru, spowoduje zwiększenie masy towarowej, stwarzając możliwość wzrostu ośrodków handlu hurtowego i przetwórstwa. W zakresie handlu ziemiopłodami nie ma na badanym obszarze szans na dalszy rozwój większych ośrodków ponadpowiatowych, ze względu na bliskość Warszawy, która jest rynkiem zbytu o nieograniczonej chłonności w stosunku do produkcji rolnej obszaru. Przeciwnie — w miarę wzrostu masy towarowej zwiększą swą rolę lokalnych ośrodków handlu ziemiopłodami te mniejsze miasta powiatowe, które w tym zakresie podporządkowane są częściowo sąsiednim, większym ośrodkom.

W zakresie przetwórstwa podstawowych produktów rolnych perspektywy rozwoju regionalnego są zróżnicowane:

a) na terenach wysokotowarowych dysponujących już obecnie rozwiniętą siecią przetwórstwa, choć nie wykorzystującą dziś w pełni aktualnych możliwości surowcowych (w naszym przypadku na zachód od linii Wisły — Narwi — Orzyca), dalszy rozwój zakładów przetwórczych może zmienić strukturę regionalną raczej w sensie wzmocnienia roli ośrodków regionalnych niższego rzędu (przez lokalizację zakładów w miastach słabo w nie wyposażonych);

b) na terenach niskotowarowych, pozbawionych niemal całkowicie większych zakładów przetwórczych, wystąpią tendencje do lokalizacji zakładów w niektórych tylko ośrodkach ze względu na kwestię korzyści skali produkcji (brak dostatecznej masy towarowej w poszczególnych powiatach dla ekonomicznie uzasadnionej budowy zakładów w każdym z nich).

W oparciu o te stwierdzenia ogólne rozpatrzmy, jaki będzie łączny wpływ wymienionych ogólnych tendencji i czynników kierunkowych przemian struktury regionalnej na obszarze poszczególnych, wyróżnionych w granicach województwa układów regionalnych, położonych poza warszawskim regionem metropolitalnym.

Płock stanowi ośrodek regionu węzłowego obejmującego w sposób niewątpliwy trzy powiaty, a stosunek jego do podporządkowanych ośrodków jest określony zdecydowanie proporcjami wielkości Płocka z jednej, a Gostynina, Gąbina i Sierpca z drugiej strony; nawet podniesienie roli gospodarczej Gostynina i Sierpca, które na obecnym etapie są ośrodkami niedorozwiniętymi, nie zmieni faktu, że Płock stanowiący miasto przemysłowe o tendencjach rozwojowych, będzie stanowić dla nich nadal ośrodek regionalny wyższego rzędu, skutecznie konkurujący z innymi, odległymi, większymi ośrodkami. Natomiast jeżeli chodzi o terytorialny zasięg wpływów, to nie ma on żadnych szans rozwoju

http://rcin.org.pl

w kierunku zachodnim oraz południowo-wschodnim wobec siły oddziaływania ośrodków regionalnych Włocławka i Torunia z jednej a Kutna i Warszawy z drugiej strony. Wysoce wątpliwa wydaje się możliwość rozszerzenia się wpływu Płocka na pozostałym obszarze Mazowsza Płockiego, a to ze względu na układ linii kolejowych i potencjał obsługowy Warszawy, przy decentrycznym położeniu Płocka w stosunku do tego obszaru. Po odrzuceniu dobrze komunikacyjnie związanych z Warszawą powiatów leżących na linii kolejowej Warszawa — Działdowo i powiatów położonych na wschód od tej linii, jako obszar możliwego rozszerzenia istniejących wpływów Płocka pozostawałyby jedynie powiaty Żuromin i Płońsk. O ile Żuromin jest stosunkowo mało ważnym zagadnieniem konkurencji Płocka i Mławy, o tyle w powiecie płońskim należy się raczej spodziewać zwiększenia się roli Warszawy.

Tak więc rola Płocka jako wyższego rzędu ośrodka regionalnego w zakresie funkcji pozaprodukcyjnych stwarza układ dobrze wykształcony, a zarazem pozbawiony możliwości ekspansji przestrzennej. Natomiast rola regionalna Płocka w stosunku do powiatów prawobrzeżnego Mazowsza w zakresie przemysłu przetwórczo-rolnego będzie raczej, w świetle przedstawionych wyżej tendecji ogólnych, maleć w miarę rozbudowy tego przemysłu na tym obszarze, uzasadnionego w pełni wielkością masy towarowej. Ważności tego twierdzenia nie zmienia fakt planowanej na najbliższe lata budowy olbrzymiej rafinerii naftowej w Płocku, połączonej rurociągiem z poznańskim ośrodkiem przemysłowym. Fakt ten zmieni natomiast rolę Płocka w strukturze regionów gospodarczych wyższego rzędu, powodując nową rozbieżność układów elementarnych obok istniejących produkcyjnych i usługowych z Warszawą; region płocki będzie silnie związany w zakresie powiązań produkcyjnych z Poznaniem.

Na obszarze pozostałej części województwa, na północ od Wisły i Bugu, ośrodkiem wybijającym się w ostatnim okresie liczbą mieszkańców i tempem rozwoju jest Ciechanów; czy może on stać się ośrodkiem regionalnym wyższego rzędu i w stosunku do jakiego obszaru? Jeśli chodzi o funkcje usługowe w stosunku do ludności, potencjalnym obszarem jego wpływów mogą być powiaty Maków, Przasnysz i w mniejszej mierze powiat Mława z własnym, dość silnym ośrodkiem; natomiast w stosunku do Płońska i Pułtuska minimalna różnica dostępności na korzyść Ciechanowa nie równoważy ogromnej różnicy potencjału obsługowego na korzyść Warszawy, nie mówiąc już o dalej położonych powiatach, jak Wyszków czy Ostrołęka, nie powiązanych z Ciechanowem liniami kolejowymi. W zakresie regionalnych funkcji produkcyjnych względna przewaga Ciechanowa w stosunku do innych ośrod-

http://rcin.org.pl

ków powiatowych powinna raczej maleć — zgodnie z przedstawionymi uwagami ogólnymi.

Powiaty położone na wschód od linii Narwi i Orzyca (Ostrołęka, Wyszków, Ostrów) jeszcze mniej mają szans na integrację gospodarczą w wyższego rzędu całość regionalną, żaden bowiem z odnośnych ośrodków powiatowych nie ma szans stania się stolicą ewentualnego regionu. Miasto o największych perspektywach rozwojowych — Ostrołęka, w której zlokalizowano ostatnio dwa duże obiekty przemysłowe, odznacza się niefortunnym położeniem w stosunku do dwóch pozostałych powiatów, usytuowane jest bowiem dalej od nich w stosunku do Warszawy. Prowadzone prace nad regulacją i melioracją obszarów łąkowych w dorzeczu Orzyca i Omulewa stanowią czynnik rzutujący na rozwój gospodarki rolnej powiatów przasnyskiego i ostrołęckiego w kierunku hodowli mlecznej, jednakże zarówno warunki drożności między powiatami, jak i położenie Przasnysza w stosunku do pobliskiego Ciechanowa i przechodzącej przez to miasto lini kolejowej, przy istniejących powiązaniach z gospodarką powiatu ciechanowskiego, stawiają pod znakiem zapytania możliwości powstania silnych powiązań gospodarczych powiatu przasnyskiego z Ostrołęką. Tym samym możliwości rozwoju Ostrołęki jako ewentualnego ośrodka regionalnego wyższego (ponadpowiatowego) rzędu w granicach województwa są ograniczone i powinny być rozpatrywane łącznie z przyszłością sąsiedniego regionu Łomży, o podobnym charakterze i stanie zagospodarowania co powiaty Ostrołęka i Ostrów, a położonego w województwie białostockim.

3. Wyróżniony wyżej drugiego rzędu region Siedlec stwarza największe stosunkowo możliwości zarówno w zakresie zacieśniania jego obecnej zwartości, jak i ekspansji terytorialnej. Możliwość ta wiąże się z perspektywami wzrostu znaczenia Siedlec jako stolicy regionalnej. Przesłankami wzrostu są:

a) niski stan rozwoju gospodarczego obszarów i niemal zupełny brak większych zakładów przetwórczych, magazynów itp.; stan ten stwarza możliwości rozwoju przemysłu przetwórczego, nie dość silne jednak dla równoczesnego rozwoju odpowiednich zakładów (zwłaszcza w zakresie przetwórstwa produkcji roślinnej) we wszystkich powiatach,

b) doskonałe usytuowanie w regionie miasta Siedlce, stanowiącego węzeł linii kolejowych,

c) istniejąca już dziś konieczność doinwestowania obszaru w zakresie funkcji usługowych.

Rozwój Siedlec jako ośrodka produkcyjnego i usługowego wzmocni niewątpliwie więzy łączące z tym miastem powiat węgrowski (ciążący dziś częściowo wprost ku Warszawie), jak również powiat łukowski,

http://rcin.org.pl

a przypuszczalnie także powiaty: Międzyrzecz, Biała Podlaska oraz Siemiatycze, wykazujące dziś (przy małej stosunkowo atrakcyjności Siedlec) silniejsze powiązania z Warszawą. Ten stan rzeczy uzasadniałby nawet ewentualne wydzielenie nowej, wielkiej jednostki administracyjnej z siedzibą w Siedlcach, co oczywiście utrwaliłoby i wzmocniło istniejące powiązania Siedlec z obszarami leżącymi obecnie poza granicami województwa warszawskiego.

http://rcin.org.pl

LITERATURA

A. PRACE O ZNACZENIU TEORETYCZNYM 1—50

[1] Ałampiew P. M., Ob osnownych woprosach gienieralnogo ekonomiczeskogo rajonirowanija Sowietskogo Sojuza, „Izwiestia Akadiemii Nauk SSSR — Sieria gieogr.", 1956, 2, s. 83—94.

[2] Ałampiew P. M., Ekonomiczeskoje rajonirowanije SSSR, Moskwa 1959.

[3] Barański N. N., Ekonomiczeskaja gieografia SSSR — obzor po obłastiam Gospłana, Moskwa 1928.

[4] Barański N. N., Oczerki po szkolnoj mietodikie ekonomiczeskoj gieografii, Moskwa 1954.

[5] Boudeville J. R., L'economie régionale — Espace opérationel, „Cahiers de l'Institut de Science Économique Appliquée", 1958, Ser. L, No. 3.

[6] Bogue D. J., The Structure of the Metropolitan Community, Michigan 1949.

[7] Boustedt O., Ranz H., Regionale Struktur- und Wirtschaftsforschung — Aufgaben und Methoden, Bremen-Horn 1957.

[8] Christaller W., Die zentralen Orte in Süddeutschland. Jena 1933.

[9] The Core and Boundaries of Regional Science, oprac. zbiorowe Regional Science Seminar — University of Pennsylvania oraz wypowiedzi dyskusyjne w „Papers and Proceedings of the Regional Science Association" IV (1958), s. 3—26.

[10] Dickinson R. E., The Metropolitan Regions of the United States. „Geographical Review" XXIV (1934), s. 278—291.

[11] Dickinson R. E., The Regions of Germany, London 1945.

[12] Dickinson R. E., City, Region, and Regionalism, London 1947.

[13] Dziewoński K., Zagadnienie zespołu produkcyjnego w teorii lokalizacji i praktyce planowania, „Ekonomista", 1949, 3, s. 109—123.

[14] Dziewoński K., Planowanie przestrzenne a podnoszenie regionów zapóźnionych, „Gospodarka Planowa", IX (1954), 1, s. 2—13.

[15] Dziewoński K., Niektóre problemy badania regionów gospodarczych w Polsce, „Przegląd Geograficzny", XXIX (1957), 4, s. 719—739.

[16] Dziewoński K., Economic Region in Economic Geography and Long-Range Planning, Report prepared for the Conference on Economic Regions, Warszawa-Kazimierz, May 29 — June 1, 1958 (maszynopis powielany).

[17] Friedmann J. R. P., The Spatial Structure of Economic Development in the Tennessee Valley, Chicago 1955.

[18] Hospodársko geografické cleneni Ceskoslovenské Republiky, red. E. Hruska, Praha 1958.

http://rcin.org.pl

[19] Isard W., Current Developments in Regional Analysis, „Weltwirtschaftliches Archiv", LXIX (1952), 1, s. 81—90.
[20] Isard W., Freutel G., Regional and National Product Projections and their Interrelation, „Studies in Income and Wealth", XVI (1954), 427—471.
[21] Isard W., Regional Science, the Concept of Region, and Regional Structure, „Papers and Proceedings of the Regional Science Association", II (1956), s. 13—26.
[22] Jacunski W. K. Woprosy ekonomiczeskogo rajonirowanija w trudach W. I. Lenina, „Woprosy Gieografii", XXXI (1953), s. 7—30.
[23] Janicki N. F., K woprosu o mietodikie ekonomiczeskogo rajonirowanija jewropiejskich stran narodnoj diemokratii, „Izwiestija Akademii Nauk — Sieria gieogr.", 1957, 6, s. 126—133.
[24] James P. E., Toward a Further Understanding of the Regional Concept, „Annals of the Association of American Geographers" XLII (1952), s. 195—222.
[25] K itogam diskussji po woprosam ekonomiczeskogo rajonirowanija stran narodnoj diemokratii, „Izwiestija Akadiemii Nauk SSSR — Sieria gieogr.", 1959, 1, s. 129—132.
[26] Kołosowski N. N., Proizwodstwiennotierritorialnoje soczetanije (kompleks) w sowietskoj ekonomiczeskoj gieografii, „Woprosy Gieografii", VI (1947), s. 133—168.
[27] Kołosowski N. N., Rajon w sowietskoj ekonomiczeskoj gieografii, „Woprosy Gieografii" XXVII (1951), s. 46—61.
[28] Kostrowicki J., O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast, „Przegląd Geograficzny". XXIV (1952), s. 7—64,
[29] Lenin W. I., Rozwój kapitalizmu w Rosji, Dzieła, III.
[30] Lenin W. I., Nowe dane o prawach rozwoju kapitalizmu w rolnictwie, Dzieła, XXII, s. 14—122.
[31] Lösch A., Die räumliche Ordnung der Wirtschaft, wyd. II, Jena 1944.
[32] Markos G., Teoretyczne podstawy geograficznego podziału pracy i regionalizacji gospodarki narodowej oraz ich znaczenie praktyczne (ref. na I Kongresie Geografów Węgierskich, list. 1955), „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej", 1956, 1, s. 40—71.
[33] Marinow Ch., Ob ekonomiczeskom rajonirowanii stran narodnoj demokratii, „Izwiestia Akademii Nauk SSSR — Sieria gieogr.", 1956, 6, s. 113—117.
[34] McKenzie R. O., The Metropolitan Community, New York 1933.
[35] Meynen E., Die wirtschaftsräumliche Gliederung Deutschlands; Aufgabe und Methode, „Berichte zur Deutschen Landeskunde", XV (1955), 2, s. 94—103.
[36] Neef E., Wirtschaftsgeographische Gliederung und ökonomische Rayonierung, „Przegląd Geograficzny", XXX (1958), 1, s. 45—58.
[37] Philbrick A. K., Principles of Areal Functional Organization in Regional Human Geography, „Economic Geography", XXXIII (1957), 4, s. 299—336.
[38] Ponsard C., Économie et espace, Paris 1955.
[39] Rajonirowanije SSSR, red. K. D. Jegorow, Moskwa 1926.
[40] Regional Factors in National Planning and Development, National Resources Committee, Washington 1935.
[41] Scheu E., Deutschlands Wirtschaftsprovinzen und Wirtschaftsbezirke, Berlin 1928.

http://rcin.org.pl

[42] Secomski K., Wstęp do teorii rozmieszczenia sił wytwórczych, Warszawa 1956.
[43] Rychłowski B., Ob ekonomiczeskom rajonirowanji stran narodnoj demokratii, „Izwiestia Akademii Nauk SSSR — Sieria gieogr.", 1958, 1, s. 144—154.
[44] Střida M., Woprosy ekonomiczeskogo rajonirowanija w Czechosłowakii, „Izwiestia Akademii Nauk SSSR — Sieria gieogr.", 1958, 4, s. 115—119.
[45] Wakar W., Podział Polski na okręgi gospodarcze, „Ekonomista", 1928, s. 78—107.
[46] Whitlessey D., The Regional Concept and the Regional Method, w pracy zbiorowej American Geography: Inventory and Prospect, Syracuse University Press 1954, s. 36—37.
[47] Woprosy ekonomiczeskogo rajonirowanija SSSR, red. G. M. Krziżanowski, Moskwa 1957.
[48] Wróbel A., Kryteria i metody delimitacji regionów gospodarczych, „Dokumentacja Geograficzna" 1956, zesz. 3.
[49] Wróbel A., Geneza i perspektywy współczesnej koncepcji regionu gospodarczego. Referat wygłoszony na II Konferencji Czechosłowackich Geografów Ekonomicznych w Liblicach k. Pragi, 1957 (maszynopis — Inst. Geogr. PAN).
[50] Wróbel A., Badania przejazdów osobowych jako metoda wyznaczania regionów obsługi. „Przegląd Geograficzny", XXXI (1959), 1, s. 119—125.

B. ŹRÓDŁA DLA OBSZARU BADANEGO 51 — 109

[51] Charakterystyka województwa warszawskiego, oprac. WKPG, Warszawa 1954 (maszynopis powielany).
[52] Colberg J., Mapa jeneralna Województwa Mazowieckiego, Warszawa 1826.
[53] Colberg J., Mapa jeneralna Województwa Płockiego, Warszawa 1826.
[54] Doskocz M., Targi małe i wielkie, Warszawa 1932.
[55] Doskocz M., Zagadnienie handlu mięsnego w Polsce, Warszawa 1932.
[56] Dziewoński K., Z geografii ekonomicznej Warszawy, „Geografia w szkole", VIII (1955), 6, s. 289—306.
[57] Dziewulski S., Rozwój terytorialny miasta Warszawy w ciągu wieków; odbitka z „Kroniki Warszawy", 1933, 3.
[58] Ekspertyza do planu regionalnego Okręgu Warszawskiego, oprac. zbiorowe pod kierunkiem K. Liera, Warszawa 1956 (maszynopis powielany).
[59] Gloger Z., Geografia historyczna ziem dawnej Polski, wyd. II, Kraków 1903.
[60] Głowacki J., Organizacja i technika handlu zbożem, Warszawa 1948.
[61] Gorczykowska E., Powstanie i rozwój strefy podmiejskiej Warszawy, Warszawa 1955 (maszynopis — Inst. Geogr. UW).
[62] Gościcki J., Badania nad statystyką handlu zbożowego w Królestwie Polskim, Warszawa 1914.
[63] Grabowski E., Wpływ wędrówek na skupianie się ludności w Królestwie Kongresowym (1816—1913), Warszawa 1916.
[64] Historia Polski, t. II, Warszawa 1956.
[65] Górecka L., Kukliński A., Zagadnienia surowcowe przemysłu silikatowego w województwie warszawskim, „Przegląd Geologiczny", 1955, 2.

http://rcin.org.pl

[66] Kopczyński S., Powiat przasnyski, Warszawa 1930.
[67] Kostrowicka I., Region warszawski — próba charakterystyki geograficzno-gospodarczej, Warszawa 1947 (maszynopis — SGPiS).
[68] Kosiński L., Wpływ demograficzny Warszawy na jej strefę podmiejską, Warszawa 1951 (maszynopis — SGPiS).
[69] Kosiński L., Zagadnienia struktury funkcjonalnej miast polskich, „Przegląd Geograficzny", XXX (1958), 1, s. 59—96.
[70] Kosiński L., Klasyfikacja funkcjonalna większych miast polskich, „Przegląd Geograficzny", XXX (1958), 4, s. 573—585.
[71] Koszutski S., Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu 1870—1900, Warszawa 1903.
[72] Krusze N., Warzywnictwo w strefie podmiejskiej, Warszawa 1958.
[73] Kukliński A., Rutkowski E., Zagadnienia surowcowe przemysłu ceramiki budowlanej w województwie warszawskim, „Materiały Budowlane", 1955, 3, s. 62—67.
[74] Laskowski S. W., Grójec w 500-letnią rocznicę wyniesienia do godności miasta, Grójec 1919.
[75] Lencewicz S., Kondracki J., Geografia fizyczna Polski, Warszawa 1955.
[76] Lijewski T., Rozwój sieci kolejowej województwa warszawskiego, „Przegląd Geograficzny", XXX (1958), 3, s. 461—478.
[77] Mapa gleb Polski, IUNG, Warszawa 1958.
[78] Miasta i osiedla w Polsce, GUS, Warszawa 1958.
[79] Misztal S., Przemiany w strukturze i rozmieszczeniu przemysłu na terenie województwa warszawskiego i miasta Warszawy, „Przegląd Geograficzny", XXX (1958), 4, s. 587—618.
[80] Misztal S., Rozwój elektroenergetyki i przemysłu paliw w regionie warszawskim, Warszawa 1958 (maszynopis — WKPG).
[81] Musierowicz A., Olszewski Z., Kuźnicki F., Gleby województwa warszawskiego, „Roczniki Nauk Rolniczych", LIV (1950), s. 417—435.
[82] Nowowiejski A. J., Płock; Monografia historyczna, Płock 1917.
[83] Opis ziem zamieszkałych przez Polaków, t. II, praca zbiorowa, Warszawa 1904.
[84] Ostaszewski J., Z dziejów mławskiego Mazowsza, Mława 1934.
[85] Pazyra S., Studia z dziejów miast na Mazowszu od XIII do początków XX wieku, Lwów 1939. II wyd. popr., Warszawa 1959.
[86] Pączewski L., Lasy, przemysł i handel drzewny w Polsce, Warszawa 1924.
[87] Piechowski W., Wisła jako droga komunikacyjna i handlowa, „Ekonomista", V (1905), 2, s. 269—310 i VI (1906), 1, s. 81—100.
[88] Piekałkiewicz J., Rutkowski S. Z., Okręgi gospodarcze Polski, „Kwartalnik Statystyczny", IV (1927), 3, s. 547—780.
[89] Powiat Siedlecki, praca zbiorowa pod red. Cz. Górskiego, Siedlce 1935.
[90] Rocznik Statystyki Przewozu Towarów na PKP za r. 1937, część II, Warszawa.
[91] Rocznik Statystyczny (roczniki powojenne), Warszawa.
[92] Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej (roczniki przedwojenne), Warszawa.
[93] Romanowska M., Zmiany w zalesieniu Królestwa Polskiego w ostatnim stuleciu, „Czasopismo Geograficzne", XII (1934), 3/4, s. 246—284.
[94] Rosiński S., Der Getreidehandel im Königreich Polen, Posen 1916.

http://rcin.org.pl

[95] Rutkowski J., Historia gospodarcza Polski, t. II, Poznań 1949.
[96] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Warszawa 1880—1904.
[97] Staszewski D., Mława, Warszawa 1907.
[98] Statystyka przewozów na drogach wodnych śródlądowych — 1937, Warszawa 1939 (Statystyka Polski, Seria C, zesz. 105).
[99] Straszewicz L., Kompleks przemysłowy Łodzi, „Przegląd Geograficzny", XXIX (1957), 4, s. 741—777.
[100] Studia nad aktywizacją małych miast, Prace Geograficzne Inst. Geogr. PAN, nr 9, Warszawa 1957.
[101] Studium Planu Krajowego, GUPP, Warszawa 1947.
[102] Szulc S., Wartość materiałów statystycznych dotyczących stanu ludności Królestwa Polskiego. Warszawa 1920.
[103] Szynkaruk P., Województwo warszawskie jako jednostka gospodarcza, Warszawa, ok. 1946 (maszynopis — WKPG).
[104] Toeplitz K. L., Wędrówkowy ruch ludności w miastach woj. warszawskiego w latach 1955—1957, Warszawa 1958 (maszynopis — Inst. Urb. Arch.).
[105] Trzebiński W., Krytyczna bibliografia geografii historycznej regionu warszawskiego, Warszawa 1948 (maszynopis — WKPG).
[106] Trzebiński W., Borkiewicz A., Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1915—1918, „Dokumentacja Geograficzna", 1956, zesz. 4 i 4a.
[107] Wakar W., Miasta prowincjonalne Królestwa Polskiego, odbitka z „Ekonomisty", 1916, zesz. 3 i 4.
[108] Wakar W., Osiedla o charakterze miejskim i podmiejskim województwa warszawskiego, „Kwartalnik Statystyczny", VI (1929), 3, s. 1125—1180.
[109] Żmudziński T., Piaseczno 1929—1933, Warszawa 1933.

http://rcin.org.pl

SPIS MAP

1. Mazowsze historyczne
2. Sieć miast w podziale administracyjnym — 1825 r.
3. Sieć miast w podziale administracyjnym — 1897 r.
4. Sieć miast w podziale administracyjnym — 1910 r.
5. Sieć miast w podziale administracyjnym — 1931 r.
6. Sieć miast w podziale administracyjnym — 1955 r.
7. Ośrodki przemysłowe około 1880 r.
8. Ośrodki przemysłowe 1910 r.
9. Ośrodki przemysłowe 1937 r.
10. Ośrodki przemysłowe 1956 r.
11. Nadania zbóż chlebowych i mąki 1937 r.
12. Gęstość zaludnienia 1955 r.
13. Struktura zatrudnienia 1955 r.
14. Ludność rolnicza na 100 ha użytków rolnych
15. Wartość skupu z gospodarstw chłopskich 1955 r.
16. Wartość skupu z 1 ha użytków rolnych w gospodarstwach chłopskich 1955 r.
17. Sieć skupu zboża i rozmieszczenie młynów handlowych i handlowo-gospodarczych
18. Organizacja skupu żywca i przemysł mięsny 1956 r.
19. Mleczarstwo
20. Cukrownie
21. Funkcje miast — zatrudnieni w grupie miastotwórczej
22. Przejazdy osobowe w ruchu podmiejskim
23. Regiony węzłowe przejazdów osobowych
24. Handel 1956 r.
25. Rozmieszczenie i zasięgi działania niektórych hurtowni
26. Szkolnictwo średnie w roku szkolnym 1957/8
27. Schemat gospodarczej struktury regionalnej obszaru

SPIS TABEL

1. Nadania i przybycia na stacjach PKP Łowicz i Skierniewice
2. Użytkowanie ziemi i struktura zasiewów
3. Wartość skupu z gospodarstw chłopskich
4. Struktura funkcjonalna wybranych miast i osad
5. Dojazdy do pracy do Warszawy
6. Klasyfikacja ośrodków centralnych z punktu widzenia funkcji handlu detalicznego

http://rcin.org.pl

ВАРШАВСКОЕ ВОЕВОДСТВО
ИССЛЕДОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ РАЙОННОЙ СТРУКТУРЫ

Краткое изложение

Представленная работа имеет своей пелью определить экономическую районную структуру варшавского воеводства. В самом ее оглавлении нашли свое отражение теоретические предпосылки принятые за основу при разработке темы, вытекающие из анализа литературных источников по вопросам экономического районирования, а также анализа хозяйственных явлений и процессов имеющих место на исследуемой территории.

Понятие экономической районной структуры введено в связи с многозначностью термина экономический район. Многозначность этого термина является не только следствием различии в методологическом подходе разных исследователей и отсутствия общепринятой терминологии, но связана также — и это особенно важно — с большим разнообразием в формировании в разных местах земной поверхности всех тех явлении, которые составляют содержание понятия экономический район.

Понятие экономического района родилось в итоге изучения изменении происходящих в пространственном укладе хозяйственной жизни в условиях развивающегося капиталистического хозяйства. Изменения эти проявляются в двух аспектах, а именно: а) в возрастающей производственной специализации отдельных пространств и в тенденции к концентрации населения и производства на определенных территориях и б) в уплотнении на этих территориях и в их окружении хозяйственных и общественных связей. При анализе выше указанных изложении исследователи делали упор или на первую, или же на вторую сторону вопроса. Анализ производственной специализации территории издавна являлся предметом исследовании экономистов, статистиков и географов, а в виде научной концепции стремящейся раскрыть закономерности управляющие этим процессом, впервые появился только в известних работах Ленина (29, 30). Однако, основное течение развития концепции хозяйственного района начатое работами социологов (34), подхваченное далее географами (8, 10, 12) и теоретически углубленное экономистами (19, 20, 31), связало понятие хозяйственного района с формированием пространственых группировок людей и производства, складывающихся вокруг больших городов и центров промышленности.

Эта концепция, в место традиционного изучения сходств и различии существующих между отдельными пространствами, обратила особое внимание на вопросы пространственной организации общественно-хозяйственной жизни территории. Отражением этого подхода является, например, следующее определение:

„Хозяйственный район — это территория, отличающаяся взаимно связанными действями, общими интересами и организацией. Представляет он собою единство человеческих и пространственных отношении совершающихся посредством уклада транспортной сети и городских центров. Такой район охватывает комплекс крепко связянных друг

http://rcin.org.pl

с другом соединении, суть которых состоит равно в переливе материальных ценностей, так и в разделении услуг, известии и идей" (11).

Связывая понятие хозяйственного района с понятием рынка — с одной стороны и с понятием производственного комплекса — с другой, имели в виду, что такой подход, открывал широкие возможности для исследовании, но сосдавал одновременно новые и немалые теоретические трудности. В особенности необходимо обратить внимание на тот существенный факт, что такая концепция хозяйственного района родилась по существу на фоне анализа так называемых „метрополитальных районов" (т. е. районов определенно высокого ранга) в странах отличающихся высоким уровнем хозяйственного развития: именно такой метрополитальный район является районом полностью оформившимся, обладающим всеми перечисленными, в выше приведенном определении, атрибутами хозяйственного района. Всеобшее пользование этим определением создало однако ряд трудностей, подрывающихъ возможность его применения в качестве объективной основы экономико-географических исследовании.

Советская теория экономического района, развивающаяся параллельно, но независимо от западной науки, стремилась связать содержание понятия „экономический район" с товарной специализацией пространств представляющих некоторое хозяйственное целое. И в этой теории — несмотря на коренное отличие её подхода от подхода западной науки — основной упор делался на хозяйственную организацию территории, проявляющуюся в гармоническом сотрудничестве комплекса производительных сил, представляющего некоторое целостное звено народного хозяйства. Этого рода концепция нашла свое отражение в определении хозяйственного района как призводственно-территориального комплекса (26). Для советской теории характерен особый интерес к проблематике районов высокого ранга („основные экономические районы"), которые — также как и метрополитальные районы во многих исследованиях западних географоф — обладают полностью всеми атрибутами района, перечисляемыми советскими авторами (среди других собственной сырьевой и энергетической базой).

Характерной чертой советской теории экономического района является отсутствие отчетливого взгляда по вопросу о так называемой „объективности существования экономического района", хотя ему посвящено весьма много рассуждении. Такое положение дел является — по мнению автора — следствием слишком тесной увязки (в сфере понятий) концепции хозяйственного района с проблемой выделения государственными органами районов для целей планирования и управления народным хозяйством.

В связи с этим необходимо подчеркнуть, что в представленной работе подлежат рассмотрению лишь существующие измеряемые факты и явления, изучаемые экономической географией. Конструированием райионов планирования здесь не занимаемся. Наши выводы могут служить лишь неполным хотя и необходимым составом предпосылок для работ в этой области.

*

Продолжительное существование и постоянное совершенствование концепции хозяйственного района вовсе не означает, что эта категория принимается всеми географами. Среди географов всегда было много решительных противников понятия хозяйственного района. Характерным примером отрицательного отношения к этому понятию может служить статия. Э. Нэфа. Анализируя районные структуры, складывающиеся в связи с процессом развития территориального разделения труда, Неф выделяет три вида пространственных единиц, а именно: 1) территории связанные поездками людей к мес-

http://rcin.org.pl

там работы, 2) территории обслуживаемые городскими центрами, 3) территории, на которых складываются связи между производственными предприятиями.

Эти три вида пространственных единиц которые Нэф предлагает называть „экономическо-географическими элементарными районами", существуют по его мнению объективно. Их содержание сводится к наличии определенных функциональных связей; они могут быть довольно точно и однозначно обозначены на карте. Для понятия хозяйственного района, являющегося синтезом этих объективно существующих элементарных структур, Нэф не находит места в системе категории экономической географии. По его мнению понятие хозяйственного района относится к области практики управления и организации общественно-хозяйственной жизни. Статия проф. Нэфа явилась серьёзной попыткой дискуссии с недостаточно точными словесными формулировками сторонников объективного существования хозяйственных районов из среди географов социалистических стран. С другой стороны, рассматриваемая статья касается также упомянутых выше методологических трудностей связанных с проблемой экономических районов в западной литературе.

Трудности эти вызваны двойственным содержанием понятия хозяйственный район: а) хозяйственно-производственным — заключенным в понятии производственно-территориального коммплекса и б) организационным, связанным с пространственной организацией жизни жителей района и удовлетворением их потребностей. Первое проявляется в наличии связей между производственными единицами, второе — в связях группирующихся вокруг иерархически сформировавшейся сети центров обслуживания в области торговли (разпределения), услуг, администрации а также поездок на работу (к которым, между прочим, можно подойти с производственной точки зрения).

Развитие промышленности в период капитализма разрушившее относительно уравновешенную систему районной организации феодального периода, привело к разриву связей существующих между етими двумя сторонами районной структуры. В современной действительности, в итоге не только стихийности капиталистического развития и конкретных исторических фактов, но также вследствие наличия значительной дифференциации хозяйственных и технических условии формирования рынков разных продуктов, вследствие — last but not least — дифференциации условий географической среди, — не часто можно встретиться с положением полного совпадения этих двух сторон районной структуры, дающего право однозначно определить данную территорию как хозяйственный район. Исключением является случай когда это условие сохраняет свое значение для всей иерархической системы районов разных рангов.

При наличии етих методологических трудностей вполне обосновано и целесообразно пользоваться понятием „экономической районной структуры". В этом понятии содержится не только признание существования некоторых иерархической системы районов разного ранга, но содержится также необходимость выявления характерных особенностей отдельных элементов слагаюших эту систему и сил укрепляюших их взаимодействие. Такая постановка вопроса предполагает изучение трех основных группировок элементов районной хозяйственной структуры территории:

1) однородных зон состояния и характера хозяйственного освоения территории,
2) пространств охваченных производственными связями,
3) системы районов обслуживания.

С другой стороны этот подход вовсе не предполагает, что составными частями районной структуры могут быть лишь целые, вполне сформировавшиеся хозяйственные районы, которые отличались бы совпадением этих отделных элементарных систем.

Województwo Warszawskie

http://rcin.org.pl

*

Рассмотренные выше методологические предпосылки дают возможность уточнить задачи представленной работы. Путем раскрытия районной хозяйственной структуры исследуемой территории автор пытался ответить на следующие вопросы:

1. является ли и в каком смысле варшавское воеводство, в его нынешних административных границах, хозяйственным районом,

2. возможно ли разделить исследуемую территорию на районы более низкого разряда, какие это районы, какова степень их внутренней сомкнутости, каким характером и прочностью отличаются возникающие между ними взаимоотношения.

В отношении подробности и способа разработки рассматриваемая работа разделяется на две части. В первой части дается анализ исторической эволюции хозяйственной районной структуры территории; вторая — посвящена анализу её современного состояния. Первая часть написана на основании изучения существующих уже разработок; при её написании автор как правило не прибегал к изучению первоисточников.

Среди использованных монографических исследовании решительно преобладают — так в смысле количества, как и в отношении уровня разработки — работы касающиеся Варшавы и её пригородной зоны. Это пространство относительно исчерпывающее изучено в многочисленных (хоть и не всегда опубликованных) работах проводимых органами регионального планирования.

Собственные исследования автора проводились в основном путем изучения следующих материалов:

1) Материалов находящихся в распоряжении воеводской, городской и районных комиссии хозяйственного планирования, а также других учреждений и предприятии действующих на территории воеводства.

2) Материалов анкетных исследовании а) проведенных автором, или же с его участием — соответствующими учреждениями, б) проведенных разными учреждениями независимо от наших работ.

Исследование исторической эволюции хозяйственной районной структуры территории варшавского воеводства проводилось, главным образом, путем анализа развития сети населенных пунктов и транспортной сети (картин 2—6) и развития промышленности (карты 7—10). Это исследование показало, что основные предпосылки формирования единого района на территории отвечающей современному варшавскому воеводству (в границах совпадающих весьма часто с границами исторического Мазовша) возникли уже в конце XIX века и вполне развились в межвоенный период. Этими предпосылками были, с одной стороны:

1) сильное развитие Варшавы, вместе с пригородной зоной и промышленным узлом, и

2) концентрический уклад железнодорожной сети, а с другой стороны,

3) возникновение на периферии этого пространства новых центров и районных систем (Лодзь, Влоцлавек).

Анализ существующей районной структуры проводился по двум направлениям:

1) изучение варшавского воеводства как производственного пространства,

2) изучение формирования внепроизводственных районных связей.

Анализ вопросов производства привел к следующим выводам:

1) На территории воеводства можно выделить две главные зоны сельскохозяйственного освоения, отличающиеся значительно в отношении степени товарности сельского хозяйства и структуры товарной продукции, а также в отношении насыщенности предприятиями перерабатывающими сельскохозяйственное сырье.

2) Более важной группировкой промышленности не занимающейся переработкой сельскохозяйственного сырья является варшавский промышленный округ. Этому округу

http://rcin.org.pl

своиственны черты типичного промышленного комплекса возникшего не на базе местных сырьевых ресурсов, а на базе крупного города и связанной с этим широкой возможностью кооперирования предприятий и наличием крупного рынка сбыта.

3) В отношении промышленности перерабатывающей сельскохозяйственное сырье, т. е. промышленности перерабатывающей продукты отрасли хозяйства доминирующей на всей остальной территории, можно выделить дав — связаных переплывом сырья — района. Для изучения внепроизводственных связей проведено следующие исследования:

1) Исследования с целю классификации районных центров. Работа эта выполнена на основе анализа:

а) занятости в городских поселениях (карта 23),

б) объема оборота промышленными пзделиями в отдельных местностях (карта 26).

2) Изучение зон обслуживания, выделеных на основании этих методов, районных центров.

Эту работу проведено путем: а) анализа пассажирских переездов (карта 25), б) анализа зон обслуживания центрами среднего просвещения (карта 28) в) анализа зон обслуживания центров социалистической оптовой торговли (карта 27), г) относительно Варшавы — путем анализа приездов к месту работы (карты 23 и 24)

В итоге проведения этих работ установлено, что на территории варшавского воеводства бесспорно можно выделить три центра обслуживания второго порядка, а именно: Варшаву, Плоцк и Седльцы — и соответствующие им районы обслуживания. Нужно отметить, что уклад районов этого типа не совпадает полностю с укладом производственных связей.

Проведенные исследования позволяют констатировать следующее:

Варшавское воеводство является хозяйственным районом определенного (в рамках исследуемой территории — первого) разряда. Его границы, установленные административным путем, обоснованы историческим прохождением хозяйственных процессов, характером существующего нынче обсуживания населения, а также — географическим положением относительно других районных центров. Район этот представляет собою целостность крепко спаянную со своим центром сетью путей сообщения. В хозяйственной жизни района решающую роль играет г. Варшава, вместе с её промышленным окружением. Все остальное пространство выполняет функцию снабжения при этой городской агломерации сельскохозяйственными продуктами.

В пределах варшавского воеводства, признанного районом первого ранга, выделено 3 района второго ранга:

1) Район г. Плоцк — охватывающй своим влиянием повяты Плоцк, Гостынин и Серпц.

2) Район г. Седльцы — охватывающий своим влиянием Седльцы, Венгрув и Лосице. Центр этого района обладает мощным (в отношении функции обслуживания) влиянием на территории повятов Лукув и Семятыче — расположенных вне пределов воеводства.

3) Район г. Варшава, в состав которого входят 3 составные пространства:

а) метрополитальный район Варшавы, охватывающии г. Варшаву и следующие повяты: Прушкув, Гродзиск, Сохачев, Пясечно, Груец, Отвоцк, Гарволин, Рыки, Минск, Воломин и Новый Двор; все это пространство следовало бы определить как особого рода хозяйственный район третьего разряда,

б) пространство повятов Цеханув, Макув, Млава, Плонск, Пшасныш, Пултуск и Журомин, отличающееся однородностю высокотоварнаго сельского хозяйства и связанное внутренними производственными узами, а также связями с соседним районом г. Плоцк.

в) пространство отсталых в хозяйственном отношении повятов: Остроленка, Острув, Вышкув, представляющих собой группу отдельных, не связанных друг с другом районов третьего ранга.

http://rcin.org.pl

СПИСОК КАРТ

1. Историческое Мазовше
2. Сеть городов и административное деление в 1825 г.
3. Сеть городов и административное деление в 1897 г.
4. Сеть городов и административное деление в 1910 г.
5. Сеть городов и административное деление в 1931 г.
6. Сеть городов и административное деление в 1955 г.
7. Промышленные центри в 1880 г.
8. Промышленные центри в 1910 г.
9. Промышленные центри в 1937 г.
10. Промышленные центри в 1956 г.
11. Отправление хлебов и муки по ж.-д. и водным путям (1937 г.)
12. Плотность населения и степень урбанизации (1955 г.)
13. Структура занятости (1955 г.)
14. Сельскохозяйственное население (100 га сельскохозяйственных угодий)
15. Стоимость скупки в крестьянских хозяйствах
16. Стоимость и структура скупки с I га сельскохозяйств. угодий
17. Скупочная сеть хлебов и размещение мельниц
18. Организация скупки скота и мясная промышленность (1956 г.)
19. Производство молочных продуктов
20. Сахарные заводы
21. Функции городов
22. Пассажирские переезды в пригородной движении — суточное движение. Пассажирские переезды в пригородном движении-суточное
23. Узловые районы пассажирских переездов
24. Торговля
25. Размещение и зоны влияния некоторых оптовых магазинов
26. Средние учебные заведения
27. Схема районной хозяйственной структуры территории

СПИСОК ТАБЛИЦ

1. Отправление и прибытие грузов жел.-дорож. станций Лович и Скерневицы.
2. Использование земли и структура посевов.
3. Стоимость заготовок в крестьянских хозяйствах.
4. Функциональная структура избранных городов и поселков.
5. Поездки на работу в Варшаву.
6. Классификация основных центров с точки зрения функции розничной торговли.

Перевод: *Б. Рихловский*

http://rcin.org.pl

THE WARSAW VOIVODSHIP
A STUDY OF THE ECONOMIC REGIONAL STRUCTURE

Summary

The purpose of this study is to present the economic regional structure of the Warsaw Voivodship; in the very title of this paper are expressed the theoretical assumptions underlying the study, which result from both analysis of the existing literature on economic regionalization and the investigation of phenomena and processes taking place in the area studied.

The concept of the regional economic structure has been introduced as a result of the multiplicity of meanings of the term economic region. This manifold meaning results not only from the different approaches by various authors and the lack of precision in terminology but also — and this is particularly essential — from the very variety of earth-features and overlapping of various areal patterns which in definitions of economic regions are treated as correspondent.

The term and concept of economic region evolved from the observation of transformations occuring in the areal patterns of the total economic life under the conditions of advancing capitalist economy. Two fundamental aspects of this process of change are: a) a progressing specialization of production within the individual areas and a tendency to concentrate population and production in certain areas, and b) the intensification, within and around these areas, of economic and social links. In the analysis of this process either one of these two aspects has been particularly accentuated. For a long time, the analysis of specialization of areas has been the object of research by economists, statisticians and geographers; as a scientific concept aiming at determining the regularity of this process, this analysis has, for the first time, found its expression in the well known works of Lenin (29, 30). However, the main trend of development of the concept of economic region, initiated by sociologists (34), taken up afterwards by geographers (8, 10, 12), and theoretically refined by economists (19, 20, 31) combined this concept with the process of development of real concentrations of people and production grouped around large cities and industrial centres.

This approach shifted the center of interest from the traditional studies of differences and similarities between areas towards the problem of spatial organization of the social and economic life of an area. A fair illustration of this approach is provided e.g. by the following definition:

"(An economic region is) an area of interrelated activities and kindred interest and organization. It is an entity of human space relationships, which are effected through the medium of route pattern and the urban centres. Such a region, therefore embraces the complex and closely woven fabric of intercourse by

http://rcin.org.pl

which are effected the transfer of goods, and the distribution of services, news, and ideas ... (Its) unity is due to set of conditions: first, the predominance of a group of activities ... that are the same of complementary and interdependent ...; second, the dominance of both movements and activities by one or more great cities...; third, the common bonds of historical development... (11).

This kind of approach, by linking the concept of an economic region with the concept of market and that of a productive complex, suggested wide perspectives for research; however, it also implied new and considerable theoretical difficulties. Particular attention must be called here to the essential fact that such a concept of economic region has been, in principle, based on the analysis of the so-called "metropolitan regions" (thus, regions of defined, high order) found in countries economicaly highly developed. It is indeed such a metropolitan region which represents a fully developed economic region possessing all the atributes enumerated in the above quoted definition. The universal application of this definition led to a number of difficulties which undermined the significance of this concept as an objective basis for economic-geographical studies.

*

The Soviet theory of economic region — developing at the same time, yet independently of the Western ideas — tended to see the essence of this concept in the commercial specialization of areas. At the same time, however, this theory, in spite of its essential differences from Western concepts, also laid special stress upon the economic organization of the region, expressed in a harmonious cooperation of the productive forces which, in their totality, represent a certain defined element of national economy. This concept found its expression in defining the economic region as a territorial productive complex (26).

Characteristic for the Soviet theory is the particularly intensive treatment of the problems of high-ranrk regions ("basic economic regions") which — like the metropolitan regions as concieved by Western geographers — posses fully developed atributes of a region as enumerated by the Soviet authors (such as, i. a., their own base of raw materials and energy).

Another characteristic feature of the Soviet theory is the lack of clear presentation of the so-called "problem of the objective existence of economic region", in spite of the numerous papers on this subject. In the author's opinion this results from a too close linking (from the conceptual point of view) of the notion of economic region, as a basic concept of economic geography, with the problem of defining, by State authorities, of regions of planning and economic administration.

It should be stressed here that the present paper treats exclusively the existing, measurable facts and features investigated by economic geography, and does not aim at devising of regions of plannig; for this latter task the author's conclusions may merely serve as a partial, though indispensable, collection of premises.

*

The long history of the concept of economic regions as well as its continous development is by no means a proof of its general acceptance among geographers. The recently published paper by E. Neef may serve as a characteristic example of the negative attitude; this author, analysing the regional patterns forming

http://rcin.org.pl

in connection with the progressive development of the territorial division of labour, distinguishes three types of areal units for which he suggests the term "elementary economic-geographic regions" (wirtschaftsgeographische Elementarräume). These are: 1) areas connected by journey to work, 2) service-areas of central places, 3) areas of links between productive enterprises. In Neef's opinion these three types of elementary regions exist objectively: their meangin is limited to strictly defined functional bonds, and they may be mapped with relative precision and without ambiguity. But, the author finds no place in economic geography for the concept of economic region which would represent the synthesis of these elementary regions: he rather considers this concept as belonging to the realm practical organization and management of economic life.

Professor Neef's paper represents a serious attempt to discuss the problem with the champions of the "objective existence of economic regions" among geographers of the socialist countries, who have never been too precise in their formulations. On the other hand, however, this paper also seems to reflect the previously mentioned essential methodological difficulties connected with the problem of economic regions as found in Western literature.

These difficulties are connected with the double meaning of the term economic region: a) its economic-productive content covered by the concept of a territorial-productive complex, b) the territorial organization of the life of the inhabitants of a region and the servicing of their needs. The former refers to the interrelation between productive units, the latter to the bonds formed by the hierarchically developed system of service centers (commerce, personal services, administration) and of travel to places of employment (the latter, by the way, might also be taken into consideration as a kind of a productive link).

The development of industry during the period of advancinging capitalism, which led to the collapse of the relatively well balanced regional organization of the feudal period, disrupted the connection between both of these two aspects of a regional structure. In actual present day — conditions, as a consequence not only of the spontaneous development of capitalistic economy and concrete historical facts, but also of the marked differentiation in economic and technical conditions of marketing of various goods, and — last but not least — of differentiation of natural environment, we do not often encounter instances of full coincidence of these two aspects of economic regionalization which would permit one to call an area unequivocally an economic region; indeed, it is an exceptional instance wheve this coincidence would apply to the entire hierarchic system of regions of different rank.

In view of these methodological difficulties it seems purposeful to use the concept of an "economic regional structure". This concept implies not only the existence of a cartain hierarchic system of regions of different rank, but also the characteristics of the individual components of this system and of the kind and strength of their mutual relations. This concept presupposes the recognition of the three main groups of elements of the economic regional structure of an area:

1) the homogeneous zones by kind and degree of economic development,

2) the areas of productive links,

3) the system of service regions of central places.

On the other hand, this concept does not imply that the component parts of a regional structure must be complete, fully developed, economic regions characterized by correspondence of all these elementary features.

The clarification of these methodological asumptions enables us to define

http://rcin.org.pl

more accurately the aim of this paper. By determining the regional economic structure of the investigated area, the author intended to answer the following questions:

1) whether and in what sense can the Warsaw voivodeship, within its present administrative boundaries, be considered an economic region,

2) can the investigated area be subdivided into economic regions of lower rank and, if so, what is their internal cohesion and the kind and strength of their mutual bonds.

With regard to the amount of detail and to the method of approach the paper may be divided into two parts: an analysis of the historical evolution of the regional economic structure of the area, and an analysis of its present-day status. In the former part, the author depended chiefly on the existing publications, generally not undertaking any detailed studies of the primary sources. Among the utilized papers, publications on Warsaw and its suburban zone distinctly predominate both as to the number and their scientific standart; this area has been discussed erlatively thoroughly in numerous, frequenty unpublished, reports prepared by the authorities responsible for regional planning.

The author's own studies were chiefly based on:

1) materials collected by the commissions of economic planning of voivodships, cities, and counties, as well as materials in the possesion of institutions and enterprises operating in the voivodship,

2) incidental material obtained from questionnaires: a) arranged by the author or, with his cooperation, by proper institutions, b) independently organized by other institutions.

The investigation of the historical evolution of the regional economic structure of the discussed area has been chiefly on the analysis of the development of settlemend and transportation patterns (maps No. 2—6), and of the development of the industry (maps No. 7—10). According to these investigations, the fundamental economics conditions for the development of the regional unit corresponding to the present Warsaw voivodship (its boundaries coinciding fairly clocely with the area of the ancient historical province of Mazowsze) evolved at the end of the 19th century; they obtained their full importance during the years between the two world wars. These conditions were, on the one hand:

1) the powerful development of Warsaw, including its suburban area and its industrial district,

2) the concentric system of railway lines of this region; and, on the other hand:

3) the growth, on the periphery of this area, of new regional units (Łódź, Włocławek).

The analysis of the present-day economic structure has been divided into two questions:

1) the Warsaw voivodship as an area of production, and

2) the regional links of non-productive character.

From the analysis of the problem of production it may be concluded:

1) in the area of the voivodeship there may be distinguished two principal zones of agricultural development differing considerably as to the type and volume of agricultural production, as vell as to the degree of development of agricultural industries;

2) the Warsaw industrial district contains the only important agglomeration of industries other than thouse based on the agricultural raw materials; this district shows the features of a typical industrial complex developed not on the

http://rcin.org.pl

basis of the local raw materials, but on the basis of the facilities offered by the already existing large city (profiting by, i.e., economies of common location and large local market);

3) in the domain of the industry based on the products of agriculture which is the dominant branch of economic activity of the remaining part of the area, two regions connected by the flow of raw materials may be distinguished (maps No. 17, 18, 19, 22).

As far as connections beyond those of industrial importance are concerned, the author undertook, i.a., the following investigations:

1) A study aiming at classifying central places based on:
   a) a functional analysis of occupational structure in urban settlements (map No. 19),
   b) an analysis of the volume of retail sales of industrial goods at the various localities (map No. 23),
2) A study of the areal extent of services rendered by the centres distinguished by the above methods, through:
   a) an investigation of the passenger traffic (map No. 21),
   b) an analysis of the service regions of the centres of secondary education (map No. 25),
   c) an analysis of the range of services extended by specialized wholesale commercial establishments (map No. 25),
   d) in reference to Warsaw — an analysis of commuting (maps No. 19 and 20).

As a result of all these investigations it became evident that in the voivodship's area there could be distinguished three service centres of second rank: Warsaw, Płock, and Siedlce, each with its corresponding service region: this system does not fully correspond to the regionalization based on the productive links.

Thus, we may state, on the basis of the above research and conclusions:

The Warsaw voivodship is an economic region (within the investigated area — one of the first order) whose boundaries, although defined institutionally, are — on the whole justified by the historical development of economic processes, the extent of the present-day range of services rendered by Warsaw, and by its geographical position with regard to other regional centres. This region represents an entirety strongly bound to its focal center by means of its communication network. The economic importance of this regions is decided by its nucleus, i.e., the city of Warsaw, with its industrial district; compared with this core area, the remaining part of the region has the function of supplying it with agricultural products.

Within the range of the Warsaw voivodeship, recognized as an economic region of the first order, there have been distinguished three regions of second order:

1) the region of Płock — comprising the counties of Płock, Gostynin, an Sierpc,

2) the region of Siedlce — comprising the counties of Siedlce, Sokołów, Węgrów, and Łosice, while relatively strong influence is exerted by the services rendered by the regional center upon the counties of Łuków and — to a lesser degree — of Siemiatycze, although these two are situated beyond the voivodship's boundaries,

3) the region of Warsaw comprising three separate component areas:

a) the metropolitan area of Warsaw, comprising the city Warsaw, and the following counties: Pruszków, Grodzisk, Sochaczew, Piaseczno, Grójec, Otwock, Garwolin, Ryki, Mińsk, Wołomin, and Nowy Dwór. This entire area should be classified as specific economic region of third order;

http://rcin.org.pl

b) the area of the following counties: Ciechanów, Maków, Mława, Płońsk, Przasnysz, Pułtusk, and Żuromin. This area is distinguished by its homogeneity of high level of commercial efficiency of agriculture and by its high development of agricultural industries; it is bound by productive links both internally and with the neighbouring Płock region,

c) the area of several poorly developed counties, Ostrołęka, Ostrów, Wyszków, which form a group of separate not related mutually regions of the third order.

LIST OF MAPS AND DIAGRAMS

1. Historical Mazowsze
2. Layout of towns and administrative division in 1825
3. Layout of towns and administrative division in 1897
4. Layout of towns and administrative division in 1910
5. Layout of towns and administrative division in 1931
6. Layout of towns and administrative division in 1955
7. Industrial centers in 1880
8. Industrial centers in 1910
9. Industrial centers in 1937
10. Industrial centers in 1956
11. Shipments of grain and flour by railway or waterways (in 1937)
12. Density of population and degree of urbanization (1955)
13. Structure of employment (1955)
14. Agricultural population (100 hectares of tilled land)
15. Value of purchase from individual farmers (1955)
16. Value and structure of purchase from 1 ha. of tilled land
17. Network of grain purchasing stations and of flour mills
18. Organization of purchase of live stock, and meat industry
19. Dairy industry
20. Sugar plants
21, Functions of cities
22. Number of passengers in suburban traffic — daily record
23. Regions of passenger traffic
24. Commerce
25. Location and range of service of some wholesale commercial centers
26. High school service
27. Diagram of regional economic structure of an area

LIST OF TABLES

1. Goods forwarded and received at railway stations Łowicz and Skierniewice
2. Land utilization and structure of sowing
3. Value of purchase from individual farmers
4. Functional structure of towns and smaller settlements
5. Commuter traffic of people working in Warsaw
6. Classification of central focal points with regard to their serving detail trade

Translated by *K. Jurasz*

http://rcin.org.pl

http://rcin.org.pl

Cena zł 24.—

http://rcin.org.pl